
TANULMÁNYOK

SCHMIDT PÉTER

A hatalmi ágak megosztásának aktuális problémáiról*

Először is köszönetet szeretnék mondani a Bibó István Alapítvány Kuratóriumának és a Politikatudományi Társaság Elnökségének azért a megtiszteltetésért, hogy 1994-ben nekem ítéltek oda a Bibó Istvánról elnevezett díjat. Ezt annál is inkább megtiszteltetésnek veszem, mert jómagamat soha nem tartottam és neveztem politológusnak, hanem csak olyan közjogásznak, aki szakmáját, az alkotmányjogot csak a társadalom teljes mozgásának fényében tudta vizsgálni. De azt hiszem, ez a korombeli társadalomkutatók jelentős részére igaz, akik éppen ennél fogva voltak megalapozói a ma már tudatosan művelt politikatudománynak.

A kezdeti időkre visszaemlékezve eszembe jut a politikatudomány szovjetunióbeli elismeréséért harcoló Burlackij professzor. Valamikor a hetvenes évek végén, amikor Magyarországon járt, fehér asztal mellett provokáltam őt azzal, hogy nem tudom, mi a politológia. Mert magam – mondtam – a választójoggal foglalkozom, de nem tud kielégíteni, hogy ezzel kapcsolatosan megálljak az általános, egyenlő, közvetlen és titkos választási elvek érvényesítésének problematikájánál. A választójog a képviseleti rendszert szolgálja, ettől el nem választható. A képviselet viszont a társadalom, az emberek, embercsoportok érdekeit, törekvéseit fejezi ki, mert ha nem ezt teszi, üres formalitás. Most – kérdeztem – nem tudom, jogász vagyok-e, vagy politológus. Az ő válasza határozott volt – ez politikatudomány. De

* Schmidt Péter a Bibó István Alapítvány és a Magyar Politikatudományi Társaság 1994. évi Bibó-díját a Magyar Politikatudományi Társaság 1994. decemberi közgyűlésén vette át. A díj átvétele alkalmából immár hagyományossá vált előadások mindegyike kapcsolódik a bibói életműhöz. Schmidt Péter a közgyűlésen tartotta meg előadását, amelyet teljes terjedelemben közlünk.

én tovább provokáltam: engem a tágabb összefüggés nem azért érdekel, mert a képviselő társadalmi összefüggésének problémáit akarom megoldani, hanem azért, mert ebből akarok következtetéseket levonni a választójogi szabályok fejlesztésére. Tehát mégis jogász vagyok.

Erre ő a következőképpen reagált: elárulom – mondotta –, hogy végzettségemet tekintve én is jogász vagyok, de a Szovjetunióban a mai jogtudomány annyira dogmatikus, kizárólag jogi formákban gondolkodó tudomány, hogy a társadalom számára semmit nem tud mondani, üres formalitás. Ezért vagyok én politológus – mondta –, mert ez ad nekem lehetőséget arra, hogy a társadalom gondjairól elmélkedjek, kiutakat keressek.

Ezt már értem – mondtam én –, és ebben az értelemben vállalom a politológus szerepet és megközelítést.

Ezért kell nekem kétszeresen is köszönetet mondani a Bibó-díj odaítéléséért, mert úgy érzem, ez egyben annak a generációnak is szól, amelyik megpróbálta a maga szakmája művelése kapcsán megalapozni azt a politikatudományt, amely sok vonatkozásban komplexen, összefüggéseiben, több társadalomtudományi ág eredményeinek felhasználásával igyekszik a társadalom politikai mozgásának törvényszerűségeit kutatni.

Úgy gondolom, nem véletlen az sem, hogy a politikatudomány elismerő díját Bibó Istvánról nevezték el. Hivatását tekintve Bibó jogász, az állam- és jogelmélet, az alkotmányjog, de szélesebben a közigazgatási jog és a nemzetközi jog művelője is. Olyan jogász, aki csak nemzetében, a magyar társadalom problémáiban gondolkodva tudta szakmáját művelni. Ha áttekintjük a négy kötetben megjelent írásainak gyűjteményét, egyértelmű, hogy tudását egy élő, ellentmondásokkal terhes társadalom gondjaiba ágyazva kívánta értékesíteni.

Hadd tegyek itt egy kitérőt, hadd emlékezzem meg én is a néhány hónappal ezelőtt elhunyt Halász József barátomról, aki részese volt a Bibó-hagyaték felkutatásának és közreadásának, alapító tagja volt a Politikatudományi Társaságnak és mindvégig tagja volt az elnökségének is. Úgy gondolom, nemcsak neki, de önmagunknak is tartozunk azzal, hogy kegyelettel emlékezünk meg róla.

Visszatérve Bibó Istvánhoz, neki az jutott osztályrészül, hogy a jogállamiságot és az alkotmányosságot először a fasiszta jellegű törekvésekkel, majd a proletár diktatúrát valló állami berendezkedéssel szemben védelmezze. A kor, amelyben élt, nem kedvezett eszméinek. Munkásságát az 1930-as évektől az 1979-ben bekövetkezett haláláig végig kísérték a hatalommal való ütközések. Levegőt számára csak az 1945-től 1948-ig terjedő idő és 1956 októberének néhány napja adott.

1943/44 fordulóján önmagáról így szólt: „E sorok írója magyar, s hazáját forrón szereti, de nem tudja azonosítani magát azokkal az uralmi igényekkel, amelyeket egyes honfitársai a környező népekkel szemben támasztanak; demokrata, és leghőbb vágya, hogy Kelet-Eu-

rópa népei is a demokratikus fejlődés útjára kerüljenek...; szocialistának vallja magát, és hívője a jövő osztály nélküli és kizsákmányolástól mentes társadalmának, de mégis azt állítja, hogy e háború befejezése nem a szocialista berendezkedések egyszerre való megvalósításának pillanata kell legyen, hanem mindenekelőtt a stabilitás, a törvényesség és az európai módszerek uralma helyreállításának pillanata; végül híve az európai államszövetségnek, de mégsem tágít attól, hogy e könyv hatvan százalékában a régi önálló államokra szabdalt Európa területi kérdéseit taglalja, mert szilárdan meg van győződve, hogy az európai államszövetség nem teszi feleslegessé a területi kérdések megoldását, sőt ellenkezőleg: a területi kérdések stabilitása előfeltétele az európai államszövetség működésének.”

Ezek a gondolatok máig aktuálisak és követendőek. Hadd ragadjam ki belőlük a szerző önvallomásának azt a momentumát, hogy szocialistának mondja magát. Valószínűleg ma már egy szocialistának nevezett, egypártrendszerű diktatúra 40 éve után a szerző, ha vállalná is azt, amit 1943-ban vallott, rögtön számos feltételt tenne hozzá.

De most nem erről, hanem a mondat folytatásáról akarok beszélni, arról, „hogy e háború befejezése nem a szocialista berendezkedések egyszerre való megvalósításának pillanata kell legyen, hanem mindenekelőtt... az európai módszerek uralma helyreállításának pillanata”.

Igen, egy hatalmas, az egész társadalmat megrázó, embereket lealacsonyító vargabetű után jutott el a magyar társadalom ehhez az igazsághoz. Ezt az igazságot meg lehet hirdetni az „örökké való” alkotmányossági eszme alapján, meg lehet hirdetni az elmúlt negyven év diktatúrájának kritikájaként, de meg lehet hirdetni a kisiklott 40 év tapasztalataként is.

Én magam az utóbbi álláspontot vallom, azt, hogy az elmúlt 40 év zsákutcája abból adódik, hogy elhitték vagy elhittük, hogy az európai alkotmányossági eszmények érvényesítésének történetileg vége szakadt, hogy más eszményekkel és jogintézményekkel felválthatók. A történelem ezt nem igazolta, és – keserves tanulságok árán – jutottak el ennek felismeréséhez. Napjainkban a bibói intelmekhez való visszatérés, visszakanyarodás van napirenden. Vita csak a körül folyik, hogy ezek a 18–19. századi eszmények a 20. század végén megvalósíthatók-e, mennyit változott a világ az elmúlt száz, ezen belül különösen az elmúlt ötven évben.

Bibó István gondolatai nyomán most egyetlen alkotmányossági eszmény, az államhatalom megosztása eszményének változása vagy változatlanlansága alapján közelítem meg a fenti gondolatokat.

Bibó több művében foglalkozott az államhatalmak elosztásának elvével. Ezek közül kétségtelenül legjelentősebb és legátfogóbb az 1947 januárjában megtartott akadémiai székfoglaló előadása. Kitért erre a Magyarai Zoltán körül kialakult vita kapcsán „Jogszerű közigazgatás, eredményes közigazgatás, erős végrehajtó hatalom” című írásában is. Érinti a témát „Az 1956 utáni helyzetről” címmel 1978-ban megjelent tanulmánya is.

E megközelítések közös nevezője a hatalommegosztás eszményének mindenkivel szembeni védelme. Ez 1944-ig döntően a fasizálódási tendenciák, 1949 után a szocialistának nevezett állami berendezkedés elleni állásfoglalást jelentett.

Napjainkban azonban egyre többször merül fel a magyar társadalomtudományi, politológiai irodalomban – de szélesebben az egész tudományos világban is – az államhatalmi ágak megosztásának, vagy elosztásának meghaladottsága. Kérdés, hogy a 18–19. század eszméi, többek között az államhatalmi ágak megosztásának eszméje alapján a 20. század államhatalma rendezhető-e.

Találkoztam olyan véleménnyel, amely szerint az államhatalom megosztásának elve a polgári átalakulás időszakában a nemesi érdekek és a polgári átalakulás erőinek kompromisszuma volt. A kompromisszum meghaladásával értelmét veszítette az államhatalom megosztásának elve is.

Ismeretes olyan vélemény, amely az államhatalmi ágak megosztásának már Montesquieu által kimunkált elvét szembeállítja Rousseau népszuverenitás elvével, és ezért azt állítja, hogy az európai államfejlődésben megjelenő népszuverenitás eleve kizárta az államhatalom megosztásának érvényesülését.

Mások már a parlamentáris kormányzati rendszerek kialakulását is ellentétesnek vélik az államhatalom megosztásával, mondván, hogy ez az elv kizárólagosan az Amerikai Egyesült Államok államszervezetében érvényesül.

Ismét mások a jogállamiságot felváltó szociális jogállam létrejöttében, általában az állam társadalmat formáló szerepének növekedésében látják az okot, amely miatt az államhatalom megosztását ma lehetetlen érvényesíteni.

Vannak, akik az új hatalmi struktúrák létrejöttét, ezen belül különösen a sajtó változó szerepét, valamint a pártok egyre meghatározóbb hatalmi pozícióját tartják ellentétesnek az államhatalmi ágak megosztásával.

Gyakran ilyen gondolatokra jutnak azok is, akik az állam változó struktúráját, az államszervezetben belüli autonómiák számának növekedését bizonyítják. Ilyenként jellemzik az alkotmánybírók létét, az országgyűlési biztos szerepét, a testületi és területi önkormányzatok létét, a közigazgatás kormánytól való elszakadását, függetlenedését, a közigazgatási bíróság szerepét stb. Egyesek e kétségtelen tendenciákból az államhatalmi ágak hármasságának végét és ezzel az elv érvényesíthetetlenségét fogalmazzák meg, mások ellenkezőleg hét vagy nyolc – mindenesetre több – államhatalmi ágat következtetnek ki ezekből a tendenciákból.

Nem folytatom, hanem a kérdést úgy teszem fel, hogy napjainkban – Bibóval együtt – meg kell-e védeni az alkotmányos állam egyik alapintézményét, az államhatalmi ágak megosztását, vagy igazat kell adni azoknak, akik ennek az ellenkezőjét állítják.

Azt a véleményt, hogy az államhatalom megosztásának montesquieu-i elve kompromisszumon alapul, s miután e kompromisszum értelmét veszítette, az elv maga is értelmét veszti, a magyar irodalomban elsősorban Bihari Ottó képviselte.

Nyilvánvaló, hogy ha történetileg igaz is, hogy az elmélet társadalmi okait, gyökereit tekintve egy politikai kompromisszumon nyugodott, abból még nem következik automatikusan, hogy az ok megszűnésével maga az elv érvénytelenné válik. Az állam, de különösen a jog világában számtalan példát lehet felhozni arra, hogy egy jogi norma, jogintézmény kialakulásának társadalmi okai megszűnnek, és ez mégsem jelenti magának az intézménynek a megszűnését. A jogi norma, államszervezési elv objektívizálódhat, gyakran más tartalmat is kaphat anélkül, hogy értelmét vesztené. Az államhatalom megosztásának elve az államszervezet felépítésének és működésének olyan szervezeti és működési követelménye, amelyet létrejötté idején lehetett meghatározott okokkal magyarázni, de azóta – gyakran változó tartalommal – olyan szervezési elvvé szilárdult, amely napjainkig egyik meghatározója az állam alkotmányos működésének.

AZ ÁLLAM HATALMÁNAK KORLÁTAI ÉS AZ ÁLLAMHATALMI ÁGAK MEGOSZTÁSA

Érvélesemet – amely, hadd bocsássam előre: az államhatalom megosztása elvének védelmét, máig ható érvényesülésének bizonyítását célozza – látszólag messziről kezdeném. Az alkotmányosság igényét megfogalmazó eszmények ugyanis két kérdéskörben mozogtak.

Először az állam hatalmának korlátait keresték.

Másodszor az állam demokratikus berendezkedésének alapvető garanciáit kutatták.

Vegyük az első alkotmányossági igényt. Az államhatalom korlátainak kereséséhez a kiinduló pontot a jogegyenlőség, az állam előtti egyenlőség megteremtése adta. Míg a rendiség feltételei között a rendek előjogaiból eredeztették a királyi hatalom korlátait, és a király abszolút hatalma csak ennek ellenében jöhetett létre, addig a polgárok állam előtti egyenlősége, a rendiség felszámolása a hatalom ilyen korlátait kizárta. Helyébe hozták létre a magántulajdon szentségét és sérthetetlenségét, a szerződési szabadságot, de ilyen korlátként fogalmazták meg az emberi jogokat is.

Az államhatalom megosztását jelenti-e az állam hatalmát korlátozó tulajdonhoz való jog, vagy az alkotmányosság alapintézményének tekintett emberi jogok léte? Az egyszerűség kedvéért nevezzük ezeket olyan jogintézményeknek, amelyek az ember, vagy embercsoportok autonómiáját védik az állam hatalmával szemben, és végső soron a jog eszközeivel teremtik meg azt a „civil” társadalmat, amely elkülönül, elválasztódik a társadalom állami mozgásformáitól.

A válasz egyértelműen nem. A tulajdonhoz való jog, a vallásszabadság, a gyülekezési- és egyesülési jog, a sajtószabadság éppen kitiltja az államot meghatározott társadalmi viszonyok rendezéséből. Ez a hatalom megosztása az állam és a „nem állam” között. Ez a „nem állam”, vagy másként ez a civil jelleg adja a társadalom szabadságát. Ezen nem változtat az sem, ha itt is van – de nem állami eszközökkel fenntartott – alá- és fölérendeltség, lehet monopolhelyzet, ha úgy tetszik, vannak hatalmi viszonyok.

Az államhatalom megosztása csak az állam hatalma alatt álló társadalmi viszonyok terén érvényesülhet és annyit jelent, hogy az állam ilyen, eleve korlátozott hatalmát kell megosztani a különböző típusú állami szervek között annak érdekében, hogy tirannikus hatalom ne jöhessen létre, hogy az államhatalom teljessége ne tartozhasson egyetlen szervhez vagy személyhez.

Ezért tartom értelmetlennek államhatalmi ágként jellemezni a sajtó „hatalmát”, mert ez a hatalom éppen az állam kitiltásából keletkezett autonóm társadalmi mozgás. Jogilag kifejezve a sajtó szabadsága, pontosabban a sajtó államhoz viszonyított szabadsága az állam hatalmát korlátozó emberi jognak a következménye. Az állam kitiltásából keletkező társadalmi mozgásban ettől még lehetnek hatalmi jelenségek, de ezek semmi esetre sem jelentik az államhatalom megosztását.

Ugyanígy alapon nem értem azokat a gondolatokat sem, amelyek a pártok hatalmát, mint az államhatalom megosztásán alapuló hatalmat fogják fel. A pártok az egyesülési jog szabadságából merítik létüket, és az államtól elkülönült civil társadalmi lét részei. Az államilag gyakorolt hatalomra ugyan jelentős, sőt napjainkban meghatározó hatást gyakorolnak, különösen a képviselői szervek útján, ennek ellenére az államhatalomnak nem részei, nem az állam hatalma van megosztva az állami szervek és a pártok között. A civil társadalom jogilag garantált léte is a társadalom demokratikus működésének nagyon fontos része, de elvileg semmi köze az államhatalom megosztása elvéhez.

Vagyis az első tézisem az, hogy az államhatalom megosztásáról csak az állami közhatalom tekintetében lehet beszélni abban az értelemben, hogy az állam hatalmát kell megosztani a különböző típusú állami szervek között.

De ezzel még nem válaszoltam azokra az érvekre, amelyek az állam hatalmának fokozatos kiterjedését bizonyítják és erre alapozzák az államhatalom megosztása elvének érvénytelenné válását.

Kétségtelen tény, hogy az állam hatalma és a civil társadalom kiterjedésének határai a 20. századra jelentősen megváltoztak. Hol vagyunk ma már a magántulajdon szentsége és a szerződéses szabadság államilag korlátozhatatlan voltának 20. századi eszményétől. Ma a szociálisan korlátozott tulajdonról, az államilag garantált szociális biztonságról szólnak az alkotmányok. A szerződéses szabadságon alapuló tanszabadság helyett a művelődési jogról, az állam ilyen kötelezettségeiről beszélnek.

Az állam hatalmának ilyen, most nem részletezhető kiterjesztése – amely körül jelentős viták vannak a konzervatív és a szociális állam hívei között – tény. A kérdés az, hogy az állam így kiszélesedő hatalma megszervezhető-e az államhatalom megosztásának elve alapján vagy sem. Válaszom egyértelműen igen. Az állam hatalmának ilyen fokozatos kiterjedése nem változtat a jogállam ama jellegén, hogy az állam szervei csak törvényekre alapíthatják hatalmukat. A jognak az a korlátozó szerepe, hogy az állam szervei, a végrehajtó hatalom csak a jog által törvényt pozitív felhatalmazás alapján cselekedhetnek, még fokozottabban érvényes. Nem véletlen, hogy századunkban felerősödik az igény a jogviszonyok törvény útján való rendezése vagy legalább a törvényi és a rendeleti jogalkotás pontos elhatárolása iránt. Az sem tekinthető véletlennek, hogy napjainkban éppen ezért van felfokozott várakozás a jogállamisággal szemben is.

Vagyis a fent vázolt változások ellenére az állam hatókörének módosulásai nem idéztek elő az állam felépítésében, működésében alapvető minőségi változásokat. Az az elhatárolás, hogy más szervekre kell bízni az állami akaratkijelentést, törvényhozást, és másra azok végrehajtását, valamint mindkettőtől meg kell tagadni az igazságszolgáltatást, nem változott.

A NÉPSZUVERENITÁS ÉS A HATALOMMEGOSZTÁS

Az állam- és jogtudományi, de a politikatudományi irodalomban kétszáz éve vitatják a rousseau-i népszuverenitás elmélet és a Montesquieu-nek tulajdonított hatalommegosztás elvének ellentmondását. Az, hogy ellentmondanak egymásnak, közhely.

Rousseau a radikális, forradalmi átalakulás ideológusa, aki a népszuverenitásból a nép ellenállási jogát vezette le, és ha nem is ellensége a monarchiának, de azt a nép szolgálatként hajlandó csak elfogadni. Ehhez igazítja a társadalmi szerződés egész koncepcióját, amely szerződést szerinte nem a nép és az uralkodó között, hanem az emberek egymás között kötötték. Ismert az is, hogy Rousseau a népszuverenitás alapján csak mint tényt fogadja el az államhatalom korlátait, köztük az emberi jogokat is. A nép nem mond le, nem adja át szuverenitásának egy részét az állam javára – mondja –, de végső soron a hatalommegosztás elvét sem ismeri el.

Ezzel szemben Montesquieu az állam alkotmányos átalakulását kompromisszumos, kiegyezéssel úton képzelel el. Ő a király hatalmát korlátozni akarja, és az angol példa alapján el akarja tőle venni az állam akaratkijelentő, jogalkotó szerepét, és az igazságszolgáltatást is. Nála a népszuverenitást kifejező népképviselő csak a törvényhozó hatalmat gyakorolhatja, a királynak viszont csak a végrehajtó hatalmat adná.

Elméletileg a két álláspont egymást kizárja. Ez azonban nem változtat azon a tényen, hogy az állam alkotmányos felépítésének és

működésének 18. és 19. századi megoldása olyan kompromisszum, amely mindkét elmélet elemeit felhasználta. Számomra a kérdés úgy merül fel, hogy lehet-e és érdemes-e a kétségtelenül létező elméleti ellentmondás bizonyítása után azt állítani, hogy az, ahol a népszuverenitás megvalósult, az államhatalom megosztásának elve soha nem is érvényesülhetett. Tény ugyanis, hogy az államhatalmi ágak elválasztása és egyensúlya létező, érvényes követelmény volt.

De hagyjuk az absztrakt megközelítést. Gyakorlatilag a kérdés lényege az, hogy a parlamentáris kormányzati berendezkedés – amely jogilag kétségtelenül nagyobb súlyt ad a képviseleti szerveknek, mint az alkotmányos monarchia, vagy az elnöki rendszer – megfelel-e az államhatalom megosztása követelményének, vagy sem. Azt ugyanis senki nem vitatja, hogy az elnöki köztársaság, legalább is úgy, ahogy az Amerikai Egyesült Államokban megvalósították, kielégíti ezt a követelményt. Az a kérdés tehát, hogy van-e ellentmondás a népszuverenitás és az államhatalom megosztása között, arra konkretizálódik, hogy a népszuverenitás elvének jobban megfelelő parlamentarizmus ellentétes-e az államhatalom megosztásával, vagy sem.

Kiindulópontként azt hangsúlyoznám, hogy az előbb érintett elvek olyan megalapozó elméleti tételek voltak, amelyeket az alkotmányos állam kiépítése során országonként a létező politikai feltételeknek megfelelően alkalmaztak. Ez az oka annak, hogy nincs két ország, amely az elv, vagy elvek alkalmazása során azonos kormányzati megoldásra jutna. Ezért értelmetlen absztrakció az államhatalmi ágakat dogmákká változtatva egyes országokat az elvet követő, másokat az elvet nem követő, azzal ellentétes csoportba sorolni.

PARLAMENTARIZMUS ÉS HATALOMMEGOSZTÁS

A parlamentarizmus lényege az, hogy a végrehajtó hatalmat vagy meghatározott részét gyakorló kormány politikai felelősséggel tartozik a képviseleti szervnek. E mondatból két dolgot kell megmagyarázni.

Az egyik, hogy a kormány a végrehajtó hatalomnak csak egy részét gyakorolja ott, ahol az államfő is egyértelműen részese a végrehajtó hatalomnak. Ilyen tipikusan az alkotmányos monarchia. Erre az államfői hatalom mint önálló hatalmi ág elemzésénél még visszatérünk.

A másik, hogy a kormány politikai felelősséggel tartozik a parlamentnek, ami annyit jelent, hogy felelőssége nem teljes, és lényegében a parlament joga a kormány megbuktatásáig terjed. Ha ugyanis a felelősség az irányítási jogig terjedne, úgy ez már a végrehajtás parlament alá rendelését jelentené, ami valóban nem egyeztethető össze az államhatalom megosztásával. Ezért a francia jakobinus diktatúra időszakában az alkotmányban szabályozott, de soha életbe nem léptetett kormányzati rendszer nem felelt meg az államhatalom megosztása elvének.

Ugyanígy nem felelt meg az 1949. évi magyar alkotmány sem ennek az elvnek, mert jogilag korlátlanul rendelte az országgyűlés alá a kormányt. Az más kérdés, hogy az egypártrendszerű struktúrában ennek kizárólag elvi jelentősége volt, hiszen a valóságban mind a kormányt, mind az országgyűlést a hatalmon lévő párt irányította.

A parlamentáris kormányzati rendszerben tehát a végrehajtó hatalom vagy annak leglényegesebb szerve, a kormány felelős a képviselőknek. Nincs most mód annak elemzésére, hogy ez a felelősség miért jött létre Angliában, milyen társadalmi okok miatt vette át ezt a szisztémát az európai kontinens országainak jelentős része a múlt század végén, vagy miért követte 1848-ban Magyarország ezt a megoldást. Tény, hogy ez a felelősség fennáll.

A kérdés csak az, hogy ezzel a ténnyel hátat fordított-e Európa nagy része a hatalommegosztás alkotmányos elvének, vagy sem. Megítélésem szerint nem. A parlamenti kormányzással az államhatalom megosztásának új modellje született, ami megmarad az államhatalom megosztásának keretén belül mindaddig, amíg ez a felelősség nem jelent alárendeltséget.

Akik az ellenkező állásponton vannak, azok a hatályos magyar alkotmány jó néhány rendelkezését az alárendeltség kiszélesítéseként idézhetik. Ilyen, alkotmányban szereplő előírás a kormány és a miniszterek beszámolási kötelezettsége az országgyűlés előtt. Én fordítva gondolom: a beszámolási kötelezettség idegen test az alkotmányi rendelkezések között, amelyet a klasszikus parlamentarizmus nem ismert és nem ismer. Az 1949. évi alkotmány maradványa ez az alkotmányosan rögzített mai kormányzati rendszerünkben, amelyet éppen az államhatalom megosztása elvének védelmében el kell törölni, meg kell szüntetni.

Vagyis meggyőződésem szerint a kormány parlament előtti politikai felelősége az államhatalom megosztásának konkrét formája mindaddig, amíg nem jelent korlátok nélküli felelősséget és főleg irányítási jogot, mindaddig tehát amíg a képviselőt kizárólag törvényekkel, jogi normák alkotásával befolyásolhatja a kormány tevékenységét. Az államhatalom megosztása védi a társadalmat a végrehajtó hatalom egyedüli korlátlan hatalmával szemben, de védi a pártok által eluralt képviselői szerv, vagy annak többsége korlátlan hatalmával szemben is. A parlamentarizmust jellemző többségi kormányzás szociológiai értelemben összeolvaszthatja a parlamenti többséget a kormánnyal, de ez a szociológiai tény nem adhat alapot az államhatalom megosztása elvének tagadásához. Az államhatalom megosztása szervezeti, jogi alapelvevé változott, amelynek csak múltjában van köze azokhoz a társadalmi okokhoz, amelyek létrehozták. Ezért tartom pontatlannak a parlamentarizmus olyan meghatározását, hogy az a képviselőt meghatározó szerepén nyugszik. Hogy ki vagy mi a „meghatározó”, az ténykérdés. A két világháború között az Amerikai Egyesült Államok kongresszusa „meghatározóbb” volt, mint az akkori magyar parlament, pedig a magyar

kormányzati rendszer volt a parlamentáris. A „meghatározóbb” politikai, szociológiai kategória, a parlamentarizmus szervezeti, jogi megoldás. A kettőt büntetlenül nem lehet összekeverni.

AZ ÁLLAMSZERVEZETEN BELÜLI AUTONÓMIÁK ÉS A HATALOMMEGOSZTÁS

Vitathatatlan, hogy századunkban az államszervezeten belül szaporodnak az olyan állami szervek, amelyek más szervekhez képest autonómiával, jogilag védett önállósággal, gyakran ellensúlyt adó funkcióval rendelkeznek. Mint már jeleztem, egyesek ebből az államhatalmi triász vagy a hatalommegosztás elvének végét, mások pedig a többszöröződő hatalmi ágak létrejöttét állapítják meg. Ide sorolható a sajtót és a pártokat önálló hatalmi ágaknak tekintő felfogás is, amellyel fentebb már foglalkoztam, az ott tett megállapításokat nem kívánom megismételni. Néhány további ilyen jellegű szervezetet szeretnék a továbbiakban bonckés alá venni.

Ilyen kérdés az államfő mint önálló hatalmi ág megítélése. Az alkotmányos monarchiában az államfőt a végrehajtó hatalom teljessége megilleti, de ugyanígy a parlamentáris rendszerek kialakulása idején a királyt (pl. Angliában) a végrehajtó hatalom letéteményesének tekintették. Az 1946. évi I. törvény Magyarországon a magyar múlt hagyományainak, de az akkori európai szokásoknak megfelelően is a köztársasági elnököt a végrehajtó hatalom fejének nevezi azzal, hogy az elnök ezt a hatalmat csak kormánya útján gyakorolhatja.

Angliában a parlament erősödésével a király szerepe szociológiai értelemben feltétlenül csökken, és fokozatosan az a politikai igény fogalmazódik meg a királlyal szemben, hogy a politikai pártok csatározásaitól tartsa magát távol. Legfontosabb jogosítványait ugyan formailag megtartotta, de például a parlament felosztatási jogát ma már úgy értelmezik, hogy el kell rendelni a felosztatást, ha a kormány erre javaslatot tesz. Az európai parlamentáris köztársaságok fejlődése során is – különösen a második világháború után – egyre határozottabban fogalmazzák meg a köztársasági elnöknek a parlamenti politikához viszonyított semlegességét. Ez azzal is jár, hogy a végrehajtó hatalom gyakorlása során az államfő szociológiai értelemben – de egyáltalán nem biztos, hogy jogi értelemben is – veszít szerepéből, és hozzá képest növekszik a kormány szerepe. Így előtérbe kerül itt is az a politikai igény, hogy a köztársasági elnök legyen semleges.

Ez játszódik le 1989 után Magyarországon is, ahol ezt az igényt csak növelte, hogy a köztársasági elnöki pozíciót több éven át nem a kormánypártok adták. Egyesek ezektől a tendenciáktól indítva ma már mintegy negyedik államhatalmi ágként, mintegy „semleges” hatalomként jellemzik az elnöki funkciót.

Ezzel csak az a gondom, hogy milyen értelemben lehet politikailag „semleges” az az elnök, akit a többpártrendszeren alapuló parlament

választ. Mint politikai igényt, törekvést értem, mint önálló államhatalmi ágat nem. Miért nevezem például a végrehajtó hatalomtól elkülönülő „semleges” hatalomnak azt az elnököt, aki továbbra is gyakorolja mindazokat a jogokat, amelyeket ezt megelőzően azon a címen gyakorolt, hogy ő a végrehajtó hatalom feje. Aki elnapolhatja és feloszthatja a parlamentet, és a törvényalkotás folyamatában vétőjoggal rendelkezik, az a végrehajtó hatalom parlamenttel szembeni jogosítványait gyakorolja, így az a végrehajtó hatalom része.

Ezzel szemben a ma hatályos magyar alkotmány több rendelkezése hozható fel. Az egyik, hogy a kormány elnökét nem a köztársasági elnök, hanem a parlament választja, az államfő a kormányelnök előterjesztésére csak a minisztereket nevezheti ki. Ennek megfelelően a kormány, amelynek megbuktatására a parlament csak nagyon korlátozott lehetőségekkel rendelkezik, nem is az államfőnek nyújtja be lemondását. Felhozható az is, hogy a feloszlatási jog ma Magyarországon nagyon korlátozottan valósítható meg. Eltér az általános parlamentáris szabályoktól az is, hogy az államfőnek törvénykezdeményezési joga van.

De ezekkel a „semleges” jellegű hatalmat védő álláspontokkal szemben ismét az az ellenérvem, hogy ezek az eltérések nem okvetlenül törvényszerűek, nem biztos, hogy a száz éves fejlődés törvényszerűségeit hosszú ideig át lehet törni napi politikai, vagy legalábbis rövid távú politikai érdekek miatt. A parlamentarizmus mint az államhatalom megosztásának egyik megoldása nem törli meg az államhatalom megosztásának elvét, és az államfőnek azon a jellegén sem változtat, hogy funkciói a végrehajtó hatalomhoz kapcsolódnak, és ha politikailag felmerül is a pártok napi politikájához viszonyított semlegesség igénye, az nem érinti az államszervezetben való elhelyezkedését.

Gyakori érv, hogy a rendes bíróságoktól elkülönült alkotmánybíróság létrehozásával új hatalmi ág keletkezett. Erre az évrre az a válaszom, hogy az igazságszolgáltató hatalmat gyakorló független bírótól soha nem vitatták el azt a jogot, hogy a tényállás megállapítását követően – a törvényesség betartásának követelményén belül – maga határozza meg, hogy ítéletében milyen jogszabályokat alkalmaz. Ez a felhatalmazás, legalábbis elvileg, kiterjedt az alkalmazandó jogi normák alkotmányosságának, törvényességének vizsgálatára is. A bírónak joga és kötelessége volt nem alkalmazni azt a jogszabályt, amely jogalkotó hatáskörrel nem rendelkező szervtől eredt. A bíró vizsgálhatta a rendeletek törvénnyel való ellentétét is. Ugyanakkor kétségtelenül nem volt joga a jogi normákat hatályon kívül helyezni, de joga volt a jogellenes normákat nem alkalmazni.

Mi az új a második világháború után tért hódító alkotmánybíráskodásban? Az, hogy alkotmányellenesség címen – de miután a jogi normák hierarchiája alkotmányban szabályozott, ezért törvényellenessége címen is – az alkotmánybíróság meg is semmisítheti a normát, megtilthatja alkalmazását. Ez kétségtelenül többlet jogosítvány,

amellyel az igazságszolgáltatás szervei az alkotmánybíróságok felállítására előtt nem rendelkeztek.

Egyesek erre alapozzák az alkotmánybíráskodás negyedik, vagy nem tudom hányadik államhatalmi ág jellegét. Magam azon az állásponton vagyok, hogy az alkotmánybíráskodás a bírói hatalom része. Az alkotmánybíráskodással az igazságszolgáltató hatalom kapott – igaz külön bíróságok útján – többlet hatalmat. Ez elvitathatatlan az alkotmánybíráskodás őshazájában, az Amerikai Egyesült Államokban, ahol szokásjogi úton a bírói szervezet részeként funkcionáló Legfelsőbb Bíróság kapta meg ezt a jogosítványt. A magyar szabály szerint ha az ítélező bíró alkotmányellenes normát lenne kénytelen alkalmazni, akkor csak felfüggesztheti az eljárást és a norma alkotmányellenessé nyilvánítását kezdeményezheti az Alkotmánybíróságnál. Ez a szabály már korlátozza a bírók „hatalmát”, mert megtagadja a nem alkalmazás lehetőségét, mert kiszélesített tartalommal azt egy külön bíróságra, az Alkotmánybíróságra bízta. Nem látom elvi indokát annak, hogy az Európában létrehozott alkotmánybíróságokat – mint külön bíróságokat – ne tekintsük az igazságszolgáltató hatalom részének.

Nem látom elvi indokát annak, hogy az Európában létrehozott alkotmánybíróságokat – mint külön bíróságokat – ne tekintsük az igazságszolgáltató hatalom részének.

Legalább két évszázada folyik az állam- és jogtudományban a vita az önkormányzatok jellegéről, ezen belül önálló államhatalmi ág mivoltukról is. Ez utóbbi attól függ, hogy autonómiájukat, amely kétségtelenül megilleti őket, elméletileg honnan eredeztetjük.

Egyes álláspontok szerint a területi önkormányzatok autonómiája a civil társadalomban gyökerezik. Ez azt jelenti, hogy a települési közösségeknek van az államhoz viszonyított önrendelkezési joga. Mások ezt úgy fejezik ki, hogy az önkormányzashoz való jog emberi jog. Ha ezt elméletileg elfogadom, úgy az önkormányzás állami jellegét tagadom, a települések önkormányzashoz való jogát a civil szervezkedés szabadságaként fogadom el, amelyet ugyanúgy ki kell utasítanom a hatalommegosztás koncepciójából, mint a pártokat. Más kérdés, hogy különösen a kontinentális Európában mennyire bizonyítható ez a kiindulópont. De ennek elemzése most nem feladatom.

Levezethetjük a területi autonómia létjogosultságát az állami szuverenitás osztottságából. Valami ilyesminek vagyunk szemtanúi Németországban és Ausztriában a tartományi jogállás esetében. De ha az autonómiát innen vezetem le, akkor az állam föderatív eszméje alapján ismerem el az autonómia létjogosultságát. Ennek viszont ismételtén semmi köze nincs az államhatalom megosztásához. Mert az az egyszerű állam, az unitárius állam központi hatalmának megosztását jelenti, és nem a tagállamok államiséggel bíró szuverenitását.

Levezethetjük a területi autonómiát a közhatalom gyakorlásának decentralizációjából, abból, hogy megkülönböztetjük a közigazgatás két nagy ágát: az államigazgatást és az önkormányzati igazgatást.

Európában – most a bizonyítástól eltekintek – ennek van leginkább létjogosultsága. Ebben az esetben viszont alapvetően a megvalósító hatalom, ha úgy tetszik, a közhatalom, a végrehajtó hatalom decentralizációjáról van szó, amellyel az önkormányzatokat védik a kormány túlzott beavatkozásával szemben. Ez a védelem az alkotmányozás szintjén is megjelenhet, és meg is jelenik anélkül, hogy itt az államhatalom megosztásáról lenne szó, azaz arról, hogy az önkormányzat, mint önálló hatalmi ág növekszik fel a törvényhozó hatalom és a végrehajtó hatalom mellé.

Az államszervezetben más területeken is megfigyelhető további olyan differenciálódás, hogy egyes szervek viszonylagos autonómiát kapnak más szervekhez képest. Ilyen lehet akár az Állami Számvevőszék, amelyet ennek ellenére az országgyűlés közvetlenül alárendelt szervének kell tekinteni, tehát ha úgy tetszik a törvényhozó hatalmat gyakorló országgyűlés segítő szerve. Ha a hatalommegosztásból adódó autonómiával rendelkezne, akkor a parlamenttől való elválasztás gondolata sem lenne idegen.

Államelméletileg aligha lehet más minősítést adni az országgyűlési biztosoknak.

Ha az állami szerv autonómiáját azonosítjuk az államhatalmi ágak megosztásával, akkor akár a minisztériumokat is tekinthetjük önálló hatalmi ágaknak. Ma már joggal vitatják például – önállóságuk növelését kívánva – a minisztériumok mai teljes alárendeltségét a kormánynak, amit Magyarországon az 1949. évi alkotmány teremtett meg. De ebből a korlátlan alárendeltségből fakadóan sem 1972-ben, sem az 1990-es években nem tudták tartalmasan elrendezni a miniszteri felelősséget.

Nem folytatom a felsorolást. Készséggel elfogadom, hogy a mai modern államszervezetben – többek között a demokratikusabb államhatalom gyakorlás céljából – növekedőben vannak autonómiával rendelkező szervezetek. Ennek jele többek között a szakszerű államigazgatás leválása, függetlenedése a politikai kormányzásról, amiről Bibó István is szólt. Nem a tény vitatom, hanem ennek az államhatalom megosztása elvére gyakorolt hatását. Bibó Istvánnal együtt vallom, hogy a történetileg a polgári állami berendezéssel együtt született hatalommegosztás elméletét, annak hármasságát napjainkig nem lehetett meghaladni. Nem sikerült ez a kelet-európai szocialista berendezkedésekben sem, de nem sikerülhet a modernítésra hivatkozó államelméleti irányzatoknak sem.

Hadd fejezzem be azzal, amivel Bibó 1947-ben fejezte be akadémiai székfoglalóját: „...nem az az absztrakt kérdés érdekel bennünket, hogy hogyan kategorizálhatók az államhatalom működésének megnyilvánulásai, hanem az, hogy miként nyer új meg új problémákon örök aktualitást az államhatalmak elválasztásának elve, amely az állami élettel foglalkozó európai gondolkodás legtermékenyebb erőfeszítésében, az államhatalomnak szolgálattá, erkölcsi feladattá való átnemesítésében gyökerezik”.

Úgy gondolom, hogy azok az államelméleti irányzatok, amelyek az új állami jelenségekből az államhatalom megosztása elvének végét, vagy a hatalmi ágak osztódását jósolják, rossz szolgálatot tesznek, mert egy olyan törvényszerűség felszámolását segíthetik vagy készíthetik elő, amely az európai alkotmányossági gondolat középpontjában volt és amelyet eddig az európai fejlődés sem tudott meghaladni.

SZIGETI PÉTER

Alkotmánybíráskodásunk négy éve (1990–1993)

*Tények – politológiai összefüggések
– alkotmányossági értékelések*

I. ÁLTALÁNOS JELLEMZÉS

Az 1990-es év elején hatályba lépő alkotmánybírársági törvény már a rendszerváltás küszöbén találta a magyar társadalmat, s a kialakuló, a pártok parlamenti versenyére épülő pluralista demokrácia politikai rendszerére való áttérés követelményei, majd valósága határozta meg az alkotmánybíráskodás intézményének helyét, szerepét a politikai rendszer egészében. A békés átmenet folyamatában – éppen a folyamat be nem fejezett mivolta következtében – került az Alkotmánybírárság működése megkezdésével bizonytalan helyzetbe. Az átmenet jellege következtében hármass bizonytalansági reláció állt fenn, amely fokozatosan csökkenő mértékben érezte hatását.

1. A törvényi szabályozás ellenére az alkotmánybíráskodás *funkciója, politikai súlya, szerepe* a hatalommegosztás rendszerében és *jogi jellege is* bizonytalan volt, s ez szükségképpen teret nyitott a *menet közbeni önértelmező, önmeghatározó munkának*.

2. Ezt az alkotmánybíráskodás társadalmi, politikai és jogi rendeltetésében jelzett bizonytalanságot felerősíti az a tény, hogy a rendszerváltás folyamatában nincs történelmi minta a polgári társadalomhoz való „visszatérésre”, s így bár a célokban összhang uralkodott a főhatalmat alkotó, a politikai rendszer konzervatív pólusán elhelyezkedő pártok között, a módszereket, utakat, eszközöket illetően közöttük sem volt egyetértés (még kevésbé a parlamenti ellenzék részéről). A rendszerváltás politikai miliójében kellett az Alkotmánybírárságnak

ellátnia a feladatait, miközben a *rendszerváltás tartalmi követelményei tekintetében* olyan politikai konfliktusok keletkeztek, melyeket a *politikai rendszer egyéb intézményei nem tudtak feldolgozni és feloldani, s ekként kerültek át az alkotmánybíráskodás területére*. Ilyenek voltak az igazságtételi törvénnyel (11/1992. AB hat.) és a média kinevezéssel kapcsolatos ügyek (37/1992. AB hat), a kárpótlási törvénnyel kapcsolatos határozatok, melyek az állami tulajdont legitimnek és legálisnak tekintették, s ezzel kizárták a reprivatizációs törekvések jogalapját (pl. 21/1992. AB hat.). Mindezen konfliktusok kezelése egyben alapfunkciója is az alkotmánybíráskodásnak. Azonban a konszolidált társadalmi viszonyok és uralmi formák között gyakorolt alkotmánybíráskodáshoz képest mennyiségileg jóval több és minőségileg számos újszerű feladatok hárultak erre az intézményre. Ezt a lényeges körülményt nem veszi figyelembe az intézményt azon az alapon túlzott aktivizmussal jellemző és elítélő álláspont, amely közvetlenül a német Szövetségi Alkotmánybírószági tapasztalatokkal veti össze a magyart, az alapjogokat kiterjesztő, az alkotmányszöveggel nem megfelelően alátámasztható döntései miatt (Pokol 1993). Épp ezért elemzésünkben differenciáltabban kell felvetnünk az aktivizmus kérdését. Analitikusan elválasztjuk egymástól a *mennyiségi, a minőségi* (az alapjogok tartalmának alakítása az alkotmányszöveghez képest) tényezőket, melyek bevezetését Sajó András kezdeményezte (1993: VII. fejezet), és a *hatalommegosztás szerkezetével összefüggő* („önkorlátozás”) tényezőket (Szigeti 1993), mielőtt szintézist alkotnánk.

3. Az átmenet békés jellegének további következménye, hogy mivel nem történt valóságos politikai ugrás, „forradalom”, vagyis a reformok útján történő, fokozatos átmenetről volt szó, ezért az új politikai rezsim kénytelen volt a *jogrendszer kontinuitásának alapjára helyezkedni a diszkontinuitásban*. Ez az értelmezés tehát nem tartja összeegyeztethetőnek a jogállamiság és a jogbiztonság követelményeit a forradalmi jogkeletkezéssel (Szigeti 1993b: 11–12.). Ettől eltérő álláspontra helyezkedik Halmi (1994: 291), amikor az 1989-es kerekasztaltárgyalások eredményeit (alkotmánymódosítások, sarkalatos törvények) olyan forradalmi változásnak tekinti, amely kombinálódott a régebbi törvényesség, a jogi kontinuitás fenntartásával.

Azt, hogy a bizonytalansági összefüggések fokozatosan csökkenő mértékben játszottak szerepet, de facto és de iure egyaránt valószínűsíthetjük, illetve bizonyíthatjuk.

De facto statisztikai bizonyíték, hogy a legfontosabb jogszabályok 1990 májusa előtti és utáni körülbelül azonos mennyiségét összehasonlítva — különösen a *parlamentari törvényhozás (30%-os a megsemmisítés indexe a május utáni 18%-kal szemben)* és a *kormányzati jogalkotás szintjén (38, illetve 27%)* — szignifikánsnak tekinthető a megsemmisítések csökkenő aránya. Igaz, az életviszonyok jogi szabályozása szempontjából kisebb jelentőségű *miniszeri rendeleteknél csak 1 százalékos* a csökkenés.

Az 1990. május előtt és 1990. május után kibocsátott jogszabályok alkotmányossági vizsgálata

1990. május előtt

	vizsgált	megsemmisített	százalék
Törvények	131	39	30
Kormányrendeletek	72	27	34
Miniszteri rendeletek	86	24	28

1990. május után

Törvények	117	21	18
Kormányrendeletek	45	12	27

(Lásd: *A Magyar Köztársaság Alkotmánybírósága* című kiadványban. A táblázatból elhagytuk a törvényerejű rendeletek megszüntetett jogforrási szintjét, továbbá az összehasonlításnál az eltérő volumenek miatt számba nem vehető tanácsi, illetőleg önkormányzati rendeleti szintű jogalkotást.)

De iure az AB is készült a „normális” parlamenti működésre, s ennek igényét fejezte ki a 4/1993. (II. 12.) határozat B pontja. Ugyanis az egyházi ingatlanokkal kapcsolatos döntésben meghatározták a minősített többséget igénylő törvények alkotmányhoz képesti „többlet” kritériumát: eszerint csak olyan törvény igényel kétharmados parlamenti többséget, amely *alapjog érvényesítésének irányát* szabja meg. Értékelésem szerint *ez a szűkítő felfogás, tartalmi ismérv* a normális parlamenti működéshez szükséges feltételek megteremtése jegyében hátrébb tolja a hatalommegosztás garanciális szabályrendszerét, s a végrehajtó hatalom kezdeményezte jogalkotási és törvényhozói pozíciók erősítését jelentheti.

Az új Alkotmány utáni törvények közül *egészében* egyet sem semmisített meg az AB, de a köztársasági elnök indítványa alapján egy az Országgyűlés által elfogadott, de ki nem hirdetett törvényt (Zétényi–Takács) alkotmányellenesnek minősített (Sajó 1993: 82). Ennek a törvénynek az alkotmányossági vizsgálata mondotta ki elvi alapon, hogy alkotmányos jogállamban *nem lehet különbséget tenni a rendszerváltás előtti és utáni jog között*: mindkettőnek az alkotmánynak kell megfelelnie. A jog kontinuitását úgy is fenntartotta az AB, hogy ítéleteiben nem ad helyt az *ex tunc*, visszamenőleges indítványoknak (27/1991), s védte a jogbiztonság értékéhez kötődő, viszonylagos stabilitást (32/1991; 9/1992; 10/1992. hat. stb).

Az AB határozatainak értékelésekor különbséget lehet tenni az alkotmányos alapjogokat és jogelveket érintő döntések és az ilyeneket nem értelmező határozatok között. Az előbbieket a „láthatatlan alkotmány” kérdéskörénél elemezzük, az utóbbiak lényegesen prózaiabbak. Itt arról van szó, hogy a határozatok értékelése széles és ellentmondásoktól sem mentes skálának nyit teret, annak függvényében, hogy milyen értékelési alapról minősítjük az AB döntéseit. Ezért vannak olyan határozatok, melyeket egyesek kormánypártisággal, mások ellenzékiességgel, egyesek aktivizmussal, megint mások konzervativizmussal vádolnak. Valójában attól függ, milyen alapról minősítünk.

Ezért itt a kritikáknak célszerű volna saját pozícióikat világossá tenni. Így például a *demokratikus citoyen éthosz*, a *participációs* politikai kultúra értékrendje felől rá kell mutatnunk arra, hogy nem minden esetben élt jól az átmeneti periódusok teremtette kivételes helyzettel a tisztelt testület. A jogfejlesztés nagymértékű szabadságfokának helyzetében a közakaratképződés demokratikus technikáit vágta el a közvetlen demokráciát sújtó 2/1993. (I. 22.) alkotmányértelmező határozatával, csakúgy, mint a korábbi, 28/1990. (XI. 22.) AB határozat a társadalmi vitát megszüntető döntésével.

Az összefolyamatot tekintve azonban csökkentek és az 1994-es választások idejére jelentőségüket veszítették az említett bizonytalansági tényezők, mert a jogrendszer reformja meghaladja azt a kritikus küszöböt, melyet a polgári berendezkedés alkotmányosságának intézményesülése megkívánt. Ezt a folyamatot segítette elő az Alkotmánybíróság tevékenysége, s négy év alatt végzett munkájának mennyisége és minősége alapján a rendszerváltás egyik legsikeresebb új intézményének tekinthető. *Mennyiségileg* azért, mert a mintegy száz főt foglalkoztató intézmény bírói testülete hatalmas tömegű társadalmi konfliktust oldott fel.

A normakontrollra irányuló indítványok eredményessége

	1990	1991	1992	1993	négy év összesen
	években				
A beérkező összes indítvány ebből a kiszignált ügyek száma	1625	2302	1700	1323	6950
Az eldöntött ügyek száma ebből alkotmánysértés megállapítása	663	772	370	370	2265
Megállapított alkotmánysértés a kiszignált ügyek százalékában	114	276	252	252	837
	13	23	44	42	122
	11%	8%	23%	17%	15%

Forrás: Kerekes 1994: 451.

Minőségileg az értékelés fontos eleme, hogy az ideiglenesnek szánt, de tartósnak bizonyult alkotmány helyzetében az alkotmányosság kérdései hatványozott jelentőségre tettek szert. Természetesen minél kidolgozottabb, normatívabb, koherensebb és előrelátóbb egy alkotmány, s minél standardizáltabbak az életviszonyok, annál kevesebb az értelmezendő alkotmányossági kérdés, joghézag. S minél kevésbé van ez így, annál nagyobb szerepe lesz az alkotmánybíróságnak az adott jogszabályi feltételek között – anélkül, hogy az alkotmányossági kérdések kiküszöbölhetőek lennének bármily tökéletes alkotmány esetében. A tovalendülő élet mindig át fogja tömni, és új kérdések elé állítani a mindig csak viszonylagosan teljes alkotmányi szabályozást. Magyarországon, a fordított arányosság összefüggése következtében, az Alkotmánybíróságnak nagy szerep jutott, amit szakmailag magas

színvonalon, társadalmilag eredményesen töltött be, mert vitatható döntései ellenére – ilyenekre is rámutatunk – *előre vitte az alkotmányosság megszilárdítását*. Azért, mert egyfelől a hatalom gyakorlásának *ellensúlya volt* (Sajó 1993: 95), s mert másfelől jogfejlesztő tevékenységével *előrelendítette az alkotmányosságot* Magyarországon. Az előbbi problematikát nevezte Pokol „államszervezeti alkotmánybíráskodásnak”, amely államhatalmi-politikai kérdéseket érint, az utóbbiakat „alapjogi alkotmánybíráskodásnak”, amely szintén érintheti az előző kérdéskört, de sokkalta inkább a hagyományos jogterületek normái feletti kontrollt jelent (Pokol 1992: 67). Ez utóbbit nevezik a szakirodalomban – mint rá fogok mutatni, eléggé szerencsétlen terminológiával – „láthatatlan alkotmány”-nak.

Előre tekintve megjegyzendő, hogy az 1994-es országgyűlési választások eredményei nagy mértékben új helyzetet teremtettek az alkotmányosság politikai feltételeiben. Két lényeges változásról van szó:

1. az abszolút parlamenti többség birtokában a kétharmados törvények főhatalom előtti korlátja nem köti majd az új koalíció kezét;
2. ezáltal egy új alkotmány elfogadásának a lehetőségei is számottevően javultak. Következésképp könnyen lehet, hogy akár új AB-törvénnyel, akár anélkül, pusztán új alkotmánnyal *új normatív alapra kerül* az Alkotmánybíróság tevékenysége. Mindez pedig eddigi döntéseinek akár nem jelentéktelen részét érvénytelenítheti, mint ahogy fordítva, eddigi döntéseinek, jogi álláspontjainak lényege bekerülhet egy új alkotmányba, normatív rangra emelkedhet.

II. AZ ALKOTMÁNYBÍRÁSKODÁS POLITIKUMA

1. Kitekintés: jog és politikum viszonya az esetjogi és a kontinentális jogcsaládban

Az alkotmánybíráskodás politikuma a nemzetközi irodalomban is gyakorta vizsgált kérdés. Akár az alkotmány-értelmezés és a politikai filozófiai értékválasztások közötti viszonyról van szó (Dworkin 1991), akár a morál hatalmáról, amiből állítólag az alkotmányossági kérdések politikai eldöntésének legitimitása ered (Toinet 1991), akár a törvényhozás alkotmányossági kontrolljának paradoxonról paradoxonra haladó természetéről (Pisier 1988). Nálunk is sokakat foglalkoztat a probléma, így Kulcsárt (1993: 3., 4. rész), Paczolayt (1993: 31–36) Pokolt (1992), Sajót (1993: VIII. fejezet), de Halmai (1994), Lábady (1993), Sólyom (1993) is ír a kérdésről.

Mindenesetre a probléma nemcsak az adott ország politikai viszonyaival függ össze, hanem *jogfejlődési útjával* is. Az *írott alkotmány nélküli Anglia esetjogi (Common Law) jogrendjében fogalmilag is kizárt az alkotmánybíráskodás*, nem lévén olyan alkotmányban rögzí-

tett alapjogok, amelyeken keresztül az alkotmányossági konfliktusok eldönthetőek lennének. Az egységesülő Európa integrációs folyamataiban támadják is polgári demokratikus alapról a szabadságjogok ezen garanciális intézményének angliai fogyatékoságát (Charta 88. in: *Eszmélet*, 1994. 23, 72–77. o.).

Eközben nálunk némelyek a valóságos és írott alkotmányunkkal szemben az ezeréves íratlan alkotmányra hivatkoznak. Nem is nagyon rejtve véka alá azon politikai céljukat, hogy önmagukat teszik meg az íratlan tradíció egyedül autentikus letéteményesének. Mindez egyben jelzése is annak, hogy a politikamentesség nem egészen az alkotmányossági kérdések sajátja, ahogyan ez az egyoldalú jogászvilágnézet felől nézve látszik. Termékenyebb Arisztotelész több mint 2300 éves felfogása, mely szerint alkotmány az a rend, amely a városállamban a vezetés kérdését szabályozza. Azt, hogy milyen módon oszlik meg és ki gyakorolja a főhatalmat, s hogy e rendet alkotó közösségeknek mik a céljaik (Arisztotelész 1984: 175).

Más helyzet alakult ki az Egyesült Államokban, ahol eredendően nem az imperatív kontinentális gondolkodást, hanem az angol mintát vették át. Nem problémátlanul, mert az eltérő társadalmi viszonyok és népesség, a jogászrend hiánya stb. következtében volt ellenállás a common law-val szemben. Különösen 1776 előtt, s a recepció ellenére is az USA joga különleges helyet foglal el ebben a jogcsaládban (David 1977: 323 skk). A számottevő feudális előzményt nélkülöző, föderatív felépítésű ország rendelkezik írott alkotmánnyal, szövetségi és tagállami szinten egyaránt. Az esetjogi jogrendszer ellenére itt az állampolgári szabadságjogokat – szemben az angol felfogással – nemcsak eljárásjogi, hanem egyre inkább anyagi jogi értelemben használják és konstitucionalizálják (Berman 1991). A jog elsődlegessége itt is a bíróságszupremáciája, de bírói jogvita tárgya lehet – szemben Angliával – az írott alkotmánnyal ellentétes törvényhozási aktusok hatálytalaníttatása is. A bíróságok ez irányú szélesedő gyakorlata a törvényhozásban belső korlátokat támasztott, aminek eredményeképpen a „due process of law” tétel bekerült az alkotmányba. Azaz a bíróságok alkotmányos felhatalmazást kaptak arra, hogy felülvizsgálják a törvényhozást. Anyagi és alanyi jogon megteheti bármely állampolgár bármilyen ügyben és bármilyen bíróság előtt, hogy alkotmányellenességre hivatkozik, a törvényekkel szemben is. Ezáltal mindenki alkotmányvédő még akkor is, ha az érdemi döntés a bíróság joga és kötelessége, ha az ügy az eldönthetőség állapotában („justiciable”) van. Nincs szükség külön alkotmánybíróságra, mert mindenmű bírói eljárásban, tényleges felek közötti jogvitában érvényt lehet szerezni az alkotmányvédelemnek mind a törvényekkel, mind a hatósági–közigazgatási döntésekkel szemben. Ez az amerikai specifikum. Jól látható, hogy felek vitáiban, tényleges és nem külön névleges bírósági eljárásban érvényesíthető az alkotmányosság. Az igazságszolgáltató államon belülre korlátozódik az alkotmányvédelem, s nem

külön a törvényhozó állam felülvizsgálatára. Ezért itt valóban a jogi elem áll közvetlenül előtérben, s a mögöttes tartalmak nem jogiak.

A bíróságoknak „ügyeket és vitákat” (cases and controversies) kell eldönteniük, s ami jogilag nem bírálható el (non-justiciable), az politikai kérdésnek minősül, s ekként nem kell elbírálni. Egy mérvadó 1962-es Supreme Court ítélet (Baker versus Carr, 369 U. S. 186.) kritériumokkal bástyázta körül, hogy mi minősüljön politikai kérdésnek („political question doctrine”), ennek ellenére sem oldódott meg a probléma. A Legfelsőbb Bíróság a későbbiekben csak nagyon lazán tudta tartani magát a saját maga felállította követelményekhez (lásd részletesebben: Paczolay 1993: 31–33). Tehát még ebben a szerkezetben, ahol az egyedi jogvita és a bírósági eljárás eleme valóban előtérben áll, sincs kínai fal a jogi és a politikai mozzanatok között.

A *kontinentális jogcsalád* deduktív, fogalmi általánosításokból következő, írott alkotmányokon alapuló jogának alkotmánybírósági a bírósági szervezettől elkülönült testületekként jöttek létre és működnek (pl. Ausztriában, Németországban, Spanyolországban, Olaszországban). Igaz, nagyon különböző hatáskörökkel, de mindegyikük a jogrend alkotmányosságára felügyel, s *szervezeti különállásuk a bírósági intézményrendszerből eleve nagyobb politikai súlyt ad nekik*, mint amilyen az esetjogi rendszerekben lehetséges, hasonlóan érvel Mauro Cappelletti és mások (vö: Paczolay 1993: 34). Ahol pedig a még el sem fogadott törvények feletti előzetes alkotmányossági normakontroll hatáskörét is megkapja az alkotmánybíróság – Franciaországban ez az Alkotmánytanács alapfunkciója –, ott el sem vitatható, hogy a normatív érvényességre még szert nem tett államokarat milyenségéről van szó, tehát politikai kérdés elbírálásához kap jogosítványt.

2. A magyar gyakorlat megítélése

Nálunk abban általában mindenki egyetért, hogy a rendkívül széles hatáskörökkel rendelkező magyar Alkotmánybíróság *sem* napi politikai konfliktusok eldöntésére szánt intézmény. Ahogy Halmai Gábor (1994: 298) rámutat: „Az első három és fél év tapasztalatai alapján jogosítványai közül elsősorban az előzetes normakontroll és az absztrakta alkotmányértelmezés bizonyultak olyannak, amelynek során szinte elkerülhetetlen volt a határozatok napi politikai célokra történő kihasználása, a testület akarata ellenére.” De ettől a veszélytől nem voltak mentesek az utólagos normakontrollra irányuló eljárások sem (pl. a Rádió és a Televízió felügyeletének ügye).

Itt tehát a *napi politikai aktualitás* elkerülése a kívánatos cél, noha a kategória közérthető, tartalmilag egyáltalán nem specifikált, mivel nem tudja megmondani, hogy mi az, ami politikai, de nem „napi”. A politika fogalmi tartalma – bármely definícióját vennénk is elő – rendkívül flexibilis, mert nem dologi–tárgyi, hanem relációs természetű képződményre vonatkozik. Akkor is, ha a két rossz véglelet, a

pánpolitizáló felfogást („minden ami él és mozog, politika”) és az arisztokratikus, a kormányzati tárgyakra szűkítő felfogásokat kizárjuk a kívánatos megoldásokból. Az alkotmánybíróság saját döntése során is kifejtette, hogy a jogállamiság nemcsak állapot, hanem program Magyarországon. *„Az Alkotmánybíróság a »jogállami forradalom« paradoxonának letéteményese: a jogállami alkotmánnyal elkezdődött, és annak megvalósításában álló békés rendszerváltásban az Alkotmánybíróságnak saját hatáskörében feltétlenül biztosítania kell a jogalkotás összhangját az Alkotmánnyal”* (11/1992. AB. hat.). Az AB önértelmezésében a rendszerváltásban betöltött és vállalt szerepe miatt méltán jellemezhetette Sajó András (1993: II. fejezet) az Alkotmánybíróságot *a jogállamra való átmenet aktivistájaként*. Egy berendezkedés milyensége pedig – nem a napi politika értelmében, hanem sokkal mélyebb társadalmi és történelmi összefüggésekben – politikai és ideológiai, uralmi kérdés.

Végül, a megítélés egy harmadik szintje. A politika *különböző szakmai racionalitások ütközését* (gazdasági, műszaki, jogi, környezetvédelmi racionalitását, stb.) vagy *egy területen több egyenértékűen szakszerű megoldás közötti választást*, döntést jelent, eltérő érdekkhatások pályáira terelve a társadalmi cselekvéseket. *Azonos súlyú, megalapozottságú szakszerűségeket képviselő álláspontok, megoldások közötti döntés*, akkor is, ha *a jogász szakszerűségről* van szó, szükségképpen politikai vonzatú: különböző társadalmi konzekvenciákkal jár. Max Weber szerint (1989: 64–88) a politika éppen attól lesz hivatás, hogy a döntéseket várható eredményeik, konzekvenciáik felől mérlegelik. Éppen ebben az összefüggésrendszerben értelmezhetőek az *alapjogok terjedelme, minősége* (élet és emberi méltóság, jogegyenlőség, jogállamiság, véleménynyilvánítás szabadsága stb.), az *alapjogi bírászkodás aktivizmusa* körüli viták a magyar Alkotmánybíróság határozatairól. Az természetesen nem feladata és nem is lehetne bizonyítani, hogy döntéseit az Alkotmánybíróság ezek várható konzekvenciáira tekintettel hozná. Az azonban tény, hogy szándékaitól függetlenül döntései konzekvenciákkal járnak, s hogy e hatásuk miatt kerülnek viták kereszttüzébe. Tehát a társadalomtudományi, objektívisztikus elemzés nem foghatja úgy fel a dolgot, mint a processzuális, esetjogi jogszemlélet, hogy tehát itt csupán egy politikamentes bírói eljárásról, pörről van szó, amelyben felek igényeiről döntenek, s ekként tesz igazságot a semleges döntőbíró; hogy huizingai értelemben vett „agonális döntésről” lenne szó, mert parókás emberek testülete határoz (Huizinga 1944: IV. fejezet).

Épp ezért a politikai és a jogi (szakmai) elem viszonyának megítélése csak differenciált elemzéssel tisztázható. Ha ez elmarad, akkor a depolitizáció célkitűzése, bármely szintre vonatkozzék is – amit rendszerint elfelejtenek tisztázni –, jámbor óhaj marad.

A továbbiakban a probléma két aspektusát elemezzük, az egyik az alkotmánybírászkodás tevékenységét jellemző *konfliktusmezők*, a másik az alkotmánybírászkodás helye a *hatalommegosztás rendszerében*.

A kérdés tárgyalásakor eltérünk a hatalmi ágak szembeállításának szokásos jogtudományi sablonjától, amely nem veszi figyelembe az államszervezetben belüli szükségképpen munkamegosztás tényét.

Az AB a jogrendszer egészében normakontroll funkciót lát el, amely az új jogot az alkotmányosság tartalmi értékeihez, alapjogaihoz, illetőleg az érvényes jogszabályok rendjéhez méri hozzá. Ha és amennyiben az alkotmányossággal – melynek fogalmát a „láthatatlan alkotmány” értékelési probléma vizsgálatánál fejtjük ki – összeférhetlenséget lát, akkor eljárásának rendje szerint részben vagy egészben megsemmisíti az alkotmányos normát sértő döntést. Ezzel felold a jogrendszerben egy olyan konfliktust, *ami mint konfliktus már a jog nyelvén fogalmazódott meg*, annak ágazati és jogforrási rendjében és dogmatikai–logikai közegében jelent meg.

Azonban maga a jog sem más, mint a társadalmi konfliktusok kezelésének és feloldásának olyan módja, amely specifikus objektivációs formát hoz működésbe az alapjukat tekintve nem a jogon belül, hanem a rajta kívül támadt konfliktusok kezelésére. A különböző életterületeken, társadalmi viszonyokban keletkezett ellentmondások egy része megoldódik azon a szinten, ahol született. Egy másik része kezelhetetlen azon a szinten, ahol felvetődött, s tovagördül a hatalmi–politikai szintre. Meghatározott esetekben a politikai rendszer szelekciós teljesítményei kezelik, feloldják e konfliktusokat. Viszont ha a normatív formát öltő államakarat – a jogrendszeren belül – vetődik fel konfliktus, vagy pedig *a politikai rendszeren belül fel nem oldott politikai konfliktus tovább él, akkor a végső konfliktuselhárító intézmény helyzetében lép fel az Alkotmánybíróság*. Előbbi esetben *normakollízióról* van szó (A), arról, hogy jogszabály és jogszabály konfliktusában, a normatív érvényességre már szert tett államakaratok ütközésekor melyik az erősebb — ha és amennyiben az ütközés alkotmányos jog sérelmét jelenti (vö: 35/1992. AB hat. és Súlyom 1993: 24). Utóbbiban a *politikai konfliktus jogiasodásáról* (B). Ez esetben azért indul az alkotmánybírósági eljárás, mert van *érdekelt indítványtevő*. Általában nem a főhatalmat gyakorló politikai erők, hanem az *ellenzék kényszerül rá, hogy az alkotmányosság mértékein túllépő hatalomgyakorlást korlátozza. A magyar alkotmányosság fejlődésében ezért az alkotmánybíráskodás bevezetése politika- és jogtörténetileg egyaránt új fejleményt jelentett*.

Az ügyek megoszlása a nem magánfél indítványozók esetében

	1990	1991	1992	1993
Nem magánfélől	205	440	429	417
Köztársasági elnök	–	2	–	3
Miniszterelnök	–	–	1	–
Alkotmánybíróság (hivatalból)	–	–	2	–
Országgyűlési képviselő	–	13	20	25
Miniszter	–	2	5	1
Állami Számvevőszék	1	–	–	–
Önkormányzatok	–	64	43	48
Köztársasági megbízott	–	29	57	38
Bíróságok	7	16	29	28
Ügyészségek	2	–	–	–
Pártok	24	25	15	9
Érdekvédelmi szervezetek	37	132	110	77
Egyházak	–	3	1	6
Szövetkezetek	29	22	12	8
Vállalatok, intézmények	73	58	35	38
Egyetemek, iskolák	3	1	3	6
Ügyvédek, jogtanácsosok	29	73	95	129

A nem magánfélől beérkezett indítványok magas száma jól érzékelteti a politikailag érdekeltke kezdeményezéseinek jelentős súlyát. Különösen a pártok, az érdekvédelmi szervezetek és országgyűlési képviselők kezdeményezései bírnak politikai jelentőséggel. Látható az is, hogy az Alkotmánybíróság hivatalból mindössze kétszer élt az alkotmányosági vizsgálat kezdeményezési jogával, azaz meglehetősen nagy önmérsékletet tanúsított.

Mire alapozottan nevezhetjük *végző konfliktuselhárító, ügydöntő intézménynek* az Alkotmánybíróságot? Egyrészt „végző”, mert *döntése mindenkire, az államszervezet összes összetevőjére nézve kötelező*, döntése új alkotmányos normák megjelenéséig nem bírálható felül, el nem vitatható erejű. Másrészt a hatalommegosztás rendjében a *törvényhozói, végrehajtói és a jogszolgáltatói* (bírói) *hatalmi ágakhoz képest olyan független*, ha tetszik, negyedik hatalmi ág, amely hatásköri és eljárási szabályainak keretei között mindhárom ág *feletti alkotmányossági kontrollt* gyakorol.

Vizsgáljuk meg közelebbről, hogy mit kell érteni a politikai konfliktusok jogiasításán. A normakollízió esetében a konfliktus közvetlen tárgya is már a jog közegében, nyelvezetén, logikai–dogmatikai struktúrájában helyezkedik el.

Vizsont a tipológiaiag előállított *B* esetkör újszerű problémákat vet fel, hiszen itt a konfliktus közvetlen tárgya nem jogi, s csak olyan transzformációs mechanizmus teszi jogivá, jogiasítja, amelyet az alkotmánybíráskodás intézménye hozott magával. Mindazon esetekben, amikor van indítványtevő, s az eset az AB hatásköri szabályai alá vonható, akkor kerül sor sajátos *eljárásra*, a konfliktus feloldására. Munkahipotézisünk alapja Niklas Luhmann-nak az igazságszolgálat-

tással kapcsolatban megfogalmazott jogszociológiai álláspontja, amely szerint a jog akkor és azért lehet a társadalmi konfliktusfeloldás hatásos intézménye, mert – szemben a parlamenttel – ki van vonva a közvetlen politikai és pártpolitikai befolyás alól (Luhmann 1971).

Ha ezt az igazságszolgáltatásra érvényes hipotézist – most már Luhmanntól függetlenül – az alkotmánybíráskodásra vonatkoztatjuk, akkor: 1. érvényessége problémátlanul fenntartható A típusú konfliktus esetében; 2. megkérdőjeleződik azonban a B típusú konfliktusoknál, annak ellenére, hogy az eljárási mozzanat beiktatódásával a konfliktus jogi formaruhát ölt fel. (Még akkor is, ha e sajátos szervezet eljárása a mi törvényünkben és az AB gyakorlatában nagyon kevésbé kontradiktórius bírósági eljárás, s inkább a hivatali racionalitás jellemzi.) Ha viszont ez így van, akkor a király könnyen meztelennek bizonyulhat. Nevezetesen, a parlamenti pártharcok kikapcsolásával politikamentes arculatot mutató, semleges, jogászai pragmatikus technikákat, szakszerűséget mozgató testület, magas grémium, melynek döntéseit hatalmi tekintetben senki sem vonhatja kétségbe, politikai ügydöntő szervként működne. Az értékközömbös bírói talár *csak palástolná a végső politikai ügydöntő funkciót?* Az Alkotmánybíróság ez esetben csak a politikai hatalom egy funkciója volna, bírói lepelben?

A válasz tétje nem érdektelen, hiszen az majdnem mindegy, hogy az összes megelőző szinten kezelhetetlen, el nem döntött és el nem döntött ügyek felfelé gördülve egy párt Politikai Bizottságához, főtítkrához, avagy egy másik testülethez, az Alkotmánybírósághoz, annak elnökéhez jutnak-e el? A hatalomelmélet szempontjából („Power = decision”) a lényeg az, hogy kell lennie egy ilyen végső fórumnak, intézménynek, amelyik dönt. Ha van, hát mi a különbség? Hordoz-e a dolgok szimbolikája következményeket a dolgoknak a sorsára nézve?

Jól elemezhető a kérdés a közvetlen érdekeltek bevonásával. Úgy is, hogy az elemzés saját tevékenységükre reflektáló tudós elmék produktuma, és úgy is, hogy egy személyösszesség, testület objektíválódó döntéseinek szerkezetét, jelentését elemezzük.

Rendkívül érdekes, összefoglaló igényű és összefogott értékelést ad az *ideológiamentesség kérdésében*, az ideológiamentesség jegyében Súlyom László, amikor a következőket írja: „Magyarországon úgy bukott meg a szocialista rendszer, hogy helyére nem került új, győztes ideológia – legfeljebb a gyakorlatban az egykori ellenzéki ideológiák harca. Az alkotmány az 1990. nyári módosítás óta kifejezetten ideológiamentes. (Ennek következményeit elemzi a 23/1990. ügyszámú írott egyik párhuzamos vélemény.) Az Alkotmánybíróságnak ügyelni kell arra, hogy amikor meghúzza azokat a határvonalakat, amelyeken túl valamely politikai vagy ideológiai törvényhozói koncepció már nem fér össze az alkotmány alapelveivel, ne hivatkozzon értékekre. Nagyon szerencsésen alakult az Alkotmánybíróság gyakorlata, mely az »alkotmány értékrendje« helyett jogi fogalmakkal operál, s ezek közül

emelkedett ki a jogbiztonság, illetve az (elsősorban eljárási) garanciák szerepe. Az Alkotmánybíróság tehát ideológiák vagy ideologikus természetjogi elvek helyett egyfajta (korlátozott) alkotmánypozitivizmusra támaszkodik. Eközben a jog lehetőségeinek határait is tudatosítja: az alkotmány csak az anyagi igazság érvényre juttatásához szükséges és az esetek többségében alkalmas eljárásra ad jogot. Ez nagyon következetes álláspont, mert az eljárás értéksemleges kategória. Mivel a rendszerváltás alapkérdéseibe alkotmányosságuk eldöntésével az Alkotmánybíróságnak beleszólása van, igen fontos, hogy éppen a végső fórumon át tud váltani az addig ideológiai és politikai értékekre hivatkozó érvelés a semlegességében általánosabb jogelvi érvelésre. E módszer általános érvényére az Alkotmánybíróság a 11/1992. ügyben kifejezetten utal: „A mindig részleges és szubjektív igazságosságnál a tárgyi és formális elvekre támaszkodó jogbiztonság előbbre való.” Az adott történelmi helyzetben a semleges és objektív mérce léte stabilizáló hatású. A módszer az elégedetlenek támadásának egy részét is áthárítja magára az alkotmányra – innen az ingerült támadások a »sztálinista alkotmány« ellen” (Sólyom 1993: 18–19).

A fejtegetés több szempontból problematikus: 1. Mitől ideológiamentes az alkotmány az 1990-es nyári módosítás óta? 2. A nagyon „szerencsésen alakult az Alkotmánybíróság gyakorlatában, amely az alkotmány értékrendje helyett jogi fogalmakkal operál” – gondolatmenet pedig felveti: a szerencsén múltott és múlhatott-e itt bármi, hiszen amit leír, az egyfelől tudatos törekvésről árulkodik, másfelől, ha igaz, akkor éppen a luhmanni gondolatot igazolja vissza, erősíti meg. 3. Annak a megállapításnak, hogy „a végső fórumon át tud váltani az addig ideológiai és politikai értékekre hivatkozó érvelés a semlegességében általánosabb jogelvi érvelésre”, az a konzekvenciája, hogy az érvelésben át kell tudni váltani – ezen múlik a dolog. Aki nem tud átváltani, az nem stabilizál, hanem éppenséggel megbontja a stabilitást – ez a kritérium. A semleges és objektív mérce áthárítja az elégedetlenek támadásainak egy részét az alkotmányra. (Ami de facto igaz, gondoljunk „az Alkotmánybíróság döntései alkotmányosak, csak az alkotmány alkotmányellenes” típusú álláspont magyarországi megjelenésére.)

Sólyommal ellentétben Lábady Tamás nem levezetett, hanem benyomásterő, prózaian őszinte véleménye: „Nincs ez másképpen ma sem. A *törvényhozás forrása* – a rendszerváltás rendkívüli körülményei és a *politika jog feletti elsőbbségét gyakran kikényszerítő jelenségek miatt* – túlságosan lassan és olykor zavarosan bugyog. (Az én kiemelésem – Sz. P.) A *jogtudományt* – s itt most az alkotmánytan tudományára gondolunk – az átalakulás rendkívülisége még csak alig ébresztette fel álmából. Így hát alapvetően a *jogalkalmazásra* hárul, hogy a két bénult kéz helyett is munkálkodjon” (Lábady 1993: 34).

Azaz a jogot kezében tartó három szereplő (a törvényhozó, a jogtudós és a jogalkalmazó) közül a törvényhozás és a jogtudomány gyengélkedése, zavarai esetén a jogalkalmazó menti a helyzetet.

Csakhogynem itt bevallott a „politikai” mozzanat jog feletti elsőbbsége, ami polárisan ellentétes a jogállami–joguralmi elvárásokkal. Nem egészen közömbös, hogy minek van elsőbbsége mi felett.

Nagyobb baj lehet azonban itt, hogysen azzal túl juthtanánk e problémákon, hogysen beismerjük „a politika jog feletti elsőbbségét gyakran kikényszerítő jelenségek”-et. Sóllyom tudatosan törekszik arra, hogysen elkerülje az ideologikus, politikus döntést, érvelést, ezért átvezet a jog semleges és objektívnek tekintett kategóriáiba olyan problémákat, amelyek nem ott, nem a jog belső világában keletkeztek, „jogiasít”. Miközben számos ponton maga sem tud eleget tenni saját programjának, a luhmanni hipotézis szempontjából megfogalmazott elvárásrendszernek, mert a politikum nem öltözik és öltöztethető át minden pontján a jog semleges, ideológiamentes ruhájába. Elemezzük itt csak az általa adott példákat: „Tulajdon és állami beavatkozás viszonyát elvileg a második kamatadó ügy tisztázta (32/1991). Itt magát a Ptk. 226. §. (2) bekezdését támadták, amely »kivételesen« lehetővé teszi, hogysen jogszabály a hatálybalépése előtt megkötött szerződések tartalmát megváltoztassa. Az Alkotmánybíróságnak tehát azt kellett vizsgálnia, hogysen a beavatkozási tilalom az alkotmányosság szempontjából abszolút-e, s ha nem, mi a kivételesség alkotmányos kritériuma. A határozat szerint a rendszerváltás nem megszünteti, hanem a »liberális modellnek« megfelelő »nemzetközi standardra« állítja át az állami beavatkozás lehetőségét. A szerződési szabadság korlátozását az állam mai gazdasági szerepére tekintettel és a nemzetközi összehasonlításra hivatkozva az Alkotmánybíróság eleve megengedhetőnek tartotta, sőt, mivel a piacgazdaságra való áttérés állami beavatkozásokkal kell hogysen végbemenjen – a fenti »átmeneti« érvvel összhangban – kijelentette, hogysen ma »elkerülhetetlen«, hogysen az állam gyakrabban érvényesítse befolyását a polgári jogviszonyokban” (Sóllyom 1993: 30).

A tulajdon és állami beavatkozás társadalmi súlyát tekintve óriási jelentőségű viszonyának tisztázása két ponton is feketén–fehéren, cáfolhatatlanul *ideológiai érvre* épül: a „liberális modellnek” megfelelő nemzetközi standardra állított állami beavatkozás, illetve a ma „elkerülhetetlen, hogysen az állam gyakrabban érvényesítse befolyását a polgári jogviszonyokba” tételekre gondolunk. Az állami és a szövetségi tulajdon jogviszonyainak 40 éve után a liberális modellnek megfelelő magántulajdoni túlsúly spontánul nem állítható elő, csak állami beavatkozással (privatizáció).

Ráadásul az alkotmány rendszertanilag nem a megfelelő helyen, az alapvető jogok körében tárgyalja a *tulajdonhoz való jogot*. Az AB viszont beemelte az alapjogok közé – mutat rá Sajó. De mégsem ellentmondásmentesek határozatai. „Szinte töretlen harcot folytat az AB a tulajdonformák és a vállalkozások egyenlőségéért, különösen az állami tulajdont illető kedvezmények ellen, amelyek a rendszerváltás ellenére nagy számban megmaradtak a jogrendszerben [pl.

50/1991 – a gazdálkodó szervezetek elleni végrehajtási korlátok megszüntetése; továbbá 6/1992. (I. 30.) AB hat.].

Am az egyházi tulajdon helyreállítása kapcsán [(4/1993. (II. 12.) AB hat.] megtörik a tulajdonformák semlegességével kapcsolatos elv. Az 1991. évi XXXII. törvény megengedte, hogy – egyházi igényeket kielégítendő – önkormányzati tulajdont korlátozzanak, illetve vonjanak el. Ez a tíz évig tartó korlátozás nem minősül alkotmányellenes tulajdonelvonásnak, hanem csereingatlanul megváltandó kisajátítás, mivelhogy az egyház érdeke kivételesen a közérdekkel egy tekintet alá esik!” (Sajó 1993: 53) Azaz a tulajdonformák semlegessége alkotmányos jogelv, amit alkalmazni kell, de kivételesen az egyházi ingatlan a közérdekkel egybeesik, míg az önkormányzati – implicite – nem esik egybe. Az indoklás tehát az egyházi és az önkormányzati tulajdon eltérő *érdekmérlegelésének, beszámításának* különbségén alapul. Ahhoz valószínűleg már nagyon naivnak kellene lennie annak, aki elhiszi, hogy itt az érdekbeszámítás nem politikai alapon történt. *Az AB-nek persze van autoritása a döntéshez, csak döntésének nincs sem normatív, sem jogelvi alapja, mert egyenrangú normativitásokat kellett visszavezetnie a tulajdonformák semlegessége jogelvre, aminek alapján szintén nem volt eldönthető a konfliktus.* Az autoritás nem döntési normából, nem is alkotmányos jogelvből, hanem felhatalmazásból származik. „Autoritas, non veritas facit legem” – idézhetjük Carl Schmitttel Hobbest. „A döntés önálló jelentőségén belül a döntés alanyának önálló jelentősége van – függetlenül a tartalom kérdésétől” (Schmitt 1992: 17–18). Így néz ki a jogi forma mögötti döntési tartalom jogelméleti megvilágításban. Persze, ha a tiszta jogtan extrém jogpozitivizmusa álláspontjáról minősítenénk, azaz a döntéseket már attól jogi természetűnek vennénk, hogy jogszabályok közegeiben dőlnek el érdekkonfliktusok, akkor ezzel ki lenne zárva az alapprobléma. Ugyanis Midász király sarjaként minden joggá változván, amit a jog akárcsak megérint – *nemhogy politikáról, még joghézagok létéről sem szabadna beszélnünk.* A következőes Kelsen (1988: 56–67) természetesen éppen ezt teszi.

De aligha tekinthető másnak, *ezúttal politikamentesnek, az a döntés, amikor az Alkotmánybíróság nem állapított meg releváns összefüggést a lakbéremelések és a szociális biztonság között, vagy ugyanígy nem látott direkt összefüggést a lakáskölcsön törlesztőrészleteinek felemelése és a szociális jogok között a 32/1991-es határozatában* (lásd Súlyom 1993: 32).

Véleményünk szerint nem azért nem állapított meg releváns összefüggést és nem látott direkt összefüggést az Alkotmánybíróság, mert nincs ilyen összefüggés. Éppen értékmentesen, *in abstracto* véve szembeötlő, hogy növekvő lakberek esetén, ha bérnövekedés nincs, vagy csak aránytalanul van beépítve a munkaerő reprodukciós költségei közé, akkor ez lerontja a szociális biztonságot. Tehát éppen a piacgazdaság melletti értékelkötelezettség, ideológia alapján nézte a szociális jogok és a szociális biztonság szempontjait a határozat. Azaz

döntésével a lakástulajdonosok mint jövedelemtulajdonosok mellett állt ki a lakásbérlőkkel szemben, a piaci ideológiát az ingatlantulajdonosok, a bérbeadók oldaláról értelmezve, holott azt a szociális oldalról is fel lehetett volna fogni (akár piaci alapon is). Itt tehát *érdekeszmítást* látunk az AB részéről, mint ahogy a korábbiakban az *értékbeszámításra* is elemeztünk teljesen egyértelmű döntést (28/1990 és 2/1993), ahol más érték felvétele (citoyen, participációs értékek) – melyet az alkotmányosság keretei nem zártak ki, sőt, lehetővé tettek volna – más döntést eredményezett volna.

Summa summarum: a döntések, az esetek jelentékeny részében a konfliktusok jogiasítása, gazdasági, szociális, politikai konfliktusok jogba való átírása hatékony konfliktuskezelő eszköz, de semmi esetre sem tehermentesíti az Alkotmánybíróságot végső ideológiai kérdésekben való állásfoglalásoktól, politikai (érdek-) konfliktusokban való döntésektől, legfeljebb jól, kevésbé jól vagy egyenesen rosszul leplezi döntéseinek nem jogi elemeit, karakterét: a pozitív jog rétegében és rétege mögött meglévő természetjogias, ideológiai, világnézeti elemeket, axiómákat. A király félig meztelen. *Sem teljesen fel nem öltöztethető, sem a meztelenségig le nem vetkőztethető – ez a természetes állapota.* Mert ha egyszer már felkerült az eredendően nem jogon belüli konfliktus az Alkotmánybíróság végső ügyszintű fórumához, akkor itt a pozitív jog kontextusába ékelődnek a részben természetjogi, részben ideológia-világnézeti, részben közvetett érdekelemek. Ez a jogszabályi, dogmatikai közeg a jogi egyneműsítéssel közömbösíti a konfliktus ütköző érdektartalmait, anélkül, hogy kiiktathatná a tőle eltérő különmű elemek hatását. Lehetővé teszi a döntéshozóknak, hogy a jogi relevancia szűrőjén keresztül szelektíve mérlegeljenek, elvonatkoztassanak azoktól a tényektől és összefüggésektől, melyek nem illeszkednek bele érvelésük menetébe. A valóságos társadalmi, gazdasági, műszaki stb. konfliktusok és jogi átírásuk között *szükségképpen inkongruens viszony feltárására pedig a közvélemény, az átlagember nem képes, mert ez feltételez egy sereg olyan ismeretet, tudást és képességet, amellyel nem rendelkezik. Mindez azonban nem eltűnteti, csak a jog közegébe írja át azokat az érdek- és akarat-kötött, politikai és ideológiai értékválasztásokat, amelyek a döntésekben feszülnek.* Sem a jogpozitivisták, jogászvilágnézeti pánnormativisták, sem a jogi nihilisták megközelítések nem láthatják a jogdogmatikai, normatív és a nem jogi, politikai (érdek és akarat) mozzanatok egymásra reflektáltságát a döntési tartalmakban. Azt, hogy szükségképpen inkongruens viszony áll fenn a konfliktus összetevői és jogi átformálásuk között, s hogy az átformálás eredményeként kerülnek az eredetükben nem jogon belüli konfliktusok a jog egynemű közegébe. Azért, hogy itt már oly módon váljanak kezelhetővé, megoldhatóvá, mintha eleve jogi, alkotmányossági természetűek lettek volna.

III. ALKOTMÁNYBÍRÁSKODÁS – A HATALOMMEGOSZTÁS RENDSZERÉBEN

A címben jelzett összefüggés tárgyalásánál ezúttal nem térünk ki azokra a gyakorlati munka során felvetődött esetekre, amikor a magyar Alkotmánybíróság saját szerepét volt kénytelen értelmezni ahhoz, hogy elkerülje egyfelől a törvényhozói hatalom területére, másfelől a végrehajtó hatalom kompetenciájába tartozó kérdéseket illető döntéseket. (Ezt elemeztük a *Világosság* című folyóirat 1993/1. számában, rámutatva, hogy lényegében adekvát pozíciókat alakított ki a magyar gyakorlat, saját törvény szabta és törvényben nem szabályozott keretei és lehetőségei között.) Figyelmünket most arra a politikaelméleti és gyakorlati kérdésre összpontosítjuk, hogy mitől és mennyiben tekinthető az Alkotmánybíróság a hatalommegosztás részesének.

Szemben a közkeletű, felületes állásponttal, miszerint azért, mert hatalmi ág, egyszersmind hatalommegosztási tényező is, rá kell mutatnunk arra: attól, hogy az államszervezetben a munkamegosztás minőségi, mennyiségi és területi specializáción és kooperáción keresztül valósul meg, még nem beszélhetünk hatalommegosztásról. Az, hogy az államhatalom ágai, intézményei történelmileg differenciálódtak, és az államszervezetben belüli munkamegosztás jogi vetületeként kialakult a hatásköri, illetékességi és kompetencia szabályok rendszere – még nem jelent hatalommegosztást. Ha az intézményi és/vagy jogi tagoltságot tekintjük kritériumnak, akkor természetesen bármely egy-egy párti szisztémában is lenne hatalommegosztás, márpedig ez tarthatatlan álláspont. Ott a hatalom egységének eszméjére méretezett az államszervezet felépítése és funkcióinak tagolt, intézményesült működtetése. Ez azonban nem elméleti, csak indirekt érv lehet e felfogás elégtelenségének kimutatására, ahogyan mondjuk az a fontos elmélet-történeti érv sem perdöntő, hogy a kérdéssel első ízben foglalkozó arisztoteleszi „Politika” is megelégedett a törvényhozói, magisztrátusi és bírói ágak konstataálásával, anélkül, hogy további konzekvenciákat fűzött volna hozzájuk. Mégis realiztikus felfogása valószínűleg közelebb járt az igazsághoz, mint a modern szakirodalomnak az az álláspontja, amelyik a pluralizmus elméleti kritériumait ebben a szervezeti tagoltságban, hármasságban véli felfedezni (legalábbis minimálkritériumként). Ha a minimálkritériumot – szemben előző álláspontokkal – *conditio sine qua non*-ként fogjuk fel, akkor viszont nem lehet szó specifikáló ismérvről a hatalom egységére és a hatalommegosztás elvére építő megoldások különbsége tekintetében, hisz e hármasság a hatalom egysége mellett is megvan. Mégsem mindegy, hogy a hatalom egységére vagy a hatalommegosztás doktrínájára épül az államszervezet, mert ez gyakorlati konzekvenciákkal járó szempont, amit érvényesíteni kell.

Montesquieu és a mai felfogások többsége a kölcsönös fékek, ellensúlyok létezésével oldja meg a hatalommegosztás kérdését, ami továbbvivő, mégsem teljes értékű megoldása a problémának. Mi lehet

akkor a hatalom egységének elvére és a hatalom megosztására épülő rendszerek között a lényegi különbség? Semmi esetre sem az állam működtethetőségéhez nélkülözhetetlen szervezeti munkamegosztás, a hatalmi ágak működésének kialakulása. *A döntő kritérium: az eltérő politikai minőségek létének érvényesítése az államhatalom intézményeinek működésében.* Ha nincsenek minőségileg különböző politikai egységek, entitások egy adott társadalomban, vagy vannak, de létük nem befolyásolhatja az államakarat formálódásán keresztül az államszervezet működését, tevékenységének irányát, döntéseit, akkor elvileg sem lehet szó hatalommegosztásról. Hatalommegosztás *per definitionem* csak ott van, ahol különböző politikai minőségek között szabályozott, garanciákkal biztosított versenyhelyzet van. Az államszervezeten belüli funkcionális munkamegosztás és tagolt intézményrendszer csak a lehetőségét, de nem a valóságát teremti meg a hatalommegosztásnak, mert hatalommegosztás csak ott van, ahol az adott intézményi és szabályozási feltételek között érvényre juthatnak és jutnak a minőségi politikai tagoltság (pártok, érdekképviselő szervezetek) konzekvenciái.

Így értelmezve a „hatalommal szembeni ellenhatalom” bibói követelményét, mint a hatalomkoncentráció egyedül hatásos ellenszerét, látnunk kell: parlamenti rendszerben a pártok közötti, választások során kialakult erőviszonyok határozzák meg az alapkérdéseket: a törvényhozó hatalom összetételét és a központi végrehajtó hatalom fejének, a kormányfőnek a személyét. A kettő között pedig mindig *összhang van*, abban az értelemben, hogy domináns politikai minőség jön létre akkor is, ha többségi, és akkor is, ha parlamenti többséggel nem rendelkező kisebbségi kormányzás jön létre, amit a mérsékelt vagy az extrém parlamenti polarizáció esetei gyengíthetnek, de nem szüntetnek meg. Összhang van a két fő hatalmi ágban, a törvényhozói és a végrehajtói hatalom között. Ezt nevezzük főhatalomnak. *A hatalommegosztás tehát nem a főhatalom létének a kétségbevonását kifejező doktrína, hanem pusztán a főhatalom érvényesíthetőségének alkotmányos korlátokat állító elv*, amely különböző gyakorlati formák, intézményes megoldások közepette érvényesülhet, de nem jelent kettős vagy többes hatalmat. Ha mindig és minden hatalmi ágat ugyanazon politikai minőség (fő világnézet típusok szerint konzervatív, liberális vagy szocialista) töltene meg tartalommal, akkor nem lenne hatalommegosztás sem, akkor a hatalom egysége szerint lenne felépítve az államszervezet, ahol az alkotmányos kormányzásra szorítás, ha tetszik, a „fékek” csak ugyanazon erő által lennének működtethetőek – ilyen volt a Kádár-kor Magyarországon az „önkorlátozó hatalom” konszolidáció után fokozatosan kibontakozó eszméje –, de nem szabályozott versenyhelyzetben.

A hatalommegosztásról vallott felfogásom rövid kifejtése után érkezünk el a számunkra most döntő kérdéshez: mikor érvényesülhet a hatalommegosztás az Alkotmánybíróság szempontjából? Akkor, ha a törvényben meghatározott feltételek mellett reális ellensúlyát képezi

a hatalom normatív típusú aktusainak. Alkotmányosságra szorítja a jogalkotás összes fórumát, azaz szervezett normakontrollt gyakorol a jogalkotás felett. (Noha nem a jogrendszer terjedelmi egésze felett, mert hatásköri szabályai és eljárási kötelezettsége ezt nem fogják át maradéktalanul.) Nyilvánvaló, hogy a főhatalom összhangjáról mondtak következtében társadalmilag-politikailag majdnem mindig az ellenzéki pozícióban lévő politikai pártok (minőségek) érdekeltek abban, hogy alkotmányosságra szorítsák a főhatalom jogalkotói tevékenységét. De a főhatalmat gyakorlóknak is érdeke, amennyiben komolyan veszik jogállami legitimációjukat, hogy tevékenységükkel ne sértsék az alkotmányt és az alkotmányos alapjogokat.

Számunkra az Alkotmánybírászkodás ezen hatalommegosztásos szerepéből következett az a tétel, mely szerint a magyar Alkotmánybíróság nem a bírói hatalom része, hanem önálló hatalommegosztási tényező, amely hatásköri és eljárási szabályainak keretei között az összes többi hatalmi ág felett alkotmányossági kontrollt gyakorol. Ennek az elvi kiindulópontnak a sérelmét láttuk a magyar AB 57/1991. határozatában, amely túlmélt kontroll szerepén és a bírói hatalom területére lépett át, amikor jogerős családjogi ítéletet semmisített meg (Szigeti 1991: 54).

Hogy az alkotmányossági kontroll lehetősége valóságos lehessen, ahhoz elsősorban az szükséges, hogy a „Rechtsstaatlichkeit” ne válhasson az alkotmányos kormányzásra szorításból pusztán „Rule of Law”-vá. Az ellenzéki politikai pártoknak, képviselőiknek *legyen* az eddigiekhez hasonlóan – ha nem is előzetes normakontrollként – megfelelő *indítványtételi jogosultságuk, éljenek is ezzel*, és az Alkotmánybíróság *megőrizze relatív szellemi, politikai, ítélőerőbeli függetlenségét*. Vannak azonban olyan törekvések, amelyek az intézményt egyre inkább az egyedi ügyekhez kapcsolódó konkrét normakontroll felé kívánják eltolni. Ennek viszont veszélyei vannak.

Az alkotmánybírósági törvény 1993-as tervezett igazságügyminisztériumi módosítása várhatóan előtérbe hozná a testület tevékenységében a *konkrét normakontroll hatásköreihez kapcsolódó ügyeket*. Ilyen megoldással gyengülne az előzetes normakontroll korlátozása következtében (vö. a törvényjavaslat 1. § a. és 22. §-át, amely a régi 48. § helyébe lép) az absztrakt, konkrét ügyhöz nem kapcsolódó normakontroll szerep. Ezáltal éppen a képviselői munkát érintő indítványtételi területek szűkülhetnek, a munka *kevésbé a törvényhozás, inkább az igazságszolgáltatás és a hatósági jogalkalmazói tevékenységek feletti* alkotmányossági ellenőrzés felé tolná el. Mindezek és hasonló *de lege ferenda* javaslatok (Halmai 1994: 300–305) pedig várhatóan nem erősítenék, hanem gyengítenék majd azt az önálló hatalmi ág szerepet, melynek végső kritériumát az eltérő politikai minőségek közötti szabályozott versenyhelyzetnek az intézményekbe történő részleges beengedésében véltük megtalálni. Lehet, hogy a rendszerváltás éveire jellemző feladatot, a *törvényhozó állam* alkotmánybírászkodását hamarosan felváltja az *igazságszolgáltató állam* Alkotmánybírósága? –

hogy a schmitti értelemben vett fogalmi megkülönböztetést (Schmitt 1932: 7–19) alkalmazzuk e törekvésekre. Ha pedig ez a súlypont áthelyeződés bekövetkezik, akkor ez gyengíteni fogja a pluralisztikusan szervezett politikai mező rugalmasságát, reagálásait, s a hatalom-megosztás polgári demokratikus tendenciáit a berendezkedettek status quót védő magatartása, hatalmi megcsontosodása váltja fel, amely az ország társadalomtörténetében már eddig is sok kárt okozott.

IV. ALAPIJOGI BÍRÁSKODÁS = A LÁTHATÓ ALKOTMÁNY = ALKOTMÁNYOSSÁG

Egy jó ügynek is sokat árthat az, ha terminológiailag szerencsétlenül, sok félreértésre okot adó, inadekvát módon nevezik el. Éppen ez történt a magyar Alkotmánybíróság tevékenységével, amikor döntései nyomán a jogirodalomban és a publicisztikában is „láthatatlan alkotmányról” kezdtek beszélni. Valószínűleg az 23/1990-es határozat nyomán, melyben Sólyom László alkotmánybíró párhuzamos véleményében így fogalmazott: *„Az alkotmánybíróságnak folytatnia kell azt a munkáját, hogy értelmezéseiben megfogalmazza az Alkotmány és a benne foglalt jogok elvi alapjait, és ítéleteivel koherens rendszert alkot, amely a ma még gyakran napi politikai érdekből módosított Alkotmány fölött, mint »láthatatlan alkotmány«, az alkotmányosság biztos mércéjéül szolgál; és ezért várhatóan a meghozandó új alkotmánnyal, vagy jövőbeli alkotmányokkal sem kerül ellentétbe. Az Alkotmánybíróság ebben az eljárásban szabadságot élvez, amíg az alkotmányosság fogalmának keretén belül marad”* (az AB határozatai 1990: 97–98).

Ezután az történt – nem teljesen meglepően –, hogy noha az AB határozatait közzétették, s bárki elolvashatja, bevett szokássá vált láthatatlan alkotmányról beszélni – s a jelző immáron nemcsak *epitheton ornans* –, és arról, hogyan lép túl ezen az AB. A láthatatlanon túllépés, a láthatatlannal kapcsolatos aktivizmus emlegetése pedig fogalmilag – és nemcsak kifejezőmódjában – inegzakt formula. Ami nyilvános, közzétett, annak hatásaival számolni lehet.

A szerencsétlen terminológia mögött azonban valóságos jogelméleti ízlés és valóságos alkotmányelméleti probléma húzódik meg. Az még csak *jogelméleti stílus*, ízlés dolga – „Le style, c’est l’homme” értelemben –, hogy a „Rechtsfindung” rosszabbik szellemében a jogtalálást olyan esetleges, önkényes kérdésnek tekintik, mint ami a jogrend felépítésétől és normatív tartalmaitól teljesen függetlenül, kizárólag a bírói szubjektumban keresendő. A felfogás valóságos alapja az, hogy a jogalkalmazói döntés sohasem mechanikus, sohasem egyszerű behelyettesítési, hanem mindig alkotó folyamat, s a jogász tudás, érvelés, leleményesség akkor is szerepet kap az életbeli tényállások jogi minősítésében és értékelésében, a törvényi tényállásoknak való megfeleltetésben, amikor nincs szó joghézag kitöltéséről. A bírói

jogalkalmazást szabadjogi jogtalálássá átkódoló felfogások egyes képviselőinél – Jerome Frank (1977), Josef Esser (1970) – ezt a tevékenységet az irracionalitás szelleme lengi körül. A jogalkalmazás komplex műveleteiben nem a szabatosan kifejezhető helyzetek racionális kezelésmódját – dogmatikai fogalomképzést, logikai ítéleteket és következtetéseket – látják, hanem gondolati eszközökkel meg nem ragadható, intuitív, fel nem bontható, tovább nem elemezhető adottságokat: a bíró elszigetelt, szubjektíve felmerülő tudattartalmait.

A *valóságos alkotmányelméleti probléma* azonban az, hogy az *alkotmányosság fogalma* több és más, mint az alkotmány normáinak összessége. Több, mert az *egyedi normák* mögött *különös érvényességű jogelveket*, s a jogelvek mögött *általános* filozófiai, gazdasági, morális, politikai *elveket* találunk. A jogi normák egyediek abban az értelemben, hogy a jogelvekhez képest specifikált elvárásokat fejeznek ki, mert szituatív érvényességgel fogalmazzák meg a cselekvés megengedett, megkívánt vagy tiltott mértékeit, s pozitív vagy negatív szankciót rendelnek elvárásaikhoz (Szigeti 1994). De a jogrend nemcsak magatartásszabályokat, hanem absztraktabb rendező elveket, jogelveket is magában foglal. Az *egyedi normák* (a megállapítás tehát nem tartalmi, szabályozástechnikai különösségük, tipikusságuk elvitatására vonatkozik), a *különös jogelvek*, mint jogegyenlőség, jogbiztonság, *nullum crimen, nulla poena, ne bis in idem*, szerződési szabadság stb. és az általános elvek (például: igazságosság, polgárosodás, tulajdonformák viszonya) relatív természetű, korhoz kötött természetjogias tartalmi pedig együtt adják az alkotmányosságot, ami materiális tartalmainál és vonatkoztatási összefüggéseinél fogva is más, mint az alkotmány szövege, noha vizsgálata szükségképpen abból kell, hogy kiinduljon.

Ott ugyanis nincs alkotmányossági kérdés, ahol az alkotmány normatív tartalmi vagy a pozitív jogszabályok jogági normái eligazítanak. A jogrend konzisztenciájának keretei között megválaszolható kérdések jogalkalmazói és nem alkotmányossági kérdések. A jog nem normák esetleges halmaza, hanem belső rendezettséggel bíró objektiváció. Attól rend, hogy ágazati, jogdogmatikai tagoltsága van, hogy a jogforráshierarchia formális rendezettségén keresztül visszavezethető az alkotmányos alpnormákra – de nem a logikai szükségszerűséggel előálló kelsen-i, léttel nem bíró „Grundnorm”-ra. Az alkotmányosság problémái felfogásunk szerint csak és kizárólag ott lépnek fel, ahol: 1. *szabályozatlan, de szabályozást igénylő életviszonyok jelennek meg* (a mulasztásos alkotmányellenesség négy év alatt 246 esetben történt megállapítása során tipikusan erre a jogrendbeli helyzetre reagált az AB); 2. *értelmezést igénylő inkonzisztencia problémák lépnek fel*; 3. *az életviszonyok túlfeljődnék a régi jogon, az új tagadja a régét, a régi és az új között ellentmondás támad, anélkül, hogy a törvényhozó reagálna rá, s jogalkotással kiküszöbölné*. A társadalmi változások materiális szükségletei áttörnek a régi normákon és formális jogi kereteken, nem helyezhetők el bennük az adaptáció hagyományos

eszköztárával (jogalkalmazói interpretációs módozatok, fikció, vélelem, analógia, irányelv, elvi döntés).

Az alkotmányosság alakulása ezért a jogfejlesztés bizonyos típusú szükségleteire reagál.¹ A jogrendszer alkotmányossági kontrollja egyben az alkotmányosság materiális tartalmainak a produkciója és reprodukciója, a „Verfassungswirklichkeit”, az alkotmányos valóság értelmében – az esetek, döntések dogmatikai építőelemei objektívalják. Szélesebb az alkotmánynál, de csak az alkotmány és a fennálló jogrend keretei között történhet az alkotmányos valóság reprodukálása. *Addig a felső határig mehet el a produkció innovatív mozzanata, ameddig e bővített reprodukció saját alapon áll, fejlődik.* Nem rombolhatja le kiinduló előfeltevéseit, nem teremthet új alapot egy új alkotmány számára. Feltétele az alkotmányosság ezen értelmezésének, hogy *egyetlen ilyen autoritással rendelkező szervezet*, testület – az alkotmánybíróság – esetén van csak értelme működésének, mert ha létezne alkotmányossági konkurens vagy felettes szerve, akkor már nem lehetne az alkotmányosság letéteményese helyzetében. Szemben a rendes és rendkívüli bírósági jogorvoslat logikájával, amely az anyagi igazság érvényesíthetősége érdekében több lépcsőben is teret ad a felülvizsgálatnak, noha a jogerős ítéletek beálló joghatásai érdekében és/vagy a célszerűséghez fűződő érdek következtében a jogbiztonság igénye egyszer itt is lezárja az elvitathatósági folyamatot (Radbruch 1981).

Ha a pozitív jog elérné azt, amire törekszik, ti. hogy hézagmentes szabályozás lehessen, és a társadalmi valóság nem lenne állandó mozgásban, akkor valóban nem lennének joghézagok, s nem lenne szükség az „alkotmányosságnak” az alkotmányhoz képesti többletfogalmára. Arra, hogy egy testület a normatív érveléseket jogelvi érvelésekkel, s mindkettőt – szükség esetén – elvi érvelésekkel egészítse ki.

Megoldásunk azt is tartalmazza, hogy az „alkotmány szelleme” értelmében vett alkotmányosság fogalomra csak és akkor van szükség – anélkül, hogy az irracionalitás területére lépnénk –, ha és amennyiben fellépnek alkotmányossági szükségletek: a 3 típus egyike (vagy egymás mellett több formája is) megjelenik, és a jogi objektiváció működésmódjában intézményesítve van az a sajátos grémium, amit az egyetlen – *a problémamegoldás autentikus monopóliumával rendelkező* – alkotmánybíróság léte jelent: a jogszabályok alkotmányossági felülvizsgálatának szerepével. Ebben a felfogásban az alkotmányosság nem láthatatlan, nem is a rendes bírászkodás rendjének felesleges meghosszabbítása, hanem a hatalommegosztás szerve: alkotmányossági kontrollt gyakorol az államszervezet és a jogrendszer működése felett.²

Az alapjogi bírászkodás hazai értékelésénél mi ezen jogelméleti mérce alapján kívánunk állást foglalni. Ha így teszünk, akkor sem az emberi méltóságról szóló AB határozatok, sem a halálbüntetésről szóló (23/1990) nem érdemlik meg – bizonyos értelemben – azt a

heves jogirodalmi vitát az aktivizmus körül, amit kiváltottak. Persze csak annyiban nem, hogy az AB új alkotmány alapjára nem tért át egyik ítéletével sem, noha a halálbüntetés törvényhozás nélküli eltörlése részlegesen már felveti a jogalkotás területére lépés nem teljesen indokolt voltát. De ha elfogadjuk Schmidt Péter alkotmánybíró különvéleményét – és elfogadjuk –, akkor egyetlen alapjog bevezetése, az állami büntetőhatalom sem terjedhet az emberi élet kioltásáig, hanem több, jó egynéhány hasonló súlyú alapjog létrehozása jelenthetné azt a határsértést, ami az alkotmányos valóság és az új alkotmány alapjára helyezkedés között van. Hiszen az alapjogi bírászkodásnak éppen az az értelme, hogy felmerült mulasztások, konzisztencia problémák, az új szabályozási szükségleteknek a régin áttörő eseteiben *új szintézist teremtsen alapjogok és alapjogok, jogszabályok és alapjogok között*. Ha ezt az AB nyilvános határozataiban teszi meg, akkor függetlenül attól, hogy ez más értékpremisszákat alapján irodalmilag bírálható és bírálendő, vagy netán több konzisztencia problémát okozna, mint amennyit megold, *e szintézissel mégiscsak a jog relatíve új rétege a formális legalitás követelményrendszerével összhangban intézményesedik*. És ez magasabb fokú, a hatalomgyakorlás elé egyértelműbb korlátokat állító állapot, mintha az alkotmányosság az alkotmánynál szélesebb, de behatárolt mozgásterét bármelyik állami szerv maga alakíthatná. A végső, immanens joghelyességi mérce az, hogy döntéseivel tendenciális értelemben növelje és ne csökkentse a jogrend konzisztencia fokát.

Tartsuk meg az alkotmánybírászkodást az alkotmányosság fő letéteményesének. Módosítsuk, de ne amputáljuk bizonytalan profiljait. Jobban járunk, mintha amorf, alaktalan problémátömegként nem intézményesítjük az alkotmány és az alkotmányosság között szükségképpen újratermelődő feszültségforrásokat és egyben mozgásteret – számunkra ez a négy év legátfogóbb tapasztalata.

JEGYZETEK

¹ Az állatorvosi ló eseteiként, ahol mindhárom alkotmányossági szükséglet tisztán, példaértékűen jelen volt, említhetjük a kinevezési ügyeket (48/1991; 8/1992; 36/1992) és a média ügyet. Jogirodalmi elemzését lásd: Bán 1993: 451–53.

² Álláspontunk az amerikai alkotmányértelmezési elméletek vitája felől nézve (Paczolay 1993: II. fejezet) hasonló a modern aktivizmus „élő alkotmány” álláspontjával, s kizárja a *textualizmus* („a szöveg erősebb mint a törvényhozó maga”) és az *originalizmus* (az alkotók eredeti szándékait fürkésző) meglehetősen lapos, egyoldalú szemléletét. Mi az alkotmányosság kérdését is a jogfejlődés egésze aspektusából vetettük fel, kidolgozva a felső határ küszöbfogalmát, amin túl már nem az alkotmányosság bővített reprodukciója, hanem az alkotmányt derogáló jogalkotás történne.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Az Alkotmánybíróság Határozatai 1990, 1991, 1992, 1993. (Szerk.: dr. Sólyom László, az AB elnöke, dr. Holló András, az AB főtitkára)
- Arisztotelész 1984. *Politika*. (2. kiadás) Gondolat
- Bán Tamás 1993. Parlamenti vagy alkotmányjogászai demokrácia?
In: *Magyar Politikai Évkönyv*
- Berman, H. J. 1991. Alkotmányosság és/vagy jogállamiság. *Létünk*, 3.
- David, René 1977. A jelenkor nagy jogrendszerei. KJK
- Dworkin, Ronald 1991. Controverse constitutionelle. *POUVOIRS*, 59. PUF
- Eörsi Gyula 1977. *Jog – gazdaság – jogrendszer tagozódás*. (II. fej.)
Akadémiai Kiadó
- Esser, Josef 1970. *Vorverständnis und Methodenwahl in der Rechtsfindung*.
Frankfurt am Main
- Frank, Jerome 1977. A jog és a modern értelem. In: Varga Csaba (szerk.)
Modern polgári jogelméleti tanulmányok. Budapest
- Halmai Gábor 1991. Az alkotmányvédelem: az állami hatalom korlátozása.
Társadalmi Szemle, 5.
— 1994. *A vélemény szabadság határai*. Atlantisz
- Holló András 1991. Jogállam – jogvédelem. *Társadalmi Szemle*, 4.
- Huizinga, Johan 1944. *Homo Ludens* (Reprint 1990.) Universum
- Kelsen, Hans 1988. *Tiszta jogtan*. Budapest
- Kerekes Zsuzsa 1994. Szándékok és tények. In: *Magyar Politikai Évkönyv*
- Kulcsár Kálmán 1993. A „jog uralma” és a magyar alkotmánybíráskodás.
Politikatudományi Szemle, 1.
- Lábady Tamás 1993. A helyét kereső alkotmánybíráskodás. *Világosság*, 1.
- Luhmann, Niklas 1971. Funktionen der Rechtssprechung im politischen System.
In: *Politische Planung*. Opladen
- Lukács György 1976. *A társadalmi lét ontológiájáról II. Szisztematikus fejezetek*.
Magvető
- Paczolay Péter 1993. Könyörtelen bírói hatalom? (A bírói alkotmányértelmezés
politikai szerepe). *Jogállam*, 2.
- Peschka Vilmos 1988. *A jog sajátossága*. Akadémiai Kiadó
- Pisier, Evelyne 1988. Léon Duguit et le controle de la constitutionnalité des lois:
paradoxes pour paradoxes in: *Mélanges et hommage á Maurice Duverger*
(red: Blandine Barret-Kriegel) Paris. PUF
- Pokol Béla 1991. Az alapjogok és az „alapjogi” bíráskodás. *Társadalmi Szemle*, 5.
— 1992. Aktivistá alapjogász vagy parlamenti törvénybarát? A magyar alkotmány-
bíráskodás jogkoncepciói. *Társadalmi Szemle*, 5.
— 1993. Az alapjogi bíráskodás elméleti kérdései. *Jogállam*, 1.
- Radbruch, Gustav 1981. A jogeszmé antinómiái. In: Varga Csaba (szerk.)
Jogfilozófia. Jog és filozófia. Antológia. Akadémiai Kiadó
- Sajó András 1993. A „láthatatlan alkotmány” próbetűfi: a magyar Alkotmánybíróság
első ezerkétszáz napja. *Állam- és Jogtudomány*, 1–2.
- Schmitt, Carl 1932. *Legalität und Legitimität* V. v. Duncker und Humblot
München – Leipzig
— 1992. *Politikai teológia*. Budapest
- Sólyom, László 1991. Ellenőrzött rendszerváltás. *Világosság*, 5.
— 1993. Az emberi jogok az Alkotmánybíróság újabb gyakorlatában. *Világosság*, 1.

-
- Szigeti Péter 1993a. Hatalommegosztás – Alkotmánybíróság. *Világosság*, 1.
— 1993b. A jogállamiság mint társadalomelméleti probléma. *Társadalmi Szemle*, 4.
— 1994. A társadalmi normák differenciálódása és a jog. *Jogállam*, 3–4.
Toinet, Marie-France 1991. Puissance *POUVOIRS*, 59. PUF
Weber, Max 1989. *A politika mint hivatás*. Medvetánc Füzetek, Századvég

SILVIA MIHALIKOVA

Demokratikus politikai kultúra – álom vagy valóság?*

Szlovákia 1989 után

Némely megfigyelők mostanra már különbséget tesznek a posztkommunista európai országok között a demokratikus fejlődés alapján. Kérdés, indokolt-e ez a megkülönböztetés.

Az egyik lényegi előfeltétele az ilyen felosztásnak az egyes országokban vagy országcsoportban már elért demokrácia minősége. Például Z. Brzezinski 1993. júliusi szlovákiai látogatása során azt mondta, hogy Szlovákia nem felel meg azoknak a politikai és gazdasági követelményeknek, amelyek biztosítanák fejlődését a demokrácia útján, és ezért Szlovákiát az olyan bizonytalan, balkáni országok közé sorolta, amilyen Románia vagy Albánia. A cseh miniszterelnök, V. Klaus 1994 tavaszán Crans Montanában tartott beszédében hasonlóképpen nem sorolta Szlovákiát a demokrácia és a piacgazdaság irányába konszolidáltan fejlődő országok közé. Ezek a kételyek fölvetik a kérdést: mit jelent a „demokrácia minősége”? Ki ítélkezhet erről a kérdésről teljes felelősséggel és jelölheti ki az egyes országok helyét az újkeletű hierarchiában?

Némelykor a hagyományosan demokratikus országok politikusai és politológusai „birodalmi szándékokkal”¹ tekintenek a közép-kelet-európai országokra. Egyfajta követendő modellt állítanak egyik-másik ország elé, a kevésbé fejlett vagy törekenyebb demokrácia számára mintáival, illetve értékelési kritériumokkal szolgálnak. Ez a fajta

* A tanulmányt a „Politikai kultúra Közép-Kelet-Európában” című, 1994. augusztus 26–27-én Potsdamban megrendezett konferenciára készült. (A szöveget némi rövidítéssel közöljük. – Szerk.)

hozzállás azonban a legritkább esetben tükrözi a közép-kelet-európai helyzet részletes ismeretét. Másrészt megfelelkezni látszik arról, hogy a nyugati demokrácia maga is befejezetlen folyamat.

A nyugati demokráciák a priori pozitív megítélése és az átmenet bizonytalansága² miatt is gyakorta elhangzó megállapítás, hogy a közép-kelet-európai társadalmak választút előtt állnak: vagy „eljutnak a valódi demokráciába, vagy egyfajta torz féldemokrácia foglyai maradnak”³. Szlovákia esetével egyrészt azt kívánják illusztrálni, hogy békésen megoldható olyan bonyolult esemény, mint egy ország kettéválasztása, másrészt viszont úgy mutatják be az országot, mint a tipikusan posztkommunista és negatív tendenciák – a nacionalizmus, a xenofóbia, az újjáéledt autoritarizmus stb. – színterét. Vajon mindezek az elemek valóban rögzültek múltbeli és jelenlegi politikai kultúránkban? És ha így áll a helyzet, hogyan kell értelmeznünk a jelenlegi fejleményeket Szlovákiában?

ALAPVETŐ INFORMÁCIÓK

Az átmenet első négy éve és a függetlenség első éve után látható: Szlovákiában a népesség az 1989-et követő változásokra sok tekintetben hasonló módon reagált, mint a többi posztkommunista országban, persze megfigyelhető néhány sajátosság is. Sok politikus és újságíró bizonytalan a demokrácia jelenlegi szintjét illetően a szlovák társadalomban. Abban sem biztosak, hogy egyáltalán létezik-e bármiféle demokrácia az országban. Olykor kétségbe vonják a demokráciába való átmenetet, sőt az autoritarizmus újabb változatát emlegetik. A médiában a *Domino efekt* című heti műsor, a Szabad Európa Rádió szlovák adása, a SME című napilap és más orgánumok az elmúlt két év folyamán növekvő aggodalommal beszéltek a jövőbeli politikai és gazdasági orientációkról. Szlovákia megítélése a nemzetközi médiákban csakúgy, mint a nemzetközi szervezetek (pl. az Európa Tanács és az Európa Parlament) ülésein negatívvá vált az ország függetlenségének első évében.

Van valami különleges oka annak, hogy Szlovákia megítélése eltér a közép-kelet-európai országokétól? S ha igen, mi a magyarázata?

A politikai szereplőkre és stratégiáikra szeretnék koncentrálni, felmutatva az érdekeiket, értékeiket és a társadalmi csoportok attitűdjeit; továbbá a lehetőségek és választások fényében bemutatni a problémákat. De ahhoz, hogy megértsük a jelenlegi szlovákiai helyzetet, szükség van a tágabb történeti és politikai kontextus kifejtésére.

A politikai kultúra kutatása a kommunizmus idején

A „kommunizmus építésének” 41 évig tartó periódusa alatt a politikai kultúra elméleti fogalmát nem kedvelték sem a politikusok, sem pedig

a politológusok. Politikatudomány gyakorlatilag nem létezett. Helyette volt a tudományos kommunizmus, mely csupán egyes politikai eseményekkel foglalkozott.

A prekommunista korszakban az első Csehszlovák Köztársaságban számos tudományos intézmény működött, közöttük az 1946 elején alapított Csehszlovák Közvéleménykutató Intézet, amely rövid idő alatt magas szakmai színvonalat ért el⁴. Rendelkezésre állnak ebből az időszakból felmérések, egyebek között népszerűségi vizsgálatok korabeli politikusokról, akik fontos szerepet játszottak a cseh és szlovák nemzet történetében. Szerencsére ma módunk van egybevetni, hogy milyen képet alkotott saját történelméről a cseh és a szlovák nemzet. A fontosabb kérdések között azt is vizsgálták, hogy a csehek és a szlovákok megítélése szerint melyek voltak a két nemzet történelmének legdicsőségesebb és legkevésbé dicsőséges periódusai. Így össze tudjuk hasonlítani a politikatörténetről alkotott közvéleményt a kommunista hatalomátvétel (1946) előtt, a kommunista hatalom húsz éve után, a prágai tavasz idején (1968), és a kommunizmus bukása (1990) után. Ezzel részben magyarázatot kapunk arra, hogy mennyiben és miért eltérő a közös Csehszlovák állam történelméről a cseh és szlovák polgárokban kialakult kép.

A nyugati politológusok intenzív érdeklődése a politikai kultúra iránt az ötvenes és hatvanas években nem talált visszhangra a kelet-európai tudósok közt. A politikai kultúra elmélete és empirikus kutatása, a nemzetek közötti összehasonlító vizsgálatok igénye nem felelt meg a marxista–leninista ideológia elvárásainak. El kell azonban ismernünk, hogy a hatvanas évek második felében a politikai és társadalmi légkör nyitottabb és toleránsabb volt, így a nyugati társadalomtudományi megközelítések nagyban befolyásolták a humán tudományokat (pl. új módszerek bevezetése a kvantitatív analízisben, behaviorizmus, az új baloldali ideológiája stb.). Az „emberarcú szocializmus” rövid időszaka lehetővé tette olyan kutatóintézmények felállítását, melyek a politikai kultúra nyugati fogalmának különböző összetevőivel és jellemzőivel foglalkoztak. Például a Közvéleménykutató Intézet különböző kísérleteket tett a piacelemzésre, politikai előrejelzésekre stb. Ezek alatt az évek alatt számos kutatási program valósult meg, amely illeszkedett a politikai kultúra elméleti és empirikus rendszerébe. Ennek ellenére a kutatók nem alkalmazták a politikai kultúra fogalmát.

1968 és 1989 között az évenkénti közvélemény-kutatások és speciális kutatási projektek szerteágazó tematikát öleltek fel. Ebből három témakört érdemes kiemelni.

1. *A politika – a kommunista párt politikája és a párttagság feltételei.* E fölméréseknek az volt a célja, hogy pozitívan értékeljék a kormány bel- és külpolitikáját, megerősítsék a marxista–leninista ideológiának a szocializmus építésében betöltött fontos szerepét, és hogy „bizonyítsák” a fiatalabb nemzedékek elégedettségét a rendszerrel. Speciális

közvélemény-kutatásokat is végeztek alkalmanként, a kommunista párt megalakulásának évfordulóin vagy pártkongresszusok idején. Történtek kísérletek a helyhatóságok, a népi tanácsi választások értékelésére is.

A nyolcvanas évek második felében végzett kutatásokat nem befolyásolta különösképpen a „peresztrojka friss légköre”. A „keményvonalasok” nem engedték, hogy a nyilvánosság foglalkozzék bizonyos „tabukkal”, amilyenek a szocializmus negatívumai, a bizalmatlanság általános növekedése a kommunizmus építésének gyakorlata ellen, a nyugati „életstílus” elfogadása stb. Az ilyen „érzékeny” témákat vizsgáló felméréseket roppant óvatosan kellett megfogalmazni, és különböző taktikai lépésekkel meg is kellett védeni – például a válaszadókat felkérték, hogy fejtsek ki nézeteiket az érvényes szocialista alkotmány egyes cikkelyeiről, vagy olyan felméréseket végeztek, melyek csak egy bizonyos helyzetet vizsgáltak, például a Reagen–Gorbacsov találkozót.

A Szlovák Statisztikai Hivatal Közvéleménykutató Intézetének egyik legérdekesebb felmérése 1989 júliusában (lásd Benkovicova 1990) azt vizsgálta, hogy mit jelent a demokrácia fogalma a szlovák állampolgárok számára. Az 1305 főből álló minta reprezentálta a szlovák lakosság nemek, a hagyományos marxista értelemben vett osztályhovatartozás, képzettség, életkor és lakóhely szerinti összetételét. A válaszadók nagy többsége – 57 százaléka – a „szocialista demokrácia” fogalmkörébe sorolta mindazokat a tevékenységeket, amelyek nem ütköznek az érvényben lévő törvényekbe, 55 százalék a demokráciát a termelők versenyével azonosította, és 38 százalék számára a „szocialista demokrácia” a magánvállalkozási aktivitást jelentette (amely ebben az időben egyáltalán nem létezett Szlovákiában), 51 százalék a demokrácia részének tartotta a szlovák állampolgárok külföldi munkavállalásának a lehetőségét, 22 százalék szerint a demokrácia azt jelenti, hogy a kommunista párt és a munkásosztály vezető szerepe érvényesül a társadalomban, 17 százalék úgy gondolta, hogy a demokrácia a különféle civil szövetségek és szervezetek tevékenységében ölt testet, 14 százalék a média állami ellenőrzés nélküli sokszínűségét jelölte meg a demokrácia legfőbb ismérveként, és 11 százalék tekintette a demonstrációkat és sztrájkokat a demokrácia jelének (a megkérdezettek tíz előre megadott válaszból hármat választhattak). A lehetséges válaszok némelyike többé-kevésbé megfelel a „bárhonnan jövő” szlovák változata (1989 vége) előtti és utáni demokrácia-képnek is. Lényegesen különböznek azonban az 1988-as és az 1989 utáni adatok a demokratikus országok megítélésében. 1988-ban a válaszadók egyötöde demokratikus országnak tekintette a volt szovjet blokk egyes országait (pl. Szovjetunió, Magyarország, Lengyelország, Kelet-Németország). Három évvel később mindössze a válaszadók három százaléka bízott a volt szocialista országok demokráciájában és várt segítséget ezektől az országoktól (lásd French Centre 1993).

Az 1989-es felmérésben a válaszadók mindössze öt százaléka állította, hogy a saját országa demokratikus, és ezeknek is nagy többsége hatvan évnél idősebb volt; a 18 és 24 év közötti korosztálynak csak két százaléka értett egyet ezzel a véleménnyel. Viszonylag sok válaszadó (15%) hangsúlyozta, hogy nincs egyetlen demokratikus ország a világon, és ilyen ország a valóságban nem is létezhet.

A válaszadók nagy többsége (kb. 90%) a demokratizációhoz kapcsolódó elvárásai között említette az életszínvonal javulását, különösen a magánszférában. A demokratizáció mint lehetőség a köz- vagy politikai életben való részvételre, valamint a személyes és vallási szabadság kifejezésére csak a válaszadók 8-14 százaléka számára volt fontos.

2. Etikai problémák. A „létező szocializmus”, különösen pedig a kommunista ideológia az erkölcsi értékeket és a polgári erőnyeket igen magas szinten megvalósító társadalmi formaként definiálta magát, amely minden tekintetben fölötte áll a dekadens és a fogyasztói Nyugatnak. Az úgynevezett szocialista erkölcsiség magasabbrendűségét demonstrálni hivatott felméréseknek az eredményei gyakorta csupán az elmélet és a gyakorlat közötti mély szakadékot, a nagyfokú korrupciót, a nepotizmust, a fogyasztói mentalitást és az egoizmust tárták föl. A kísérletek, hogy a munkakollektívákban ideális interperszonális kapcsolatokat mutassanak fel, gyakorta kudarcot vallottak az irreális elvárások miatt.

3. Nemzeti ügyek. Az 1968-as inváziót követő úgynevezett normalizációs időszak 21 éve alatt rendszeresen vizsgálták a szlovák lakosság viszonyát más népekhez. A legnagyobb problémát a romákhhoz való viszony jelentette, de készültek felmérések a magyar kisebbség kulturális és életkörülményeiről, és természetesen olyan közvélemény-kutatások is, amelyek a Szovjetunió népei és a többi „szocialista” ország népei iránti baráti viszonyt voltak hivatottak megerősíteni.

E rövid összefoglalásból is kitűnik, hogy Szlovákiában léteznek olyan források, melyek lehetővé teszik az elemzést és az összehasonlítást a politikai kultúra múltbeli és jelenlegi elemei közt. Fontos kérdés azonban ezeknek a forrásoknak a minősége és megbízhatóságuk mértéke. A közvélemény-kutatások és más felmérések eredményeit nem hozták nyilvánosságra. A média is csak kozmetikázott adatokat kapott, amelyek megfeleltek a kommunista rezsim és politika hivatalosan kinyilvánított pozitív megítélésének. Különleges jelentéseket készítettek a „nomenklatura” részére, amelyek elősegítették a propaganda hatékonyabb irányítását és az „agymosást” igénylő területek kijelölését. A kutatási adatok ismeretében a kommunista rendszer vezető szerveinek pontosabb képük volt a valós helyzetről, mint az átlagos állampolgároknak. Jómagam nem értek egyet azzal a gyakorta hangoztatott érveléssel, hogy a „kommunizmus építésének” idején a kommunista elit és a civil társadalom között húzóódó mély szakadék

miatt a vezetőség nem tudta, mi történik a lakosság körében. A valóság az, hogy az elitnek elégséges hatalma volt ahhoz, hogy ne törődjön a közvéleménnyel.

AZ ÚJ SZLOVÁK ÁLLAM – AHOGYAN POLGÁRAI LÁTJÁK

1989 novemberében alig találhattunk volna valakit Csehszlovákiában, aki megkérdőjelezi a közös állam legitimitását. A „bársonyos forradalom” után készült közvélemény-kutatások tanúbizonysága szerint a népesség nagy többsége nem pártolta a Cseh Köztársaság és Szlovákia szétválását. 1992 áprilisában, a szakítást megelőző választások előtt, sokan támogatták az egységes cseh és szlovák államot, szinte minden fontosabb szlovákiai politikai pártban, beleértve V. Meciar későbbi kormányzó pártját, a Demokratikus Szlovákiáért Mozgalmat (HZDS) is. A Szlovák Nemzeti Párt (SNS) volt az egyetlen kivétel, mivel már választási programjában meghirdette a független szlovák állam koncepcióját. A szlovákok nagy többsége változtatni kívánt ugyan Szlovákia státuszán a szövetségben belül, de nem akarta kettészakítani az országot. Az 1992-es választásokon győztes párt (a HZDS 37,3%-kal) választási programja nem tartalmazta a szétválásra való felhívást, ehelyett népszavazást ígért az együttélés jövőbeli lehetőségeire öt változatban kidolgozott tervvezetről („valós” föderáció, föderáció, konföderáció, unió, független államok). Ez azt jelenti, hogy sem a HZDS-nek, sem pedig a Cseh Köztársaságban győztes, V. Klaus vezetése alatt álló Polgári Demokrata Pártnak (ODS) nem volt egyértelmű megbízatása a közös állam kettéválasztására. Később mind Meciar, mind pedig Klaus visszautasították a Csehszlovákia jövőjét eldöntő népszavazás kiírását, mivel nem voltak benne bizonyosak, hogy elegendő támogatást szereznének a szövetség felbomlasztásához. Ennek ellenére az elszakadást a közös állam mindkét részében bele-törődéssel fogadták – csupán értelmiségiek és politikusok kisebb csoportjai próbáltak tiltakozó akciókat szervezni, de ehhez nem tudták megnyerni a szélesebb néprétegek támogatását. Az értelmiségiek, művészek és a közös állam más támogatói között megalakult egyfajta „spirituális szövetség”, hogy az elszakadás ellenére továbbra is ápolja a folyamatos együttélés szellemét. A csoport, amolyan „lelki parlament”, hozzávetőleg háromszáz tagot számlál, akik évente többször is találkoznak (Report 1994). Mindannyian egyetértenek abban, hogy a piacgazdaság sem szakíthatja el azokat a kötelekeket, melyek a két nemzetet oly sok éven át összetartották.

1994 májusában a szlovák lakoságnak kevesebb mint egyharmada (26,8%) állította, hogy egy esetleges népszavazáson a Cseh és Szlovák Köztársaság kettészakadása mellett szavazott volna (októberben ugyanez az arány 23% volt), míg 57,5 százalék szavazott volna ellene (októberben 60%).⁵

A függetlenség első évében megnőtt a kettéválást bírálók száma, különösen azokban a politikai pártokban, amelyek határozottan elutasították „Klaus radikális gazdasági reformját” (HZDS, SNS, a Demokratikus Baloldal Pártja, SDL), és amelyek kevésbé drasztikus gazdasági változásokat ígértek. Az elszakadás jelenlegi kritikussai nemcsak a közös állam korábbi támogatói közül kerülnek ki, akik előre látták a szétválás negatív következményeit. Hozzájuk csatlakoznak azok is, akik kiábrándultak az új, független Szlovákia sikertelensége láttán, tekintettel a külpolitikára, a kisebbségi politikára és a szociálpolitikára, valamint azt tapasztalva, hogy az ország képtelen megfelelni a szociális és gazdasági elvárásoknak. Ezek az emberek egyre józanabban látják, mit érnek valójában a független Szlovákia fájdalommentes gazdasági átmenetéről hangoztatott ígéretek.

Ami a csehek és a szlovákok közti kapcsolatok jövőjét illeti, 1994 májusában Szlovákia lakosságának valamivel több mint egyharmada (34,8%) részesítette előnyben a két független államot, 30,4 százaléka választotta volna a konföderációt, uniót stb., 25 százalék a föderációt, 2,6 százalék egyébtől megoldást, és 6,4 százaléknak nem volt véleménye.⁶ A szlovák politika reprezentánsai – legyenek mégoly jelentős politikai párt képviselői – óvakodnak attól, hogy nyilvánosan hitet tegyenek a cseh és szlovák újraegyesítés mellett valamiféle közös államban vagy unióban, a cseh politikusok részéről várható visszautasítás miatt. J. Moravcik államelnök júniusi franciaországi látogatása alkalmával kijelentette: „Csehszlovákia kettészakadása csak időleges, mivel az évezred végére mindkét köztársaság csatlakozni fog az Európai Közösséghez, s így a két ország között ismét igen szoros kapcsolatok lesznek. A szétválás azért volt elfogadható Szlovákia számára, mert a jövő szempontjából semmi nem fog megváltozni” (Report 1994). Az államfő nyilatkozata határozott ellenérzéseket váltott ki a cseh tömegmédiában, csakúgy mint a cseh és a szlovák politikusok körében.

Gyakran tapasztalható kétértelműség, zavarodottság annak a ténynek a tudomásul vétele körül, hogy az új Szlovák Köztársaság immár politikai realitás. Mind a szétválás ellenzőinek, mind pedig a független állam támogatóinak realista módon kell megítélniük a kérdést: az együttélés bármely jövőbeli változata csak szélesebb, európai horizonton képzelhető el.

A szlovák függetlenség első húsz hónapja alatt a Cseh Köztársasághoz való viszony változatlanul az egyik legfontosabb téma volt. Az új államoknak alapvető problémákkal kellett szembenézniük a kölcsönös gazdasági kapcsolatok területén, például a pénzügyi unió csak két hónappal a kettéválás hivatalos bejelentése után szűnt meg, a cseh állam felkérte Szlovákiát az 1992-es év költségvetési deficitjének a kiegyenlítésére, és nem adott ki további privatizációs kötvényeket szlovák állampolgároknak.

A korábbi közös, szövetségi tulajdon megosztásáról folyó vég nélküli viták tovább növelték a lakosságban a kettéválás nyomán

támadt elégedetlenséget. Az új határok által esetenként kettévágott falvakban élő állampolgárok a határ mindkét oldalán tiltakoztak a politikusok és adminisztratív szervek irracionális döntései ellen.

Összefoglalva, a szövetség kettéválását a polgárok nagyobb tiltakozó akciók nélkül, jobbra beletörődéssel fogadták. A gazdasági átmenet sikeresebb volta lehetővé teszi a Cseh Köztársaság polgárainak, hogy könnyebben azonosuljanak az új állammal, mint szlovák társaik.

TÁRSADALMI ÉS POLITIKAI PROBLÉMÁK

A szlovákiai társadalmi és politikai légkörben 1989 novembere óta bekövetkezett változások és az 1993 januárját követő fejlemények fölöttébb ellentmondásosak voltak. Szlovákia polgárainak a többsége meglehetősen szkeptikusan tekint az 1989 utáni politikai vezetésre. Az első, némileg poétikus jellemzés, a „bársonyos forradalom” igen hamar elvesztette értelmét – egy évvel 1989 novembere után a diákok már „ellopott forradalomról” beszéltek, és hamarosan széles körben elterjedtek az olyan, többé-kevésbé ironikus elnevezések, mint a „bársonyos zendülés”, „kommunista zendülés”, „palotaforradalom”, „zsidó–bolsevik összeesküvés” stb.

Az állampolgárok egyre elégedetlenebbek a „bársonyos forradalmat” követő fejlődéssel. 1993 októberében a szlovák népesség 51 százaléka (1991 májusában még csak 32%) értékelte negatívabban az akkori vezetést, mint azt megelőzőt, 12 százalék egyenrangúnak tartotta (1991 májusában 22% vélekedett így), és csak 35 százaléka támogatta az 1989 utáni politikai vezetést (1991 májusában 38%).⁷

Az 1989 utáni rendszer támogatói a gazdaságban és a politikában a liberális vagy a konzervatív irányzathoz állnak a legközelebb, és Szlovákia további útját a Nyugathoz való közeledésben látják. A heterogén csoport tagjait megosztják az új alkotmányos berendezédsről vallott nézeteik: egy részük bírálja, másik részük támogatja a szlovák függetlenséget. Ez a törésvonal szinte valamennyi társadalmi és politikai osztályban, szakmai szervezetben és értelmiségi csoportban megfigyelhető.

Az 1989 utáni vezetéshez való pozitív viszony két, egymásnak ellentmondó elképzelésen alapul. Az első a liberális orientáció, mely a szabadság, a demokrácia és az egyéni felelősség szerepét hangsúlyozza a gazdaságban és a politikában, toleránsabb a nemzeti-nemzetiségi kérdésben. A másik az a határozott meggyőződés, hogy Szlovákia szuverenitása a kommunista rezsim bukásának logikus következménye volt. Ennek a felfogásnak a hívei az átlagosnál nagyobb arányban választották azt, hogy akkor is Csehszlovákia kettéválását mellett döntenének, ha most írják ki a népszavazást.

A jelenlegi vezetést támogatók java része férfiakból és fiatalokból áll. Pozitív attitűdjük képzettségükkel és idegennyelv-tudásukkal mutat szoros összefüggést. A diákok 74 százaléka úgy gondolja, hogy a

jelenlegi vezetés jobb, mint a „reális szocializmus” időszakának a vezetése. Hasonlóképpen vélekedik a kisvállalkozók 70 és az értelmiségiek 51 százaléka is.⁸

Megfigyelhető a kommunista rezsim idealizálásának a tendenciája is, a „régis szép idők” iránti nosztalgia észrevehető növekedésével egyetemben, a reális szocializmus idején elkövetett jogtalanságok pedig egyre inkább feledésbe merülnek. Ez könnyen kimutatható a mindennapi életben, a gazdasági átalakulás ellentmondásos megítélésében, a fontos problémákra adandó válaszok körüli zavarodottságban, a jövőt illető bizonytalanság és félelmek növekedésében. A polgárok gyakorta hiányolják „a biztonságot”, amely szinte életvitelük részévé vált a korábbi, kommunista rezsim idején. A biztos pont keresése kifejezésre jut az 1989. november előtti Csehszlovák Kommunista Párt tevékenységének többnyire pozitív megítélésében. 1994 májusában a szlovák lakosság 31,1 százaléka a kommunista párt szerepét inkább pozitívnak, mint negatívnak tartotta.⁹

A polgárok megszokott biztonságérzetének elvesztése nyomán támadt úr, a közös értékek alapvető megváltozásával együtt járó zavarok és a politikai kultúra formálásában megfigyelhető átgondolatlanság, a szertelen beavatkozások kulturális sokkot idéztek elő. A megrázkód-tatás egyrészt a politikai, gazdasági és nemzeti szférákban bekövetkezett átmenettel függ össze. Emellett közrejátszanak benne a társadalmi tudatban immár mélyen gyökerező sztereotípiák is, mind a közösségi, mind pedig a magánszférára vonatkozóan. Ezeket a pozitív vagy negatív sztereotípiákat a nemzetközi politikai életben a nyugati politikusok alakítják, akik olykor beérik a túl egyszerű magyarázatokkal. Ilyen például az, hogy a szlovákokat a többi közép-kelet-európai néphez képest nagyobb mértékben jellemzi a nacionalizmus, a szeparatizmus, a keresztény-szellemiség, továbbá a baloldaliság és a keleties beállítottság.¹⁰

Ami az egyes embereket illeti, a sztereotípiák a kommunizmus bukását követő „normatív vákuummal”, az állampolgárok gondolkodásmódjában továbbélő „posztkommunista örökséggel” és a nyugati életmódra való gyors áttéréshez fűzött irreális várakozásokkal függnek össze; bár a fogyasztói társadalom előnyeit már az előző rendszerben is jól ismerték, erősen kritizálták. Miután illúzióknak bizonyult, hogy a demokráciába rövid úton el lehet jutni, és az állampolgárok hamarosan alapvető gazdasági nehézségekkel találták magukat szembe, rádöb-bentek, hogy a lelkes áldozathozatal nem feltétlenül eredményez jobb életkörülményeket.

Szlovákiában az egyre mélyülő gazdasági problémák, a politikai elit képtelensége arra, hogy megtalálja a kölcsönös együttélés módjait egy egységes Cseh-Szlovákiában, valamint a politikusok körül gyakran a nagy nyilvánosság előtt kirobbant botrányok lépésről lépésre aláásták az állampolgárok bizalmát az állami politikában és az új demokratikus intézmények legitimitásában. 1994 májusában a polgárok 30,4 százaléka szavazott egyértelműen bizalmat Szlovákia elnökének, ezzel

szemben a Parlamentnek 7,9, a kormánynak 14,4, a szakszervezeteknek 11,5 százalék, az egyháznak 20,9 százalék, a médiumok iránti bizalom pedig 5,4 százalékos volt.¹¹

Az elidegenedés az „új hatalomtól” együtt járt azzal, hogy a szlovák lakosság nagymértékben megvonta bizalmát a politikai intézményektől. A választott intézmények iránti nagyfokú bizalmatlanságot részben magyarázza az, hogy a múltban nem voltak tapasztalatok a politikai életnek ezen a területén, nem létezett olyan elmélet, mely a változások időzítésével és prioritásaival foglalkozott volna; mind a központi, mind pedig a helyi szinteken igen kevés volt az idő a felelős döntések meghozatalára és, természetesen igen sok problémát okoz az új közösségi identitás felépítése. Ezeket az általános megállapításokat alátámasztják a különféle empirikus vizsgálatok eredményei, amelyek gyakorta nagyon hasonlóak a többi posztoszocialista országban végzett fölmérések adataihoz.

Egy évvel ezelőtt Szlovákia lakosságának 89 százaléka azon a véleményen volt, hogy a politikusok elsősorban a maguk, illetve támogatóik érdekeivel törődnek. A válaszadók túlnyomó többsége (79%) úgy vélte, hogy a nepotizmus, a haszonelvűség és a karrierizmus uralkodik a politikában (French Centre 1993). Az ilyen és hasonló meggyőződéseket beszédesen illusztrálja az a széles körben elterjedt nézet, hogy „a gazdagok megvásárolják a demokráciát, mindig is ezt tették, és ezt is fogják tenni”. A „bársonyos forradalmat” kísérő eufória rövid időszaka után ismét előtérbe kerültek olyan, a régi rezsim idejéből ismert attitűdök és nézetek, mint az, hogy „a politika piszkos üzlet”, s most ezek jellemzik Szlovákia politikai kultúráját.

Kezdetben az elégedetlenség főleg a politikusokkal szemben nyilvánult meg, s kevésbé irányult konkrét politikai döntésekre. Ez világszerte ismert jelenség, amely feltehetően inkább a profi politikusok gazdasági és társadalmi státuszával függ össze, mivel a pozíciójuk elválasztja őket az átlagemberektől, s így úgy tűnik, hogy már nem is választóikat képviselik.

A szlovákiai átmenet legtöbbet vitatott és legsürgetőbb problémái a következők: az egészségügy, a munkanélküliség, a biztonság és a bűnözés, az oktatás és az életszínvonal. Az első helyet a szociális problémák foglalják el, a politika és politikusok iránti érdeklődés (3,6%) láthatóan visszaesett, és ugyancsak kevésbé érdeklik az embereket a gazdasági átalakulás és a magánvállalkozások kérdései (adók, jogszabályok stb.) (7,8%).¹²

VÉLEMÉNYEK A PIACGAZDASÁGRÓL

A szlovák népességén belül az egyik alapvető értékellentét az egyén és az állam viszonyának a megítélése. Szlovákiában erősek a kollektivistista és állami-paternalista hagyományok. A közvélemény-kutatások

megerősítik, hogy a döntő elmozdulás az állami felelősségtől az egyéni felelősségvállalás irányába még nem történt meg.

Emellett Szlovákia váratlan és súlyos gazdasági problémái felerősítették az állami beavatkozást követelő hangokat. Az állam szerepével kapcsolatos attitűdök bizonyos stabilitást mutatnak az utóbbi időben. Az emberek egy részének határozott meggyőződése, hogy az állam továbbra is fontos funkciókat lát el: a népesség 89 százaléka szerint az állam feladata, hogy munkát biztosítson mindenkinek, aki dolgozni akar; 80 százalék azt gondolja, hogy államilag kell megszabni az árak nagy részét; 75 százalék pedig úgy véli, hogy az államnak jobban kellene segítenie a családokat a lakáshoz jutásban.¹³ 1994 májusában a szlovák lakosság 49 százaléka az állami irányítás alatt álló szociális piaccgazdaságot részesítette előnyben, 14,7 százalék a korábbi szocialista tervgazdálkodást tartotta helyesnek, és csak 26,9 százalék választotta a minimális állami befolyással működő piaccgazdaságot.¹⁴

Ezek az intervencionista elvárásokat tükröző nézetek nem akadályozták meg a lakosság számottevő részét abban, hogy a szabadpiacot támogassák: a válaszadók 24 százaléka vélte úgy, hogy a magánvállalkozásoknak meg kell adni a lehető legnagyobb szabadságot, hogy elfogadható, ha a valóban rátermett embereknek sok pénze, akár milliói vannak (61%), és hogy a külföldi vállalatoknak teljesen szabad kezdet kell kapniuk Szlovákiában (65%).¹⁵ Ezen az általános kereten belül megfigyelhető, hogy a népesség jelentős részének zavaros, kétértelmű, olykor pedig szembetűnően ellentmondásos elképzelései vannak ezekről a dolgokról. Az emberek néha teljesen vagy részben egyetértenek egy véleménnyel, ugyanakkor a vele teljesen vagy részben ellentétes véleménnyel is. Az effajta következetlenségekről árulkodik az is, hogy a válaszadók 54 százaléka szerint a szlovák tulajdonban lévő vagyont nem szabad az idegen tőkének kiárúsítani (French Centre 1993).

Ráadásul a függetlenség kinyilvánítása után a szlovák gazdaság fejlődése komoly visszaesést mutatott: a munkanélküliség 14,5 százalékra nőtt, a költségvetés hiánya elérte az 5, az infláció meghaladta a 30 százalékot, és a szlovák valuta 10 százalékot veszített értékéből. A közéleti és politikai viták az 1992-es választásokat követően szinte kizárólag a privatizációról folytak. A kis- és közép vállalkozások képviselői 1994 februárjában tiltakozó felvonulással adtak hangot az új adórendszer miatti elégedetlenségüknek, amely hátrányos helyzetbe hozta őket az állami vállalatokhoz képest. A vállalkozókkal szemben alkalmazott kormánypolitika hatása lemérhető abból, hogy számuk 390 000-ről 200 000-re esett vissza (Malova 1994).

A gazdasági nehézségek az életszínvonal nagymértékű csökkenését idézték elő, jelenleg a családok majdnem egyötöde a létminimum alatt él. A Nemzeti Tanács és a kormány újra meg újra napirendre tűzi az egészségügyi politika, a szociális biztonság, a családi pótlék és a nyugdíj szabályozásának módosítását. Az IMF ajánlásai arra kényszerítették a kormányt, hogy a szociális kiadások csökkentése révén

enyhítse a költségvetési hiányt. Ennek szinte természetes következményeként felerősödtek a baloldali és Nyugat-ellenes érvelések.

A különböző foratókönyveket, melyeket egyfelől az 1992. júniusi választásokon győztes párt, valamint Vladimir Meciar miniszterelnök, másfelől az ellenzéki parlamenti pártok (Kereszténydemokrata Mozgalom – KDĦ, a Demokratikus Baloldal Pártja – SDĻ, a magyar pártok) ajánlottak, nyilvánosan megvitatták a médiában és egyéb fórumokon. Vladimir Meciar leváltását követően, 1994 márciusától az új kabinet Jozef Moravcik miniszterelnök vezetésével megpróbálta felgyorsítani a privatizáció folyamatát, és újra fölkelteni az érdeklődést a „kuponos privatizáció” iránt. A kormány rendelkezésére álló rövid idő (az 1994. szeptemberi választásokig) nyilvánvalóan befolyásolta a döntéshozatalt.

Összefoglalva, a gazdasági átlakulással és a piacgazdasággal kapcsolatos attitűdök meghatározó módon befolyásolják a fejlődés további útját. A szocializmus súlyos öröksége az emberek döntő többsége számára nem teszi lehetővé, hogy feladja régi meggyőződéseit és beidegződéseit, legalábbis ami az állam gazdaságban betöltött szerepének túlértékelését illeti.

A POLITIKAI ELIT SZEREPE AZ ÁTMENETI IDŐSZAKBAN

A kommunista rezsim bukása után Szlovákiában két választás volt, és egy hónapon belül harmadszorra is szavazni fogunk. Miben különbözik az új politikai elit a régitől? Milyen háttérrel és attitűdökkel érkeztek az új politikusok, mi jellemzi magatartásukat és politikai orientációjukat?

Az 1990-es és 1992-es parlamenti választások heterogén összetételű politikai erőket juttattak hatalomra, stabil pártstruktúrák, pártfegyelem, illetve egyeztetett politikai programok nélkül. A politikai pártok deklarált céljai folyamatosan változtak a politikai fejlemények hatására. A politikai identitás többnyire elméleti és verbális nyilatkozatokban fejeződött ki, a gyakorlatban kevésbé. 1989 novembere óta öt kormány volt uralmon, és kétszer azonos volt a miniszterelnök személye is (Vladimir Meciar).

A széles körűen támogatott, jelentősebb politikai mozgalmakra jellemző „bomlási szindróma” a következő választásokra való felkészülés közben sem szűnt meg. Az elit az áldatlan belső harcok, a személyes rivalizálás következtében erősen fragmentálódott. A választási törvény értelmében a parlamentbe való bejutáshoz egy pártnak a szavazatok minimum öt százalékát kell megszereznie, két vagy három pártból álló koalíció esetében ez az arány hét százalék, a háromnál több pártból alakult szövetség pedig tíz százalékkal juthat be a parlamentbe.

Az SDĻ (a kommunista utódpárt) kivételével minden jelentős politikai mozgalom és párt több részre szakadt az 1989 novembere

utáni meg- vagy újraalakulása óta. Nincsenek világosan meghatározott és általánosan érvényes kritériumok, amelyek alapján meg lehetne különböztetni a politikai eliten belüli törésvonalakat, de néhány általános tendencia megfigyelhető. Ilyen például az uralkodó eliten belüli személyes konfliktusok, feszültségek problémája, amely együtt jár azzal, hogy alábecsülik egy-egy párt, mozgalom vezetőinek a szellemi képességeit; vagy ilyen a független szlovák köztársaság gondolatát támogatók és ellenzők közti szakadás; végül a pártok programjától független hatalmi versengés.

A szlovák politikai vezetők egy része 1989 novembere óta többször is változtatott politikai elkötelezettségén, ami nem csak az adott párt nevének a megváltoztatását jelentette. Hovatovább lehetetlen komoly értékbeli vagy programbeli különbségeket találni, és ha olykor van is néhány jellegzetes különbség, akkor rövidesen eltűntetik őket – merőben pragmatikus megfontolásokból.

Figyelemreméltó tény a szlovákiai politikai rendszer összetételében a jobboldali beállítottságú politikai erők fragmentáltsága. Az 1992-es választásokon elszenvetett teljes vereség után – a jobboldali pártok még a parlamentbe jutáshoz szükséges küszöböt sem érték el – politikai vezetők még mindig nem képesek koalíciót alakítani a következő választásokra. E politikusok körében, akik közül 1989 novemberében sokan vezető szerepet töltöttek be, gyakori a karrierizmus és az arrogáns magatartás, ami kérdésessé teszi, hogy ez a jobboldal képes-e a valós problémák megoldására.

Sokan azt várták, hogy a kommunizmus bukása után az egyik leglátványosabb változást az uralkodó eliten belüli személycserék jelentik majd. Kezdetől fogva eleven volt ugyan a korábbi kommunista elit lecserélésének a gondolata, de ezzel ellentétes folyamatokat figyelhetünk meg az új politikai elit kialakulásában.

Midnenekelőtt a „nem-politikai politika” képviselői kétségtelenül megfeleltek az új politikai vezetőkkel szemben támasztott követelményeknek, vagyis nem voltak tagjai a kommunista pártnak, sem egyéb olyan politikai szervezetnek vagy érdekcsoportnak, amely a kommunista pártot támogatja, illetve az úgynevezett Népfronthoz tartozott.

Ugyanakkor a közvéleményben élt egy ezzel ellentétes igény is, nevezetesen, hogy a „legtapasztaltabbak” – persze nem a kommunista párt nyíltan megalkuvó tagjai – kerüljenek vissza a hatalomba. Ennek ellenére a szlovák politikai elit jelenlegi összetételében – a volt szövetségi szinthez hasonlóan – jelen vannak a kommunista pártban korábban magas pozíciót betöltő személyiségek is. Ez különösen jól látható, ha egy pillantást vetünk a Cseh Köztársaságban végbement rekrutációs folyamatra, ahol a politikusok megpróbálták kizárni a korábbi kommunistákat a politikai elitből. A gyakorta emlegetett frázis, hogy „kevés a kompetens ember”, Szlovákiában azt eredményezte, hogy az uralkodó elit kiválasztása az „újrafelhasználás” modellje szerint történt.

A kommunista múltból való átmenet és a váltás folyamata ellentmondásos és zavaros. Jól megfigyelhető ez csaknem minden politikai pártban; a Szlovák Köztársaság Nemzeti Tanácsába delegált 150 képviselő közül 99 volt tagja a kommunista pártnak, a kabinetben pedig Moravcik miniszterelnök és miniszterei több mint a fele úgynevezett kommunista múlttal rendelkezik. Figyelemreméltó tény az is, hogy a politikai elit nagy része saját „politikai születésnapját” 1989 novemberre utánra teszi, megtagadva a korábbi rezsim alatt folytatott politikai tevékenységét.

Teljesen nyilvánvaló az a tendencia, hogy azok az egykori kommunista párttagok, akiknek megfelelő személyes kapcsolataik voltak, különösen az ipari vezetők körében, igyekeznek minél jobb gazdasági pozícióba jutni. A gyárigazgatók személye alig változott. Elegendő mennyiségű tőkét és képzettséget szereztek ahhoz, hogy magánvállalkozásba kezdjenek. A volt kommunista politikai elit prominens személyiségei gyakorta nem maguk jelennek meg a gazdasági életben, hanem rokonaikat vagy barátait bízják meg ezzel.

Ami a jövőt illeti, a szlovák lakosság 41,9 százaléka úgy véli, hogy a politikusok közötti konfliktusok nagy valószínűség szerint növekedni fognak, 44,8 százalék szerint pedig inkább ez a valószínű mint az ellenkezője.¹⁶ Ez híven kifejezi az egész társadalom politikai légkörét.

A szlovák politikai elit (csakúgy, mint a kommunista időkben) még mindig fontos szerepet játszik a véleményformálásban, mivel ellenőrzés nélkül használhatja a médiumokat. Ezt a jogot csak rövid időre korlátozták, az új kabinet megválasztásáig. A kialakuló új elit többé-kevésbé nyílt kísérleteket tesz arra, hogy a legfontosabb médiumokat, különösen a rádiót és a televíziót, valamiképpen az ellenőrzése alá vonja.

SZOCIÁLIS RÉTEGZŐDÉS ÉS POLITIKAI PLURALIZMUS

A kommunista rezsim uralma alatt Csehszlovákiában – eltérően a „reális szocializmust építő” országok többségétől – még a nyolcvanas évek második felében sem voltak törvényes független szervezetek és cselekvési lehetőségek. Szlovákiában minden kísérlet, amely a „párhuzamos társadalom” (lásd Kusy 1993) megteremtésére, vagy a jobban szervezett „másként gondolkodó” cseh csoportok eszméinek az elterjesztésére irányult, kudarcot vallott a polgárok törvénytisztelete miatt. Így a „bársonyos forradalom” után az első alkotmánymódosítások és törvények a polgári szervezetek létrehozásának a feltételeiről, a gyülekezési jogról és a pártalapítás jogáról rendelkeztek. Ez a kommunista párt uralkodó szerepének a végét jelentette. A változások kiterjedtek a kultúra és az oktatás területére is.

A piac szabadabb tételéből eredő társadalmi folyamatok, a hatalmas gyárak és hadiüzemek bezárása, valamint a munkanélküliség egyidejű emelkedése újfajta szociális rétegződést eredményeztek. A lassan

újjáéledő civil társadalom szerveződését kapkodva, átgondolatlanul beépített nyugati szervezeti és intézményi minták határozták meg. A közvélemény elfogadta őket nyugati eredetük miatt, azonban tevékenységi formáikat, struktúrájukat és a vezetők magatartását tekintve ezek túlságosan is hasonlítottak a kommunista Népfront szervezeteire – mint ismeretes, a Népfront védőernyőként szolgált az olyan politikai pártok és érdekcsoportok számára, amelyek elismerték a kommunista párt vezető szerepét. Mindenesetre az újonnan alakult érdekcsoportokhoz és szervezetekhez tartozást pozitívabbnak értékelték az emberek, mint valamelyik új politikai pártba való belépést, mivel az új pártok többnyire a kommunista pártból jól ismert elvhez tartotta magát. A pártelvű politizálással szembeni ellenérzés jól látható az újonnan alakult politikai erők elnevezéséből, például mozgalom, fórum, szövetség, unió. Négy év elteltével ma is kétséges, hogy az aktív parlamenti politikai erők egyáltalán nevezhetők-e „pártnak” (pl. Kereszténydemokrata Mozgalom, Demokratikus Unió).

A szlovák társadalomnak, a többi posztkommunista országhoz hasonlóan, szembe kell néznie a politikai pártokban való részvétel iránti közérdeklődés gyors hanyatlásával. A kutatások eredményei azt mutatják, hogy a „politika iránti érdeklődés” nem azonos a „politikában való részvétellel”. Például egy olyan felmérésben, ahol egyetemi diákoknak 16 tevékenységet kellett fontossági sorrendbe állítaniuk, a „politikában való részvétel” került az utolsó helyre (French Centre 1993).

A fiatal generáció nem kíván sem politikai pártok, sem más formális szervezetek keretében tevékenykedni. A fiatalok egy kisebb csoportja úgy gondolja, hogy a politikában való részvétel a lehető legjobb kiindulópont a karrierhez. Ez a magatartásforma nem áll messze a kommunista gyakorlattól, amelyben a „párttagsági igazolvány” egyidejűleg „munkakönyv” is volt. A szocialista rezsim idején hozzávetőleg másfél millió ember volt tagja a kommunista pártnak, azaz Csehszlovákia lakosságának 11 százaléka. Ez az arány viszonylag magas a többi szocialista ország adataihoz képest, így lehetséges, hogy a mostani megcsappant érdeklődés a politika iránt csak időszakos reakció a közelmúlt eseményeire.

A párttagságra való csekély hajlandóság ellenére a kommunista rezsim bukása után számos párt alakult. 1990-ben 60 bejegyzett politikai párt volt, számuk 1992-ben a választások előtt 142-re emelkedett, majd 1994-ben ismét 64-re esett vissza. Legtöbbjük a szélesebb körű politikai mozgalmak szétszakadásával keletkezett. A meglévő politikai szerveződések törekenysége, amely a parlamenten belül is jellemző, többek között ciklikus politikai válságot okozott. A bizonytalan helyzet megoldására tett kísérletnek tekinthető a két évvel előrehozott parlamenti választás.

TÁRSADALMI SZERVEZETEK ÉS ÉRDEKCSOPORTOK

A politikai pártok mellett más szervezetek is helyet igényelnek maguknak a politikai életben – kulturális intézmények, amilyen a Matica Slovenska, ezen kívül különféle szövetségek (írók, értelmiségiek, újságírók, tudósok szervezetei). A szlovák elnök szintén aktív politikai szerepet vállal magára. Például az ő feladata a kisebbségi kerekasztalok megszervezése a politikai képviselői érdekében; a független Szlovák Köztársaság első évfordulóján az elnök a parlamentben tartott beszédével intenzív politikai kampányt indított el Vladimir Meciar kormánypártja ellen. A szakszervezet ambiciózus vezetői igyekeztek megőrizni vezető pozíciójukat a mozgalomban, és egyidejűleg átmenteni a szakszervezet befolyását és vagyonát.

A kommunizmus bukása után egyéb érdekcsoportok és szövetségek is kialakultak, így 1994 késő tavaszán 600 nem-kormánysszervezet és közel 5000 szövetség, unió, klub stb. működött. Az előző rendszer legtöbb hivatalos tömegszervezetét megszüntették és vagyonukat felosztották utódszervezeteik között. Csak azok maradtak fenn, némileg átalakított formában, amelyek jó személyi kapcsolataik révén át tudták menteni vagyonuk egy részét. Közöttük található a Nőszövetség (Szlovákiai Nők Demokratikus Uniója, DUZS) utódszervezetét, amely ismét a védőernyő szerepét próbálja magára vállalni a nőszervezetek fölött. A legbefolyásosabb és a kommunista párt által is támogatott szakszervezetek megtartották vagyonukat és szakszervezeti szövetségé alakultak át. Az ágazati szakszervezetek egymás ellen is harcolnak az államhoz fűződő előnyösebb kapcsolatokért, jobb pozíciókért. Szlovákiában a katolikus szakszervezetnek nincs világos programja, ennek ellenére jelentős befolyást gyakorol a közéletre. A hivatalos cseh és szlovák ifjúsági szervezeteket mindkét köztársaságban megszüntették és vagyonukat felosztották az új szervezetek között (Szlovákiában 1993-ban 54 ifjúsági szervezet működött).

Az érdekcsoportok és szövetségek aktivitása és szerepe a polgári társadalom újjáéledéséről tanúskodik, ugyanakkor szembeötlően hanyatlak befolyásuk a közéletre. A vezetők mindenekelőtt arra töreksenek, hogy az általuk irányított szervezet vagy egy más érdekcsoport nevét és programját fölhasználva vonzó pozícióra tegyenek szert. Ha ezt megszerezték, tevékenységüket többé-kevésbé formális szintre redukálják.

Az érdekcsoportoknak és szervezeteknek a szlovák társadalomban betöltött jelenlegi szerepéről elmondható, hogy a politikai befolyásolásnak és lobbizásnak – eltekintve az ipari vezetők által alkalmazott és általában a saját céljaik elérésében eredményes, átörökített „régiszerűségektől” – nincsenek hatékony módszerei. A civil társadalom még mindig nagyon gyenge és nem képes elejét venni a fragmentálódásnak. A „klientélizmus” valamennyi társadalmi szférában eleven.

A MÉDIA ÉS A SAJTÓ

A szlovák társadalomban az átmenet legmeghatározóbb eleme a pluralista sajtó és rádió realitása. Ezzel szemben annak ellenére, hogy számos kísérlet történt magánkézben lévő televíziós csatornák létrehozására, s a kérdést nyilvános vitákon, valamint a parlamentben is megvitatták, még mindig nem engedélyezik magán-televíziós állomások működését.

Szlovákiában a politikai elit több ízben kísérletet tett a tömegmédiумok függetlenségének a megnyirbálására. A közelmúlt fejleményei megerősítették azt a mélyen gyökerező meggyőződést, hogy a tömegkommunikációs eszközök eldönthetik, hogy ki nyer és ki veszít a politikában, így azután a politikai szereplők időről időre megpróbálják a médiumokat megfosztani a függetlenségüktől. A tömegmédiумokért látványos harc folyik szinte mindegyik posztkommunista társadalomban. Szlovákia esete a sok kipattant botrány miatt nemzetközi szinten is ismertté vált. A médiumok függetlenségének korlátozására tett lépések hatása azonban a várttal ellentétesnek bizonyult, a nyomás alá helyezett médiumok megerősödtek (pl. Smena, SME, Republika – Slovenska Republika, Szabad Európa Rádió, Radiozurnal). Néhány esetben a lapok (pl. a Slovenske Pohľady) arra kényszerültek, hogy földadják meggyőződésüket vagy lemálljanak a kiadással, miután a kulturális minisztérium megvonta tőlük a pénzügyi támogatást (Kulturny zivot).

Manapság Szlovákiában 18 napilap, 40 hetilap és körülbelül 60 tudományos periodika jelenik meg. Néhány ezek közül politikai pártokhoz tartozik, például a *Pravda* című napilap a SDL-hez, a *Praca* a szakszervezetekhez, a *Slovenska Republika* a HZDS-hez, a *Slovensky Dennik* a KDH-hoz stb. Két állami rádióadó van, amelyek rendszeresen sugároznak kisebbségi műsorokat is, 20 magánkézben lévő rádióadó működik, ezen kívül két állami televíziós csatorna, amelyek szintén közvetítenek kisebbségi műsorokat is.

EGYHÁZAK – VALLÁS

A szlovák lakosság körében magas a hívők aránya (a polgárok 82,5 százaléka vallja magát hívőnek), a legtöbben katolikusok (hozzávetőleg az összes hívő 60 százaléka). A protestáns egyházaknak az összes hívők 6,2 százaléka a tagja, és 9,7 százalék vallja magát nem-hívőnek (Cenzus 1991). Paradoxnak tűnhet, hogy a szlovák népesség 63 százaléka tart attól, hogy az egyház beleavatkozzék a politikába.¹⁷ Ezek a félelmek elsősorban a nem-hívők és a protestánsok körében élnek, de a katolikusok fele is osztja őket. Az egyház politikai szerepének negatív megítélése a katolicizmusnak a fasiszmissal az első független szlovák állam idején, a második világháború alatt fenntartott kapcsolatával magyarázható. További ok lehet, hogy a katolikus

egyház különös nyomatékkal igényli, hogy a parlament hozzon szigorúbb abortusz-törvényt. Sok polgár nem fogadja el az egyháznak azokat a törekvéseit sem, amelyeknek célja a szexuális és erotikus témák korlátozása a tömegmédiumban.

A SZLOVÁK POLITIKAI KULTÚRA NEMZETI VONATKOZÁSAI

Alapvető kérdése a jelenlegi szlovákiai fejlődésnek, hogy miként lehet összhangba hozni a nemzeti, demokratikus és a polgári törekvéseket az új demokrácia építésében. Két különböző hagyomány él: az egyik a konzervatív-nemzeti, némileg befelé forduló, meglehetősen populistá és néha nyíltan a két háború közötti szlovák állam eszméit felelevenítő irányzat. A másik hagyomány a „nyitott ablakok” megközelítést követi, amely a két háború közötti időszakra volt jellemző, és mindenekelőtt az antifasiszta magatartásban, a hitleri koalíció mellett – igaz, többnyire csak formálisan – harcoló kormánnyal szembeni ellenállásban fejeződött ki. A jelenlegi szlovákiai politikai helyzetet meghatározóan befolyásolja e két irányzat jelenléte. A társadalomnak azt a részét, amely a legérzékenyebben reagál ezekre a kérdésekre, a nemzeti kisebbségek alkotják.

Csehszlovákia megalakulásától fogva többnemzetiségű állam volt, és ez a tény különösen jellemző Szlovákiára, ahol a népesség hozzávetőleg 15 százaléka nemzeti kisebbség tagjának vallja magát. A legnagyobb a magyar kisebbség, amely területileg összefogottan, Dél- és Dél-kelet-Szlovákiában él. Az ukrán és ruszin népesség többnyire Észak-keleti Szlovákiában helyezkedik el, és Szlovákia lakosságának 0,56 százalékát teszi ki. A romák Szlovákia egész területén, elszórtan élnek, legnagyobb sűrűségben a keleti és déli területeken. Viszonylag kis számú német, lengyel és horvát minoritás is él az országban, területileg igen behatároltan. A zsidókat szintén tekinthetjük önálló kisebbségnek, de ők nem etnikai, hanem inkább vallási téren különülnek el.

Csehszlovákia fölbomlása után új kisebbség jelent meg mindkét országban: a Cseh Köztársaságban a szlovákok (körülbelül félmillió ember), Szlovákiában pedig a csehek (körülbelül százezer ember). E csoportok számára új helyzetet jelent, hogy kisebbségként élnek az országban. Először is (különösen a vegyes házasságok esetében) az állampolgárság problémájára keresik a megoldást, másodsor pedig, hogy miként juttassák kifejezésre a saját nemzeti hovatartozásukat. Új kulturális szövetségek, klubok, periodikák jelennek meg az ébredező nemzeti tudat jeleként. Szlovákiában 1994 augusztusában lezajlott a Szlovákiában élő csehek általános közgyűlése, melyen hét regionális szervezet küldöttei voltak jelen. Megegyeztek a Szlovákiai Csehek Szövetségének a létrehozásában, amelynek az a rendeltetése, hogy „tevékenységével előmozdítsa a Szlovákiában élő csehek, morvák és

sziléziaiak társadalmi, kulturális és tudományos életének a fejlődését”.¹⁸

A szlovákiai demokrácia fontos eleme a Szlovákiában élő kisebbségekhez való viszony. A népesség 11 százalékát kitevő magyar kisebbséggel való együttélésben fontosnak bizonyultak az alábbi fejlemények: 1) az 1990 őszen elfogadott nyelvtörvény, amely lehetővé teszi a szlovákon kívül más nyelvek használatát is a helyi politikai eljárásokban azokon a településeken, ahol a kisebbség a lakosság húsz vagy annál több százalékát teszi ki; 2) miután a Szlovák Köztársaság az Európa Tanács tagjává vált, a nyelvtörvény további két aspektusa várt megoldásra: az első a nők nevének és családnevének nyelvtani alakja, a második pedig a településeket jelző táblák feliratának a nyelve – a szlovák parlament a két törvényt 1994 júliusában fogadta el; 3) Magyarország és Szlovákia nemzetközi szintű kapcsolatai, melyekben visszatérő feszültségeket okoznak a gabcikováci vízlépcső, valamint a Szlovákián belüli regionális körzetek új nemzetiségi összetételére vonatkozó különböző megoldási javaslatok körüli állandó viták.

A kisebbségi jogok az eliten belül a politikai versengés tárgyává váltak. Szlovákia lakosságának nagy hányada (a szlovákok 67 és a magyarok 60%-a) úgy érzi, hogy a szlovák–magyar kapcsolatok romlottak 1993 januárja óta. A szlovák és a magyar nemzetiségű átlagpolgár egyaránt azt tartja, hogy a Dél-Szlovákiában élő magyarok és szlovákok közti kapcsolatok rossz voltát különösen azok hangsúlyozzák, akik nem ezen a területen élnek. A szlovákok részéről a magyarok iránt érzett előítélet és averzió gyakrabban tapasztalható a tisztán szlovákok lakta területeken, míg a nemzetiségileg kevert területeken a mindennapos kapcsolat tompítja a konfliktusok életét. Azok a szlovákok, akik az etnikailag kevert területeken élnek, gyakran tiltakoznak a magyar–szlovák ellentéteket mesterségesen dramatizáló politikusok megnyilatkozásai ellen. Már csak azért is, mert a kevert területeken élő szlovákok és magyarok közötti valós kapcsolatok feltárása nyomán kitűnik: „mítoszok újabb sorozatáról” van szó.¹⁹

A magyar kisebbséget két politikai párt képviseli a szlovák parlamentben, és az 1994-es választásokra három magyar politikai párt (a Magyar Kereszténydemokrata Mozgalom [MKDH], a Magyar Polgári Párt [MOS] és az Együttélés) képviselőiből létrehozták a „Magyar Koalíciót”.

A csehszlovákiai romáknak hatvan év után először nyílt lehetőségük az 1991. márciusi népszámlálás alkalmával arra, hogy szabadon kinyilvánítsák etnikai hovatartozásukat. Szlovákiában a népességnek mindössze 1,52 százaléka vallotta magát románnak. A roma szervezettek, valamint az állami adminisztráció községi és helyhatósági irodáinak becslései szerint a romák aránya a szlovák lakosságon belül 8 és 12 százalék közé tehető. A szlovákiai romákat etnikum státuszú kisebbségként ismerték el, azonosnak a többi etnikai kisebbség pozíciójával. Ez az egyenlőség a jogi elismerés mellett biztosítja a

lehetőséget az etnikai és kulturális fejlődésre, azaz a nyelv, oktatás, saját sajtó és irodalom megerősödésére és az öntudatra ébredés pozitív folyamatára. Bár megszülettek a szlovák kormány romapolitikáját összefoglaló alapvető dokumentumok, a romák életkörülményei és helyzete továbbra is nehéz: a munkanélküliség erősen érintette a romákat; életszínvonaluk és jövedelmük alatta marad a népesség nagy többségének, és továbbra is ők a társadalom legalacsonyabban képzett csoportja.

A megismételt szociológiai felmérések adatai megerősítik, hogy Szlovákia lakosságának hozzávetőleg a 90 százaléka úgy véli, a romák és a népesség többi része közötti kapcsolat nagyon rossz. A társadalmi távolságtartás a romákkal szemben Szlovákiában általánosan elterjedt jelenség gyakorlatilag a lakosság minden rétegében, függetlenül az életkortól, iskolázottságtól, nemtől, a gazdasági tevékenység fajtájától, politikai beállítottságtól és vallástól. Az egyik leggyakrabban használt érv a bűnözés magas aránya a romák körében, és ez tovább erősíti azt az elképzelést, amely szerint a romakérdés megoldására a megkülönböztetéssel és elhatárolással kombinált elnyomás lenne a legalkalmasabb.²⁰

1989 novembere után sok roma került vezető pozícióba különböző politikai pártokban, mozgalmakban, kulturális szövetségekben és vallási csoportokban. Annak ellenére, hogy ezek a csoportosulások a roma népesség céljait tartották szem előtt (kulturális fejlődés, az analfabétizmus megszüntetése, a bűnözés csökkentése stb.), nem tudtak egymással megegyezni ateinketben, hogy valójában milyen pozíciót kívánnak elérni etnikumuk számára. Két ellentétes elgondolás ütközött egymással: 1) például a Roma Polgári Kezdeményezés elsődleges célja a romák jogegyenlőségének elérése, a többi kisebbséghez hasonlóan, továbbá, hogy elismertessék etnikumuk nevéként a „roma” megnevezést a „cigány” megjelölés helyett, amelyet pejoratívának tartanak; 2) ezzel szemben a Roma Egységpárt az elszigetelődéstől tartva nem törekszik önálló roma nemzetiség létrehozására, hanem „a roma etnikai csoport gyorsabb asszimilációját kívánja elősegíteni” (Mann 1992). Mindenesetre fölöttébb szokatlan álláspont, hogy egy etnikai alapon szerveződő politikai párt célja a szóban forgó etnikum asszimilációjának az elősegítése. Az 1994-es választásokra egyetlen roma párt jegyeztette be magát, a Roma Polgári Kezdeményezés. Az ő jelöltlistájukon szerepeltek a másik három roma párt képviselői is.

Következtetés gyanánt levonhatjuk, hogy a kisebbségi jogokat védő törvények ellenére (igaz, e jogokat illetően a szlovák alkotmány is tartalmaz homályos rendelkezéseket) több jel utal a nemzeti feszültségek jelenlétére mind a politikában, mind pedig a külpolitikában (pl. a szlovák–magyar viszony). A polgárok nagy többsége azonban úgy véli, hogy a közeljövőben a társadalmon belüli ellentétek nagy valószínűséggel inkább a politikusok közötti viszonyban (a válaszadók

41,9%-a szerint) fognak megjelenni, mintsem a nemzeti kisebbségek között (a válaszadók 5%-a szerint).²¹

KÜLPOLITIKA

1989 novembere óta először Csehszlovákia, majd a független Szlovákia is megvitatta a külpolitika lehetséges irányait. Három különböző vélemény versengett egymással: 1) A háború előtti és a két háború közötti csehszlovák–szlovák hagyomány, amely Nyugat-Európához kötődik, a második világháború előtti és alatti rossz tapasztalatok (München) ellenére is. E szerint az álláspont szerint kétség sem férhet ahhoz, hogy Szlovákia a nyugati kultúra része. 2) Csehszlovákia és Szlovákia mindig és jelenleg is „politikai híd” szerepét töltötte be Kelet- és Nyugat-Európa között, és ezt a pozícióját fönnt kell tartani a külpolitikában is. 3) Csehszlovákia, és különösen Szlovákia inkább a szláv világhoz, azaz a Kelethez tartozik, a hosszú életű „pánszláv együttélési gondolat” okán, mely mélyen gyökerezett a csehek és szlovákok nemzeti függetlenségi törekvéseiben az Osztrák–Magyar Monarchia idején.

A mértékadó politikai erők körében és a tömegmédiákban az elmúlt négy évben folytatott, olykor heves viták után világossá vált, hogy az egyetlen lehetséges út a nyugatbarát külpolitikai orientáció. Ma ezen az állásponton van a politikai pártok és mozgalmak nagy többsége. A közvélemény-kutatások azt mutatják, hogy nő a szlovák polgárok bizalma az Európai Közösség, a NATO és az IMF iránt. A legtöbb válaszadó egyetértett azzal, hogy Szlovákiának az Európai Unióhoz vezető úton kell haladnia (87%), együtt kell működnie a visegrádi négyek másik három országával (77%), és törekednie kell a NATO-tagságra (66%). Az IMF-hez való viszonyulás a legstabilitásosabb.

Számos szociológiai felmérés eredményei bizonyítják, hogy a szlovák külpolitika összehangolását Ukrajnával és Oroszországgal a válaszadók közül elsősorban azok tartják fontosnak, akik magukat baloldalinak vallják, és akik elismerik és méltányolják az 1989 előtti rendszer „előnyeit”. Moravcik miniszterelnök kabinetje 1994. márciusa óta egyértelműen kinyilvánította a szlovák külpolitika prioritásait: csatlakozás az Európai Unióhoz; részvétel az európai biztonsági rendszerekben azzal a végső céllal, hogy Szlovákia teljes jogú tagjává váljon a WEU-nak és a NATO-nak; a közép-kelet-európai stabilitás megszilárdítása.

KÖVETKEZTETÉSEK

A posztkommunista országok lakosságának nagy többsége egyhangúlag elutasítja a kommunizmust, és azok, akik fenntartásokkal vagy ellenérzéssel fogadják a saját országukban jelenleg zajló átalakulást, ennek ellenére nem kívánják a régi rendszer visszatérését. A mértékadó politikai erők többsége a demokráciát és a piacgazdaságot tekinti a végső céljának. A válság vagy a konfliktusok nem feltétlenül jelentik a demokratikus fejlődés lezárulását, amint azt a demokrácia végét hirdető proféták gondolják. Jómagam meg vagyok győződve arról, hogy a szlovákiai fejlődés alá fogja támasztani ezeket a következtetéseket, és hogy az ország polgárai nem csupán a demokrácia sírját körülálló gyászoló túlélők lesznek.

Fordította: *Borcsák Attila*

JEGYZETEK

- ¹ Hasonló érvelésre lásd Schmitter–Karl 1992.
- ² A leggyakrabban idézett forrás: Schmitter–Donnell–Whitehead 1986. *Transition from Authoritarian Rule: Comparative Perspectives*. Baltimore, John Hopkins, 1986.
- ³ Ehhez a problémához lásd még Ágh 1994.
- ⁴ Lásd például Wightman–Brown 1979.
- ⁵ 2018 szlovákiai lakosra kiterjedő közvélemény-kutatás, 1994. május 9–23. Pozsony: *Focus*
- ⁶ Lásd *Focus*, 1994. május.
- ⁷ Szlovákia jelenlegi problémái Csehszlovákia felbomlása után. Pozsony: *Focus* 1993. október.
- ⁸ Ugyanott.
- ⁹ Lásd *Focus*, 1994. május.
- ¹⁰ Ezeknek a problémáknak a részletes leírása megtalálható: Kusy 1992.
- ¹¹ Lásd *Focus*, 1994. május.
- ¹² Ugyanott.
- ¹³ Lásd *Focus*, 1993.
- ¹⁴ Lásd *Focus*, 1994. május.
- ¹⁵ Lásd *Focus*, 1993.
- ¹⁶ Lásd *Focus*, 1994. május.
- ¹⁷ Lásd *Focus*, 1993.
- ¹⁸ SME, 8.8.1994.
- ¹⁹ Lásd *Focus*, 1993.
- ²⁰ Lásd *Focus*, 1994. május.
- ²¹ Lásd *Focus*, 1993.

HIVATKOZÁSOK

- Ágh, A. 1994. *The Revival of Mixed Traditions: Democracy and Authoritarian Renewal in East Central Europe*. Paper presented at the Conference „Democratic Modernization in the Countries of East and Central Europe”, Essex University
- Benkovicova, L. 1990. *Obraz demokracie vo vedomè obúanov Slovenska*. Publikálatlan kutatási jelentés. Bratislava
- Cenzus 1991. Scitanie ľudí, domov a bytov v CSFR, Prague
- French Centre 1993. „The Role of Political Cultures in the Transformation of Post-communist Societies” realized by the French Centre for Research of Post-Communist societies and Department of Political Science. Bratislava: Comenius University in year 1993.
- Kusy, M. 1992. Slováci su viac... *Slovenska Pohľady* (Bratislava), September — 1993. The Slovak Phenomenon. *Fragment K. 3*.
- Malova, D. 1994. *Political Data Yearbook of European Consortium of Political Research*
- Mann, A. B. 1992. The Formation of the Ethnic Identity of the Romany in Slovakia. In: *Minorities in Politics*. Bratislava: Czechoslovak Committee of the European Cultural Foundation
- Report 1994. *Report on the Czech and Slovak Republics*. Brno: Vol. 6. International Institute for the Study of Politics, Masaryk University
- Schmitter, P. C.–T. Karl 1992. The Types of Democracy Emerging in Southern and Eastern Europe and South and Central America. In: M. E. Volten (Ed.) *Bound To Change: Consolidating Democracy in East Central Europe*. N.Y.
- Schmitter, P. C.–G. O. Donnell–L. Whitehead 1986. *Transition from Authoritarian Rule: Comparative Perspectives*. Baltimore: John Hopkins
- Wightman, G.–A. Brown 1979. Czechoslovakia: Revival and Retreat. In: *Political Culture and Political Change in Communist States*. Great Britain: McMillan Press

Ez a tanulmány a Közép-Európai Egyetem Kutatástámogatási Programja keretében készült.

FÁBIÁN GYÖRGY–KOVÁCS LÁSZLÓ IMRE

Az arányosság újabb dimenziói

Az 1990-es és az 1994-es magyar parlamenti választások eredményeinek összehasonlító elemzése

BEVEZETÉS

Felesleges hangsúlyoznunk, hogy az 1994-es választást fokozott érdeklődéssel várta a magyar közvélemény. E várakozás politikai motívumainak taglalása nem tárgya dolgozatunknak. Arra azonban utalnunk kell, hogy a politikatudomány művelői számára szakmai kihívást jelent a második szabad parlamenti választás is. Az 1990-es adatok elemzése lehetőséget adott arra, hogy a hazai kutatók sora foglalkozzon a választás különböző aspektusaival, a „választási tudományok” óriási nemzetközi irodalmának elméleti és metodikai tanulságaira építve szinte a semmiből teremtve meg a hazai kutatás alapjait. E vizsgálatok eredményeinek összefoglalását meg sem kísérelhetjük, hiszen tematikájuk rendkívül gazdag. Csak példaként: a magyar választási rendszer kialakítása mögött meghúzódó politikai megfontolások feltárása, a választói magatartásra ható tényezők bemutatása, a választási eredmények és a politikai rendszer, illetve a pártrendszer kölcsönhatásának elemzése egyaránt fontos kutatási területekké váltak. Az 1994-es választás teremtette lehetőség egyben kötelezettség is: kontrollálhatók az 1990-es tapasztalatok alapján az elmúlt években kimunkált – különösen az általánosítás igényével megfogalmazott – szakmai álláspontok. Annál is inkább fontos a két választás összehasonlító elemzése, mivel jellegében eltérő eseményekről van szó: az 1990-es „founding elections”, az 1994-es már inkább „free elections” volt. A „founding elections” kifejezést O’Donnell és Schmitter használta az egyes latin-amerikai és dél-európai országok demokratikus átalakulását megalapozó, az új politikai rendszer kereteit megteremtő

első választás specifikus jellegének megnevezésére (O'Donnell-Schmitter 1986: 61). A fogalmat a közép-európai átmenet kapcsán először Bogdanor (1990) alkalmazta. A „free elections” viszont inkább az új berendezkedésen belüli alternatívák közötti választást jelent. A magyar szóhasználat e különbséget a „rendszerelváltó”, illetve a „kormányváltó választás” kifejezésekkel érzékelteti.

A választási rendszer arányosságát vizsgáló vagy érintő publikációkat áttekintve ki kell emelnünk néhány megállapítást. Az első elemzések – különböző megfogalmazásban – általában utaltak az eredmények aránytalanságára, amelynek okaként elsősorban a 4 százalékos limitet jelölték meg (Schmidt 1990; Szoboszlai 1990). Szoboszlai György „méréskelten arányosnak”, illetve kifejezetten aránytalannak értékelte a választási eredményeket (Szoboszlai 1990: 19; 1992: 541). Magunk – tőle részben eltérő számítási módszert követve – szintén az aránytalanságot hangsúlyoztuk (Kovács 1992; Fábíán-Kovács 1994). Ezek a vélemények konkrétan az első választás eredményeire vonatkoztak.¹ A rendszer egészére vonatkozó általánosítás – egyetlen adatsor alapján – bizonyos kockázatot jelentett; e tárgyban nem véletlen az óvatos fogalmazás: „...a rendszer eredményezhet az 1990 évinél sokkal arányosabb mandátumeloszlást a jelenlegi jogi keretek között is. Mivel a pártrendszer lényegesen szilárdabb, mint induláskor, valamint azért is, mivel az erőviszonyok kiegyenlítettebbek, erősen valószínűsíthető egy ilyen arányossági javulás. Ez azonban nem változtat azon, hogy a jelenlegi rendszer aránytalansági hajlama igen számottevő” – írta Szoboszlai György 1993 őszén (Szoboszlai 1994: 54). Jelen dolgozat egyik szerzője egy évvel korábban így fogalmazott: „Amennyiben az egyéni kerületi rendszer továbbra is működik Magyarországon, és a pártok közötti erőviszonyok nem alakulnak át gyökeresen abban az értelemben, hogy a pártstruktúra a kétpártrendszer irányába fejlődne, akkor várhatóan mindig lesz egy párt, amelyik – az egyéni kerületi választások megnyerése révén – komoly előnyt fog élvezni. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a magyar választópolgárok többségének akarata így »egy az egyben« érvényesül, míg egy kisebbségé jelentősen felülértékelődik” (Kovács 1992: 63). Mindkét felvetés fontos elméleti problémát jelez: a választási eredmények proporcionalitása nem kizárólag a választójogi előírások függvénye, hanem a szabályok, a szavazatokban megnyilvánuló választói akarat és más tényezők bonyolult kölcsönhatásának következménye.

Ennek érzékeltetésére alkalmas a következő egyszerű séma. Tételizzük fel, hogy tíz választókerületben két párt jelöltjei küzdenek egymandátumos, relatív többségi szabályok szerint. Minden kerületben 120 választópolgár él, a választási aktivitás azonban kerületenként eltérő lehet. Az érvényes voksok száma összesen 1000, a két pártra jutó szavazatszám is állandó, az X pártnál 600, az Y-nál 400. Az eredményeket háromféle verzióban mutatjuk be.

I.	10 kerületben	X 60–60 voks	Y 40–40 voks
	Mandátumok	X 10	Y 0
II.	6 kerületben	X 70–70 voks	Y 30–30 voks
	4 kerületben	X 45–45 voks	Y 55–55 voks
	Mandátumok	X 6	Y 4
III.	6 kerületben	X 50–50 voks	Y 60–60 voks
	3 kerületben	X 80–80 voks	Y 10–10 voks
	1 kerületben	X 60–60 voks	Y 10–10 voks
	Mandátumok	X 4	Y 6

Az első változatban rendkívül nagy a rendszer aránytalansága, mert az „alig többségi” párt elviszi a mandátumok 100 százalékát. A II. példában az eredmények tökéletesen arányosak, a III.-ban viszont a kisebbségből lesz a parlamenti többség. Ennek kapcsán látható, hogy a kerületek eltérő választási aktivitása is fontos lehet a végeredmény alakulására nézve. A bemutatott három esetben „csupán” a pártok szavazóinak területi megoszlása változik. Nem túlzás tehát, hogy ebben a szisztémában nem csak az számít, ki hogyan szavaz, hanem az is, ki hol lakik.²

Véleményünk szerint akár nőtt, akár csökkent a választási eredmények aránytalansága az 1990-eshez képest, a fentebbi „előrejelzések” lényegüket tekintve egyaránt igazolódhattak. Hiszen – a rendszer aránytalanító hatásának jelzése mellett – mindkettőben a választói magatartás alakulására épült a prognózis. Szoboszlai a pártok közötti erőviszonyok kiegyenlítődéseként függvényeként nagyobb arányosságot várt; Kovács erre kisebb esélyt látva, inkább a diszproporcionalitás fennmaradását jósolta.

Mindebből fakadóan e tanulmány kettős feladatra vállalkozik: az arányosság mértékében bekövetkezett esetleges változás kimutatása mellett szükségesnek tartjuk a változás okának vizsgálatát is. Olyan módszert kell alkalmazni, amely rávilágít arra, hogyan befolyásolta a proporcionalitást a szabályok módosítása (a limit felemelése), illetve a választói akarat átrendeződése.

Dolgozatunkban az 1994-es választási eredményeket arra a módszertani bázisra támaszkodva elemezzük, amelyet részletesen taglaltunk a *Politikatudományi Szemle* korábbi számában megjelent tanulmányban (Fábián–Kovács 1994). A „párhuzamos olvasás” kényelmetlenségét elkerülendő, a legfontosabb kiindulópontokat tézisszerűen itt is rögzítjük:

– Az arányosság kimutatására szolgáló sokféle számítási módszer a proporcionalitás más-más aspektusait érzékelteti, így többféle módszer együttes alkalmazása adhat komplex képet egy választási rendszerről. E helyütt a két legismertebbet, az arányossági együtthatót (jelölése A) és a Loosemore-Hanby deviációs indexet használjuk (jelölése D). Képletük: $A = s_i/v_i$, $D = (1/2) \sum |s_i - v_i|$; ahol s_i egy adott párt százalékos mandátumarányát (seats), a v_i pedig százalékos szavazatarányát (votes) jelenti.

– Az arányossági mutatók mindegyike a szavazatok és a mandátumok százalékos arányait kezeli alapadatként. A magyar választási rendszer „vegyes” jellege többféle szavazatszámítási módot tesz lehetővé: bázisként használhatók a listás szavazatarányok (1. táblázat SZ I. sora), az első érvényes forduló egyéni és listás voksai együttesen (SZ II. sorok), továbbá az összes leadott érvényes szavazat (SZ III. sorok). Megítélésünk szerint ez utóbbi adja a legpontosabb arányossági eredményeket. Az összehasonlítást könnyítendő, a Függelékben mindkét választás adatsorait közöljük.³

ELSŐ KÉRDÉS: NŐTT-E AZ ARÁNYTALANSÁG?

Az 1994-es választási eredmények legszembetűnőbb – és természetesen a legnagyobb érdeklődéssel kísért – változása az egyes pártok közötti erőviszonyok átrendeződése. Ez azonban a rendszer arányossága szempontjából nem feltétlenül releváns, hiszen a proporcionalitást mérő mutatók nem változnak, ha az egyes pártok „felcserélődnek”, de az egész rendszer támogatottsági struktúrája, továbbá a mandátumok megoszlása azonos marad. Az 1990-es és az 1994-es szavazatarányokat (1. táblázat) ebből a szempontból összehasonlítva: az MDF-et felváltotta az MSZP, az SZDSZ a helyén maradt, a kisgazdák korábbi pozícióját átvette az MDF, az MSZP-ét a kisgazdapárt, a Fidesz és az KDNP pedig helyet cseréltek. Nagyságrendi különbséget csak a győztes párt szavazatarányának növekedése okoz; jelentősebb csökkenést mutat az EGYÉB pártok (ideértve a függetleneket is) támogatottsága. Az öt másik parlamenti párt esetében az adatok igen hasonlóak – hangsúlyozva, hogy az egyes szavazatarányokhoz nem ugyanazon pártok tartoznak.

Ennek alapján az sem lenne meglepő, ha az 1994-es választás arányossága nem különbözne a korábbtól. Azonban a mandátumarányok már figyelmeztettek arra, hogy alapvető változás történt, hiszen a győztes párt 1990-es csaknem 43 százalékos részesedése majd 55 százalékra nőtt, s ezzel együtt érezhetően csökkent a 2. helyezett (az SZDSZ), valamint az EGYÉB kategória vonatkozó adata. Ez azt mutatja, hogy a közel hasonló szavazatarányok az 1990-estől eltérő mandátumokat eredményeztek. Így érthető a két választás arányossági mutatóinak különbsége. A jelzett három szavazatszámítási módszer alapján a Loosemore–Hanby index 1990-ben: I. 20,98; II. 21,20; III. 14,58 százalék; 1994-ben I. 21,15; II. 21,01; III. 18,28 százalék; tovább nőtt tehát az aránytalanság. Mértékére vonatkozóan jó összehasonlítási alap egyfelől az 1959–1992 közötti brit választások alapján számolt 14,86 százalékos átlagos mutató, ahol az egyes adatok 8,6 és 23,25 százalék között szóródnak; másfelől az 1966–1990 közötti osztrák választások 1,1-es legkisebb és 5,5-es legnagyobb adat melletti 2,88 százalékos átlagindexe (Fábián–Kovács 1994: 209–210). Ez a számítási mód azonban csak a rendszer egészének diszproporcionali-

tását méri; az aránytalanság belső struktúráját, pártok közötti eloszlását az arányossági együttthatók (2. táblázat) mutatják meg. Ezek vizsgálata további kérdéseket vet fel.

MÁSODIK KÉRDÉS: MIÉRT ARÁNYTALAN A RENDSZER?

Az egyéni kerületekben már az 1990-es választás alkalmával olyan aránytalanság alakult ki, amely nem kerülhette el az elemzők figyelmét. A 3. és a 4. táblázat adatai azt is megmutatják, hogy a második forduló tendenciája megváltozott: 1990-ben az MDF ennek révén tovább növelte előnyét, 1994-ben viszont az MSZP mandátumokat „vesztett”. Ettől függetlenül az egyéni eredmények Loosemore–Hanby indexe (mindkét forduló érvényes szavazatai alapján számolva) óriási: 34,23 illetve 47,20 százalék. Az aránytalanság 1994-es jelentős növekedésének láttán nem feledhetjük a bevezetőben leírt fiktív példánkat, mely szerint az egyéni kerületi rendszerben nemcsak a pártok támogatottsága, hanem a támogatók választókerületek közötti megoszlása is fontos tényező lehet. Kiemelendő ez azért, mert esetünkben az MSZP jelöltjeinek összátogatottsága nőtt az MDF 1990-es vonatkozó szavazatarányához képest. Önmagában ez az aránytalanság csökkenését is hozhatná, a növekedés azonban úgy következett be, hogy a többlettámogatásból közel egyenlően jutott a választókerületek zömébe. (Elvileg elképzelhető lenne jóval erősebb regionális differenciák kialakulása, s így kiegyensúlyozottabb végeredmény is.) A rendszer maga nem változott, de a választói akarat és a szavazók területi megoszlása nagyobb aránytalanságot eredményezett.

Az összeredményekre vonatkozó arányossági együttthatók szerint a győztes pártok felülreprezentáltsága mintegy másfélszeres. Ez nagyobb, mint amekkorát a közismerten aránytalan brit rendszerben egy párt az utóbbi tíz választás során valaha élvezett; illetve soha elő nem fordult az arányos osztrák választási rendszerben (Kovács 1992: 59–60).

Könnyen belátható, hogy a győztes magyar pártok felülreprezentációjának oka döntően az egyéni kerületi rendszer. A 4. táblázat adatai világosan mutatják, hogy itt sikerült az MDF-nek, illetve az MSZP-nek olyan – szavazatarányuk alapján nem indokolt, de a szisztémából könnyen fakadó – előnyre szert tennie, amely meghatározta összesített pozícióikat is. Mindkét választás részeredményeit ismerve immár bizonyítottnak tekinthetjük, hogy az egyéni kerületi rendszer olyan mértékű aránytalanságot okoz, amelyet az arányosító-kompenzációs mechanizmusok a győztes párt esetében nem tudnak kiegyenlíteni.

Az arányossági együttthatók azonban arra is figyelmeztetnek, hogy az egyéni választás során 1994-ben kialakult nagyobb aránytalanság az összesített eredmények szerint 1990-hez képest nem növelte a győztes párt előnyét. Ez az I. és a II. számítási mód szerint minimálisan csökkent, a III. szerint minimálisan nőtt – gyakorlatilag tehát nem

változott. Így az MSZP ma nincs jobban felülreprezentált helyzetben a törvényhozásban, mint korábban az MDF volt.⁴ Tehát a listás rendszer a második választás alkalmával nagyobb mértékben tudta lefaragni az egyéni kerületekben kialakult „egypárti” dominanciát. Ez – és a következő alfejezetben feltáruló probléma – indokoltta teszi a kompenzációs mechanizmusok működésének részletes vizsgálatát.

HARMADIK KÉRDÉS: MIKÉNT ARÁNYTALAN A RENDSZER, AVAGY, MILYEN AZ ARÁNYTALANSÁG BELSŐ STRUKTÚRÁJA?

Az általunk legrealisabbnak ítélt III. számítási mód szerint (tehát az összes leadott érvényes szavazat figyelembevételével) – eltekintve most az MDF kiugró felülreprezentáltságától – 1990-ben öt parlamenti párt képvisellete arányosnak mondható. A győztes tehát az EGYÉB pártok rovására kerül erősen felülreprezentált helyzetbe; rajta kívül minimálisan felülreprezentált a 2. és 3. helyezett SZDSZ és FKgP; alig alulreprezentáltak a többiek. 1994-ben viszont a (szavazatarányuk szerinti) középpártok, az SZDSZ és az MDF mutatói alatta maradnak a kisebbeknek. Utóbbiak pedig ugyanolyan arányosan képviseltek, mint 1990-ben. Ennek alapján úgy tűnik, hogy a rendszerben lévő kompenzációs mechanizmusok 1990-ben még biztosítani tudták a 2–6. helyezettek csaknem arányos képviselését, de 1994-ben már nem.

A brit és az osztrák adatokkal való összevetés alapján érdekes tendencia rajzolódik ki. Nagy-Britanniában az egyéni kerületi választási szisztéma – két kivételtől (1959 és 1966) eltekintve – a két nagy pártot reprezentálta felül a többi rovására. Az arányos rendszerű Ausztriában a két nagyobb párt szintén mindig kedvező helyzetbe került; természetesen e két ország eredményei között a felülreprezentáltság mértékét tekintve jelentős különbségek vannak (Kovács 1992: 59–60). Az 1990-es magyar adatok szerint e tekintetben nincs eltérés a három ország között, viszont 1994-ben nálunk megjelenik a csak egy pártot (a győztest) felülreprezentáló rendszer. Úgy véljük, hogy e jelenség okára is a magyar listás választási szisztéma egyes elemeinek alaposabb vizsgálata deríthet fényt.

A listás színt

A pártlistás szavazás bevezetése egyrészt közvetlenül megjeleníti a magyar választási rendszerben az új politikai struktúra leglényegesebb elemét, a többpártrendszert. A választási eljárás oldaláról nézve viszont az egyéni kerületi rendszer okozta aránytalanságot van hivatva csökkenteni; ennek érdekében sajátos, kettős kompenzációs mechanizmust működtet. Egyrészt „önmagával” kompenzál, mert – a képviselői helyek nagyobb hányadának várhatóan arányosabb elosztásával –

további lehetőséget ad a mandátumszerzésre. Ezen belül az egyéni vesztesek egy részét töredékszavazataik hasznosításával megint „helyzetbe hozza”. Azonban nem mindenkit: nem ad újabb lehetőséget a függetleneknek, továbbá azoknak a pártoknak, amelyek nem tudtak országos listát állítani, valamint azoknak, amelyeknek ez sikerült, de nem érték el a bekerülési küszöböt. Mindebből világos, hogy választási rendszerünk listás része – tekintettel kompenzációs funkciójára – összességében nem is lehet arányos (5. táblázat). A kérdés az, hogy az adatok tanúsága szerint kinek a javára aránytalan, illetve mely elemében alakul ki az aránytalanság.

A kerületek szintje

A területi listás mandátumok elosztására vonatkozó szabályok áttekintése alapján az várható, hogy a rendszer eme része a nagyobb pártokat fogja preferálni. Ennek oka, hogy viszonylag kevés az egy területi listán (a megyében) elosztható mandátumok száma, így azokból csak a nagyobb pártoknak jut. E mozzanat aránytalanító szerepét Szoboszlai György is hangsúlyozza. Egy másik ilyen elemként említi a 2/3-os szabályt (Szoboszlai 1994: 53). Érdemes ennek hatásmechanizmusát bemutatni, mert e módszert a közvélekedés inkább „könnyítő”, a kisebb pártoknak kedvező megoldásként tartja számon. Holott az elsődleges mandátumelosztás utáni lépcsőben a kétharmados határ legtöbbször megakadályozza az összes mandátum kiosztását. Ennek következménye, hogy jelentős a területi listákon megmaradó mandátumok száma: 1990-ben 32, 1994-ben 27. Hozzátesszük, hogy a területi listák elosztásánál alkalmazott kvóta – az első lépcsőben az egy mandátum eléréséhez szükséges szavazatszám – meghatározása szintén a mandátumszerzést nehezíti. A lehetséges megoldások közül a magyar választójog a Hagenbach–Bischoff kvótát használja, amely az eljárás során a mandátumok eggyel megnövelt számát tekinti hányadosnak. Ennél ugyan van „szigorúbb” módszer (Hare), de „enyhébb” (Imperiali) is (Mészáros–Szakadát 1993: 52–53). Amennyiben az eredeti legnagyobb maradék szerinti eljárást alkalmaznák – tehát, kiiktatva a kétharmados határt, lehetővé tennék az összes területi mandátum kiosztását, ráadásul ez a kisebb kvóta alapján történne –, akkor az itteni listás eredmények aránytalansága valóban csökkenne: a Loosemore–Hanby index a tényleges változatban 1990-ben 18,13; 1994-ben 17,11 százalék (6. táblázat); a fentebbi elosztási móddal 1990-ben 15,85; 1994-ben 12,66 százalék lenne.⁵

Kérdés, hogy a területi listákon kialakuló aránytalanság mely pártok javára módosítja az eredményeket. Kiinduló feltételezésünk az volt, hogy a nagyobb pártok járnak jól, s ezt mondja Szoboszlai György tanulmánya is (Szoboszlai 1994: 53). Az arányossági együtthatók azonban ezt nem teljes mértékben támasztják alá, mert nem követik lineárisan a szavazatarányokat (6. táblázat). Az 1990-es adatsor közel

esik várakozásunkhoz, hiszen a számok az 1–5. helyig csökkennek, de a legkisebb KDNP adata megközelíti a 4. helyezett MSZP-ét. Az 1994-es mutatók még inkább zavarba ejtőek, hiszen az első négy pártnál sem tükrözik az erőssorrendet, s az utolsó itt is nagyobb, mint az öt megelőzőé.

Bármennyire rendhagyó illet leírni egy empirikus elemzésben – ez a véletlen műve.⁶ Egyrészt, mert a területi listás mandátumelosztás nem az országosan, hanem az adott megyében szerzett voksok alapján történik, ezek viszont arányukban és a pártok közötti sorrendjük tekintetében is eltérhetnek a globális eredményektől. A rendszer ezen elemében tehát a megyék mint önálló választói közösségek szavaznak, s ehhez rendelődik hozzá az oda „telepített” mandátumok megosztása. Másrészt a második lépcsőben (a kétharmados szabály alkalmazásakor) – ha marad még elosztható mandátum – képviselői helyet nem biztos, hogy az a párt szerez, amelyik a megyei erőssorrendben következik. Hiszen itt már nem a támogatottság mértéke dönt, hanem az, hogy a mandátumot még nem szerzett párt szavazatszámára nagyobb, vagy a már mandátumhoz jutottak maradékvoksa.⁷ (Az így elnyert mandátum „ára”, hogy a párt negatív töredékszavazatot viszont tovább az adott megyéből.) A mandátumelosztás technikája tehát magában rejti annak lehetőségét, hogy a területi listákon a pártok nem szavazataik arányában kerülnek kedvezőbb helyzetbe. A bemutatott adatok pedig azt bizonyítják, hogy e lehetőség – ha nem is egyforma mértékben – mindkét választáson realizálódott. Ennek alapvető oka, hogy a pártok szavazatainak földrajzi megosztása a területi listák esetében is komoly befolyásoló tényező.

Míndez természetesen nem azt jelenti, hogy az itt kialakult preferenciák teljes mértékben függetlenek az országos erőviszonyoktól, csak azt, hogy nem kizárólag azok függvényei. A területi listán elosztott mandátumok révén már megindul a kompenzáció, hiszen az erőfölény itteni érvényesülése semmiképp nem járhat olyan előnnyel, mint az egyéni kerületekben. Megkezdődik tehát a győztes párt pozícióinak „gyengülése”, és ezzel együtt a többiek felzárkózása. Egyetlen kivétel az EGYÉB kategória, hiszen az ide tartozók a listából részesülhetnek, így az egyéniben megszerzett képviselői helyeik a növekvő mandátumtömegben statisztikailag leértékelődnek. E tendenciák olvashatók ki a 4. és a 7. táblázat arányossági együtthatóinak összehasonlításából.

Az országos lista szintje

A területi listákat követő, végső mandátumszerzési lehetőség az országos lista. Ennek nyilvánvaló funkciója volna ezek után, hogy az egyéni kerületek vesztesei mellett a területi listán kialakult hátrányokat is kompenzálja. A 8. táblázat alapján látható, hogy a vonatkozó arányossági együtthatók itt sem mutatnak egyenes összefüggést a

pártok erőssorrendjével. De nem is fordított a viszony, bár kétségtelen, hogy a győztes párt mindkét esetben a legrosszabb pozícióba került. Tehát az országos listás mandátumok eloszlásának preferencia-rendje is „keresztbe metszi” a kis párt–nagy párt relációt. Ez azonban nem az itt alkalmazott d’Hondt-rendszer következménye; az adatok „összevisszaságának” oka, hogy a mandátumelosztás alapja a területi listák és az egyéni kerületek töredékszavazatainak összesítésével kapott számok sora, amelyek semmiképpen nem mutathatnak korrelációt a szavazatarányokkal. Ha a pártok töredékszavazatai alapján számítjuk ki az arányosságot, egyértelmű, hogy a rendszer ezen eleme önmagában gyakorlatilag teljesen proporciónális, minimális mértékben kedvezve az ilyen értelemben nagyobb pártoknak (9. táblázat). A kompenzáció tehát nem a rendszeren belüli torzulás által jön létre, hanem a töredékszavazatok szerinti erőssorrend érvényesítése révén.

Fontos kérdés ezért, hogy mely párt(ok)nak van sok töredékszavazata? Az egyik „forrás”, a listás töredékvokok nagysága alapján a pártok 1990-ben így követik egymást: Fidesz, MSZP, KDNP, MDF és SZDSZ; 1994-ben: KDNP, SZDSZ, Fidesz, MSZP, MDF és FKgP. A kisebb pártok pozíciója tehát mindkét esetben kedvezőnek mondható. (Ne feledjük azonban: ahol eldől, hogy a pártoknak mennyi listás töredékszavazata lesz, jelentős a véletlen szerepe is.) Sok egyéni töredékszavazatra viszont annak a pártnak van reménye, amelyik több jelöltet tudott indítani, s bár ezek végül nem nyertek, viszonylag sok voksot szereztek. Az adatok azt mutatják, hogy itt a nagyobb pártok kerülhetnek előnyösebb helyzetbe – kivéve természetesen az egyéni választás győztesét (a részletes adatokat lásd a 10. táblázatban).

További fontos kérdés, hogy a fenti két elem közül melyiknek a hatása erősebb. Logikus az volna, hogy az egyéni kerületeké, hiszen a pártok a listás mandátumok megszerzése után szavazataik nagyobb hányadát „használják fel”. Az egyéni kerületekben ugyanis a győztes voksain kívül valamennyi (limit fölötti) párt szavazata megmarad és hasznosul. Az adatok e feltételezést is alátámasztják. Amennyiben a hat párt töredékvoksainak összegét tekintjük 100 százaléknak, ezen belül a listás rész aránya 1990-ben 20,28; 1994-ben 20,52 százalék. A töredékszavazatok négyötödének forrása tehát az egyéni kerületi szisztema.

Úgy véljük, ezután megfogalmazható a magyar választási rendszerben lévő bonyolult kompenzációs rendszer második eleme, az országos lista működésének fő jellegzetessége. Egyik elemében (a listás töredékek révén) inkább a kisebb, a másik elemében (az egyéni töredékek révén) inkább a középpártokat preferálja, s a végső kompenzáció e két mozzanat eredőjeként alakul ki. Ezen belül pedig az egyéni töredékszavazatok tekintetében erősebb pártok kerülnek viszonylag kedvezőbb helyzetbe.

Eddigi okfejtésünk alapján már világos, hogy az összeredmények szintjén miért nem növekszik érezhetően az 1994-ben elsöprőbb egyéni győzelmet arató párt erőfölénye. Ennek az oka, hogy kompen-

zációs pozíciói az MDF 1990-es adataihoz képest jelentősen romlottak. Egyfelől kisebb a területi listás eredmények alapján számított arányossági együtthatója, holott listás szavazataránya mintegy 8 százalékkal jobb. Ez – mint már tudjuk – lehet a „szerencsétlen” szavazatmegoszlás következménye. Az MDF 1990-ben tíz megyéből vitt tovább negatív töredékszavazatot, az MSZP 1994-ben csak ötből; az MDF ötten több mandátumhoz jutott a másodlagos – kétharmados szabály szerinti – elosztási lépcsőben, ahol a véletlen szerepe általában bizonyított. Ezzel összefüggésben az MDF-nek 56 907 listás töredékszavazata volt, az MSZP-nek 108 201; az utóbbinak csaknem kétszer annyi voksa, összes szavazatainak több, mint 6 százaléka nem hasznosul a területi listán, míg az előbbinél ez az arány 4,7 százalék.

Azt is kimutattuk, hogy a második kompenzációs körben (az országos listán), ahol az MSZP több listás töredékvoksa megjelenik, ezeknek jóval kisebb súlya van, mint az egyéni kerületekből származóknak. Ez utóbbi tekintetében pedig a párt annál rosszabb pozícióba kerül, minél nagyobb arányú az ottani győzelme. Ennek eredményét reisztrálják az országos listák arányossági együtthatói: 1990-ben MDF 0,44; 1994-ben MSZP 0,24. A listás szféra mindkét elemének együttes hatásaként „olvad” jobban 1994-ben az MSZP előnye, mint korábban az MDF-é. Így válnak érthetővé a listás összeredmények vonatkozó adatai (5. táblázat), melyek szerint a győztes párt arányossági együtthatója 0,96-ról 0,86-ra csökkent. (Mindez nem változtat azon a tényen, hogy a „megmaradó” felülreprezentáltság mindkét esetben nagyon magas.)

A középpártok adatait a fenti logikai sor szerint vizsgálva már nem ilyen egyértelmű tendenciák rajzolódhatnak ki. A területi listán az SZDSZ pozíciója gyengült 1990-hez képest, a 3. helyezetté (FKgP, illetve MDF) erősödött (6. táblázat). Ez tükröződik töredékszavazataikban is: itt az SZDSZ helyzete minden vonatkozásban kedvezőbb, a 3. helyezett párté egészében valamelyest kedvezőtlenebb lett (10. táblázat). A listás mandátumok egészére vonatkozó arányossági együtthatóik (5. táblázat) így gyakorlatilag nem változtak. Az SZDSZ 53, illetve 50 listás mandátumot szerzett, a harmadik párt pedig mindkét esetben 33-at; ezen belül valamelyest módosult a két forrásból származó képviselői helyek száma: az SZDSZ-nél az országos listás rész 23-ról 25-re nőtt, a harmadik pártnál 17-ről 15-re csökkent. Mindez azt mutatja, hogy a középpártok kompenzációs pozíciói számottevően nem térnek el az 1990-estől. Esetükben viszont éppen ez vezetett az alulreprezentációhoz. Ugyanis sokkal nagyobb hátrányt kellett volna „ledolgozniuk” a listás metódus révén, mint az első választás alkalmával. Akkor az SZDSZ az egyéni kerületekben szerzett 37 mandátumával 0,8-szeres, a 3. párt 11 mandátumával 0,59-szeres reprezentációs szintről indult. 1994-ben a vonatkozó adatok sorrendben: 16 mandátum és 0,39 arányossági együttható, illetve 5 mandátum és 0,21 arányossági együttható (4. táblázat). Mi okozta ezt a behozhatatlan hátrányt? Az egyéni kerületi szisztéma azon sajátos-

sága, amely szerint a pártok támogatottságának mértéke mellett döntő lehet a támogatók földrajzi koncentrációja is. Korábban tisztáztuk, hogy a győztes párt eredménye szempontjából milyen jelentősége van annak, hogy nagyobb szavazataránya egyenletesebb területi eloszlással párosult. Ugyanez a momentum okozta, hogy a középpártok az egyéni kerületekben – lényegében azonos szavazatarányuk ellenére – 1994-ben sokkal kevesebb mandátumhoz jutottak. Itt is azt kell mondjuk: „szerencsésebb” szavazatmegoszlás több mandátumot eredményezhetett volna. Jó példája ennek az 1990-es szituáció, amikor az SZDSZ egyes régiókra jellemző nagyobb támogatottsága révén számos kerületben tudott győzni.⁸

A kisebb pártok reprezentációjának változatlansága ezek után nem meglepő. Mindkét választáson minimális egyéni kerületi bázisról indultak, és közel hasonló (1994-ben valamivel nagyobb) kompenzációs előnyhöz jutva ugyanolyan helyzetbe kerültek. Az eredmények illetően alakulása arra enged következtetni, hogy az egyéni kerületekben kialakult mandátumeloszlás nem csak a győztes párt pozíciói szempontjából meghatározó eleme a képviselő arányosságának, hanem a többi szereplő, így az egész rendszer tekintetében is.

NEGYEDIK KÉRDÉS: MIÉRT CSÖKKENT AZ EGYÉB PÁRTOK KÉPVISELETE?

Az arányossági együttathatók szerint az EGYÉB politikai szereplők esélyei tovább romlottak, mégpedig jóval nagyobb mértékben, mint együttes támogatottságuk. Ennek két összetevője van. Egyik az egyéni kerületi választás eredményeinek alakulása. Innen kerülhet független képviselő a parlamentbe; ez 1990-ben hatnak sikerült, 1994-ben már egynek sem. Az első egyéni fordulóban a függetlenekre leadott szavazatarány 1990-ben 6,96; 1994-ben 2,26 százalék volt, a második forduló vonatkozó adatai 1,94 és 0,47 százalék. Ez a visszaesés jelezheti a magyarországi többpártrendszer megszilárdulását abban az értelemben, hogy a választók jobban bíztak a pártok jelöltjeiben.⁹

Ugyancsak az egyéni kerületi választás révén szerezhetnek mandátumot a limit alatt maradó pártok. E téren nincs jelentős változás: korábban egy, most két ilyen mandátum született, ebből az egyik (Zwack Péteré) sokpárti támogatással. Az egyéni kerületi szférát tehát az utóbbi választáson még inkább a parlamenti pártok uralták. E tendencia okainak feltárása a választói preferenciák kialakulásának vizsgálata révén történhet, így nem tárgya e tanulmánynak.¹⁰

Az EGYÉB kategória erősebb alulreprezentáltságának másik összetevője a listás eredmények alakulása, és ezzel szoros összefüggésben a magyar választási rendszerben alkalmazott jogi küszöb. Előljáróban rögzítsük, hogy a limit 4-ről 5 százalékra való felemelésének e tekintetben nem volt közvetlen hatása, mert 1994-ben a listás szavazatarányok szerint nincs olyan párt, amely e két érték között

lenne; a „kiesőket” a korábbi kisebb küszöb sem engedte volna mandátumhoz jutni. (Csak jelezzük, hogy a limit emelése viszont befolyásolhatta a választói magatartást: e pártok potenciális támogatóinak egy részét – szavazatuk hasznosulási esélyének növelése érdekében – a nagyobb pártok felé terelhette.)

A limit beépítése a magyar választási rendszerbe a törvény megszületése óta szakmai viták tárgya. Kritikusainak többsége az első választás után a „politikai etika” talajáról kifogásolta; az esélyegyenlőség, végső fokon a demokrácia csorbításának szimbólumát látva benne. Az arányosság és a limit összefüggéseiről szóló elemzések a diszproporcionalitás egyik okaként tartják számon.

Szoboszlai György bemutatja az alkalmazott küszöbök különböző típusait, majd kiindulópontként leszögezi: „A küszöbértékek nyilvánvalóan torzítják az arányosságot.” A magyar jogi küszöb közvetlen hatása a listás szférában jelentkezik, melynek aránytalansága több tényező együttes következménye, de „mégis leginkább a 4 százalékos küszöb okozza, ami által elvész az összes listás szavazat 15,8 százaléka, csaknem 780 ezer szavazat”. Az összeredmények tekintetében a limit „a rendszer aránytalanságának lényeges forrása”, kiegészülve az egyfordulós egyéni kerületi szisztéma okozta torzulásokkal. A magyar választási rendszer diszproporcionalitásáért tehát „részben” a limit felelős, hiszen „nagy valószínűséggel jelentős aránytalanságot eredményez” (Szoboszlai 1994: 52–54).

Egy korábbi elemzésben e tanulmány egyik szerzője hasonló megállapításokat tesz (Kovács 1992). 1993 decemberében írott közös tanulmányunkban pedig arra az álláspontra jutottunk, hogy az aránytalanság egyik forrása a sok elveszett szavazat, amely „nemcsak a vitatott 4 százalékos határ, hanem az eredményességi küszöb következtében szinte elkerülhetetlen második forduló és az egyéni kerületek töredékszavazatainak hasznosítása, valamint a listaállításra vonatkozó szabályok együttes következménye” (Fábián–Kovács 1994: 214).

Az idézett vélemények azonban arra a kérdésre nem adnak választ, hogy pontosan milyen mértékben járul hozzá a küszöb a magyar eredmények aránytalanságának kialakulásához. Szoboszlai fentebb idézett tanulmányában találunk egy hipotetikus adatsort, amely a mandátumok „szuperarányos” (Sz. Gy. kifejezése) elosztását tartalmazza. Eszerint 15 párt jutott volna be a parlamentbe, a sor végén a szűken hatezer voksot magáénak mondható Somogyi Keresztény Koalíció egy mandátumos eredményével. Az azonban a szavazatarányok alapján is világos volt, hogy a limit alatti szervezetekre „jutó” mintegy 16 százaléknyi mandátum más pártokhoz került. Tisztáznunk azt kell, hogy ezért a küszöb milyen mértékben felelős. Ez csak akkor derülhet ki, ha végigfuttatjuk a mandátumelosztást az egész rendszeren úgy, hogy megtartjuk az érvényes előírások minden elemét – kivéve a jogi küszöböt. Változatlan marad tehát az egyéni kerületek eredménye, mert ez a 4, illetve az 5 százalékos limittől teljesen függetlenül alakul ki.¹¹ A listás mandátumoknál már nem ilyen egyértelmű a

helyzet, hiszen a limit nemcsak az országos, hanem a területi mandátumszerzésből is kizárja az azt el nem érő pártokat. Megvizsgálva mindkét választás megyénkénti eredményeit, azt találtuk, hogy egyetlen esetben sincs olyan küszöb alatti párt, amelynek szavazatszáma elérné az adott megye kvótájának kétharmados határértékét. A limit tehát a területi listás mandátumok elosztását sem érintette. Ebből következően az érintett pártok csak az országos lista révén juthattak volna képviselőhez. Töredékszavazataik száma pedig gyakorlatilag megegyezik a listás és az első érvényes egyéni fordulóban szerzett voksaik összegével – kivonva ebből az egyéniben győztes egy, illetve két képviselőre jutó szavazatok mennyiségét. Mindezek alapján a limit nélküli lehetséges eredmények a 11. táblázat szerint alakulnak.

A Loosemore–Hanby indexek jól mutatják, hogy szó sincs arányos képviselőtről. Ez annak alapján is világos, hogy az EGYÉB pártok összesen 1990-ben 26; 1994-ben 20 mandátumtöbbletbe jutottak volna, ami az összes képviselői helyek 6,73, illetve 5,18 százaléka; ez jóval elmarad szavazatarányaiktól, vagyis alulreprezentált helyzetük így is nyilvánvaló. Figyelemre méltó továbbá, hogy míg 1990-ben az országos listán szereplő pártok limit nélkül mind mandátumot szereztek volna, 1994-ben az MSZP – csekély támogatottsága miatt – még ebben az esetben sem.

Tény viszont, hogy így a rendszer valamivel arányosabb lett volna. A tényleges eredmények aránytalansági indexe a III. számítási módszer alapján 14,58, illetve 18,28 százalék; ez így 13,24-re és 17,76-ra módosulna. A diszproporcionalitás valódi értékét 100 százaléknak tekintve, a limit nélküli adat 1990-ben 91,81; 1994-ben már „csak” 97,15 százalék. Véleményünk szerint ebben rejlik a válasz feltett kérdésünkre: a jogi küszöb mindkét alkalommal – számunkra is meglepő módon – minimális mértékben játszott szerepet a magyar választási rendszer aránytalanságának kialakulásában.

ÖSSZEZÉS

Az első és a második választás eredményeinek komparatív vizsgálata során végigkövettük azokat a mozzanatokat, amelyek aránytalan választási eredményekhez vezethetnek. Kimutattuk, hogy az 1994-es diszproporcionalitás valamivel meghaladja a korábbi. Im már az is világossá vált, hogy ebben nem csak a limit felemelése, hanem maga a jogi küszöb alkalmazása sem játszik lényeges szerepet. A választójogban pedig ettől eltekintve semmilyen változás nem történt. Mitől nőtt mégis az aránytalanság? A rendszer egyes elemeinek vizsgálatánál általában arra a következtetésre jutottunk, hogy a választói akaratnak változatlan szabályok közepette is igen komoly hatása van az eredmények proporcionalitására. E mozzanat értelmezhető úgy, mint a választás szereplőinek támogatottsági struktúrája, amelynek fontos eleme nemcsak a támogatottság mértéke, hanem annak területi meg-

oszlása is. Dolgozatunk elején az X és az Y párt reprezentációs differenciáiról bemutatott példa ez utóbbi tényező fontosságát az egyéni kerületi szisztémában már megelőlegezte. A két magyar egyéni választás adatai mindezt a fikció világa mellett a realitás szintjén is megerősítették. A listás mandátumok sorsát befolyásoló belső törvényszerűségek szintén arra a végső következtetésre vezettek, hogy a szavazatok „szerencsés” megoszlása itt sem elhanyagolható tényező. Ezek után megkockázatható az a konklúzió, amely szerint az aránytalanság növekedésében a pártok támogatottsági struktúrájának változása, s ezen belül a győztes párt szavazatarányának növekedése és a támogatók adott területi megoszlása játszott döntő szerepet.

JEGYZETEK

- ¹ Megjegyezzük, hogy Salamon László szerint az 1990-es választások alkalmával az arányosság követelménye szinte maradéktalanul érvényesült (Salamon 1992). Érveinek részletes cáfolatát lásd Fábíán–Kovács 1994: 213.
- ² Hogy mindez nemcsak fikció, azt a regionális „törpe-pártok” brit példája igazolja. 1992-ben a Plaid Cymru a szavazatok 0,5 százalékával 4 mandátumhoz jutott, így arányossági együtthatója 1,22, ami magasabb, mint a két nagy párt vonatkozó adata. Az Észak-Írországbán működő Ulster Unionist Partynak 1983-ban 2,11-es arányossági együtthatója volt (0,8% szavazat, 11 mandátum). A Munkáspárt pedig az 1974. februári választáson kevesebb szavazattal több mandátumot szerzett, mint a konzervatívok (Fábíán–Kovács 1994: 206, 220).
- ³ Az előző tanulmány megírása idején még nem állt rendelkezésünkre megfelelő számítógépes háttér, így az 1990-es adatokat „kézi” számítással dolgoztuk fel. Azóta megtörtént a gépi feldolgozás, melynek eredménye néhány ponton különbözik a korábban közöltektől. Az eltérések mértéke oly csekély, hogy a levont következtetéseket nem érinti. Ebben a tanulmányban már a módosított – reményeink szerint hibátlan – adatsorok szerepelnek.
- ⁴ A parlamenti erőviszonyok alakulása, s így az egész politikai rendszer szempontjából nem elhanyagolható, hogy ezzel az MSZP elérte az abszolút többséget. Ez azonban a proporcionalitás tekintetében nem jelent minőségi különbséget.
- ⁵ Könnyen előfordulhatna viszont, hogy a listás rendszer e részelemének arányosítása a kompenzáció tekintetében diszfunkcionális következményekkel járna. Amennyiben ugyanis az itteni nagyobb proporcionalitás az egyéniben amúgy is erősebb pártoknak kedvezne, akkor a kisebbek hátránya halmozódna. E probléma részleteinek felderítése további vizsgálatokat igényel.
- ⁶ Utaltunk arra, hogy a magyar rendszer számítási technikája eltér az ún. eredeti legnagyobb maradék módszerétől; de „logikája” nagyon hasonló ahhoz. Az eredeti szisztéma matematikai vizsgálata alapján a Mészáros József–Szakadát István szerzőpáros figyelmeztet: „...az eljárás olyan, hogy nem veszi figyelembe a »múltat«, tehát nincs semmi kapcsolat az első, illetve a második elosztási kör eredményei között. A legnagyobb maradék elve szerint a második körben bárki (kis párt, nagy párt egyaránt) nyerhet mandátumot. A szavazatok »szerencsés« eloszlásának, tehát a véletlennek ezáltal nagyobb a szerepe” (Mészáros–Szakadát 1993: 55–56.).
- ⁷ Ez nem azonos a töredékszavazattal. A maradékszavazat az elsődleges mandátum-elosztás során felhasznált voksok és a területi listán szerzett összes szavazat különbsége.

- ⁸ A szavazatok 1994-es halványabb területi differenciáltságának okait feltárni izgalmas feladat, de jóval túlmutat az arányossági vizsgálat keretein.
- ⁹ E tekintetben óvatosságra int, hogy a szavazatarány visszaesése az induló jelöltek számának csökkenéséből is következik. 1990-ben az első fordulóban 192 független jelölt indult (volt választókerület, ahol őt!). 1994-ben csak 103; az egy jelöltre jutó átlagos szavazatszám 1761-ről 1186-ra változott. Az első választáson a második fordulóban még 11 független szerepelt, ebből 6 nyerni tudott. Utóbb csak hárman jutottak tovább és nem kaptak mandátumot.
- ¹⁰ Az arányosság problémájával való közvetett összefüggése miatt csak azt szögezzük le, hogy az a párt – az Agrárszövetség –, amely 1990-ben az Alföldön komoly regionális támogatottsággal bírt, nem ennek erősítését tette választási stratégiája alapjává, hanem „országos” párttá igyekezett válni. Ezzel nem az egyéni kerületekben kívánt versenytársává lenni a nagyobb pártoknak, hanem a limit elérése révén a listás mandátumokat célozta meg.
- ¹¹ A rendszerbe ezenkívül számos szelekciós küszöb épül be. Ezek egyike az egyéni kerületekben induló jelöltektől elvárt 750 ajánlás. Ha ez több vagy kevesebb, az eredmény is minden bizonnyal más lett volna. Ugyanez vonatkozik a listaállítási feltételek módosításának következményeire is.

HIVATKOZÁSOK

- Bogdanor, Vernon 1990. Founding Elections and Regime Change. *Electoral Studies*, IX, 4, 288–295.
- Fábián György–Kovács László Imre 1994. A választási rendszerek arányosságának egyes kérdései. *Politikatudományi Szemle*, (III) 3, 202–226.
- Kovács László Imre 1992. Voksok és mandátumok. Arányos-e a magyar választási rendszer? *Társadalmi Szemle*, (XLVII) 12, 58–63.
- Mészáros József–Szakadát István 1993. *Választási eljárások, választási rendszerek*. Budapest: A BME Szociológiai Tanszék kiadványai. 2.
- O'Donnell, Guillermo–Philippe C. Schmitter 1986. Convoking Elections (and Provoking Parties). In: O'Donnell–Schmitter–Whitehead (eds.) *Transitions from Authoritarian Rule*. Part IV, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 57–64.
- Salamon László 1992. Fórum a választási rendszerről a Magyar Közigazgatási Intézet szervezésében, 1992. március 4. *Magyar Közigazgatás*, (XLII) 12, 539–559. Salamon László írásban benyújtott hozzászólása.
- Schmidt Péter 1990. Választottunk... (Szélgjegyzetek a választáshoz). In: Szoboszlai György (szerk.) *Parlamentari választások 1990. Politikai szociológiai körkép*. Budapest: MTA Társadalomtudományi Intézet, 3–11.
- Szoboszlai György 1990. Választási rendszer és politikai tagoltság. In: (szerk.) *Parlamentari választások 1990. Politikai szociológiai körkép*. Budapest: MTA Társadalomtudományi Intézet, 12–26.
- 1992. Fórum a választási rendszerről a Magyar Közigazgatási Intézet szervezésében, 1992. március 4. *Magyar Közigazgatás*, (XLII) 9, 539–559.
- 1994. A választási rendszer hatása a politikai tagoltságra. In: *Törésvonalak és értékválasztások*. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete, 47–62.

FÜGGELÉK

1. táblázat

Szavazatok és mandátumok százalékos aránya Magyarországon (1990–1994)

1990							
	MDF	SZDSZ	FKgP	MSZP	Fidesz	KDNP	EGYÉB
SZ I.	24,73	21,39	11,73	10,89	8,95	6,46	15,85
SZ II.	24,36	21,80	11,14	10,60	7,03	6,11	18,96
SZ III.	28,73	24,24	10,95	9,50	5,83	5,50	15,25
M	42,75	24,35	11,40	8,55	5,70	5,44	1,81
1994							
	MSZP	SZDSZ	MDF	FKgP	KDNP	Fidesz	EGYÉB
SZ I.	32,99	19,74	11,74	8,82	7,03	7,02	12,66
SZ II.	32,13	19,18	11,88	8,35	7,21	7,38	13,87
SZ III.	35,86	21,87	12,74	7,64	5,99	5,47	14,20
M	54,14	17,88	9,84	6,47	5,70	5,18	0,52

Megjegyzés: SZ I.: a listás szavazatok alapján; SZ II.: a listás és az első érvényes egyéni kerületi forduló szavazatainak összesítése alapján; SZ III.: a listás és mindkét egyéni kerületi forduló szavazatainak összesítése alapján.

Forrás: Az 1990-es választásokra vonatkozó összes adatot a *Magyar Közlöny* 1990. 44. számában közzölt hivatalos eredmények alapján számoltuk ki. Az 1994-es alapadatokat a Belügyminisztérium Választási és Informatikai Főosztálya bocsátotta rendelkezésünkre.

2. táblázat

Arányossági együtthatók (A) Magyarországon (1990–1994)

1990							
	MDF	SZDSZ	FKgP	MSZP	Fidesz	KDNP	EGYÉB
I. 1,72	1,13	0,97	0,78	0,63	0,84	0,11	
II.	1,75	1,11	1,02	0,80	0,81	0,89	0,09
III.	1,48	1,00	1,04	0,90	0,97	0,98	0,11
1994							
	MSZP	SZDSZ	MDF	FKgP	KDNP	Fidesz	EGYÉB
I.	1,64	0,90	0,83	0,76	0,81	0,73	0,04
II.	1,68	0,93	0,82	0,80	0,79	0,70	0,03
III.	1,50	0,81	0,77	0,88	0,95	0,94	0,04

Megjegyzés: Az I., II. és III. rovatok adatait az I. táblázatban SZ I., SZ II. és SZ III. alatt közzölt szavazatarányok alapján számítottuk.

3. táblázat

Egyéni kerületi eredmények Magyarországon az első forduló alapján (1990–1994)

1990							
	MDF	SZDSZ	FKgP	MSZP	Fidesz	KDNP	EGYÉB
SZ %	23,93	22,02	10,67	10,26	5,12	5,80	22,20
M	80	63	11	3	5	4	10
M %	45,46	35,80	6,25	1,70	2,84	2,27	5,68
(A)	1,89	1,62	0,58	0,16	0,55	0,39	0,25
1994							
	MSZP	SZDSZ	MDF	FKgP	KDNP	Fidesz	EGYÉB
SZ %	31,27	18,62	12,03	7,88	7,38	7,73	15,09
M	160	12	1	0	1	0	2
M %	90,91	6,81	0,57	0,00	0,57	0,00	1,14
(A)	2,90	0,36	0,04	0,00	0,07	0,00	0,07

Megjegyzés: Az aránytalansági index (D) ebben az esetben 1990-ben 35,31 százalék, 1994-ben 59,64 százalék.

4. táblázat

Egyéni kerületi eredmények Magyarországon mindkét forduló alapján (1990–1994)

1990							
	MDF	SZDSZ	FKgP	MSZP	Fidesz	KDNP	EGYÉB
SZ %	31,11	25,92	10,48	8,68	3,98	4,93	14,90
M	115	37	11	1	2	3	7
M %	65,34	21,02	6,25	0,57	1,14	1,70	3,98
(A)	2,10	0,81	0,59	0,06	0,28	0,34	0,26
1994							
	MSZP	SZDSZ	MDF	FKgP	KDNP	Fidesz	EGYÉB
SZ %	37,46	23,06	13,30	6,99	5,42	4,61	9,16
M	149	16	5	1	3	0	2
M %	84,66	9,09	2,84	0,57	1,70	0,00	1,14
(A)	2,26	0,39	0,21	0,08	0,31	0,00	0,12

Megjegyzés: Az aránytalansági index (D) ebben az esetben 1990-ben 34,23 százalék, 1994-ben 47,20 százalék.

5. táblázat

Listás eredmények Magyarországon (1990–1994)

1990							
	MDF	SZDSZ	FKgP	MSZP	Fidesz	KDNP	EGYÉB
SZ %	24,73	21,39	11,73	10,89	8,95	6,46	15,85
M	50	57	33	32	20	18	0
M %	23,81	27,14	15,72	15,24	9,52	8,57	0,00
(A)	0,96	1,26	1,34	1,39	1,06	1,32	0,00
1994							
	MSZP	SZDSZ	MDF	FKgP	KDNP	Fidesz	EGYÉB
SZ %	32,99	19,74	11,74	8,82	7,03	7,02	12,66
M	60	53	33	25	19	20	0
M %	28,57	25,24	15,71	11,91	9,05	9,52	0,00
(A)	0,86	1,27	1,33	1,35	1,28	1,35	0,00

Megjegyzés: Az aránytalansági index (D) ebben az esetben 1990-ben 16,77 százalék, 1994-ben 17,08 százalék.

6. táblázat

Arányossági együtthatók Magyarországon
a területi listás mandátumok megoszlása alapján (1990–1994)

1990						
	MDF	SZDSZ	FKgP	MSZP	Fidesz	KDNP
(A)	1,34	1,32	1,13	1,07	0,74	1,03
1994						
	MSZP	SZDSZ	MDF	FKgP	KDNP	Fidesz
(A)	1,28	1,13	1,22	1,26	0,56	0,79

Megjegyzés: Az aránytalansági index (D) ebben az esetben 1990-ben 18,31 százalék, 1994-ben 17,11 százalék.

7. táblázat

Arányossági együtthatók Magyarországon az egyéni és a területi listás
mandátumok megoszlása alapján (1990–1994)

1990							
	MDF	SZDSZ	FKgP	MSZP	Fidesz	KDNP	EGYÉB
(A)	1,82	0,98	0,83	0,53	0,57	0,67	0,15
1994							
	MSZP	SZDSZ	MDF	FKgP	KDNP	Fidesz	EGYÉB
(A)	1,87	0,66	0,59	0,65	0,44	0,42	0,06

Megjegyzés: 1. Az így kiosztott mandátumok száma 1990-ben 296, 1994-ben 301. 2. Az aránytalansági index (D) ebben az esetben 1990-ben 23,63 százalék, 1994-ben 31,25 százalék.

8. táblázat

Arányossági együtthatók Magyarországon az országos listás mandátumok megoszlása alapján (1990–1994)

1990						
(A)	MDF	SZDSZ	FKgP	MSZP	Fidesz	KDNP
	0,44	1,19	1,61	1,83	1,48	1,71
1994						
(A)	MSZP	SZDSZ	MDF	FKgP	KDNP	Fidesz
	0,24	1,48	1,50	1,46	2,34	2,17

Megjegyzés: Az aránytalansági index (D) ebben az esetben 1990-ben 29,47 százalék, 1994-ben 37,41 százalék.

9. táblázat

Arányossági együtthatók Magyarországon az országos listás mandátumok megoszlása és töredékszavazatok alapján (1990–1994)

1990						
(A)	MDF	SZDSZ	FKgP	MSZP	Fidesz	KDNP
	0,94	0,99	1,01	1,02	1,01	0,96
1994						
(A)	MSZP	SZDSZ	MDF	FKgP	KDNP	Fidesz
	0,95	1,02	0,98	1,10	1,00	0,98

Megjegyzés: Az aránytalansági index (D) ebben az esetben 1990-ben 1,08 százalék, 1994-ben 0,935 százalék.

10. táblázat

A töredékszavazatok százalékos megoszlása Magyarországon (1990–1994)

1990						
LISTÁS	MDF	SZDSZ	FKgP	MSZP	Fidesz	KDNP
	8,78	7,98	19,57	19,19	29,56	14,92
EGYÉNI	12,56	30,09	18,27	19,56	8,95	10,57
ÖSSZES	11,79	25,62	18,53	19,48	13,13	11,45
1994						
LISTÁS	MSZP	SZDSZ	MDF	FKgP	KDNP	Fidesz
	14,39	23,10	7,03	5,99	29,37	20,12
EGYÉNI	7,19	30,23	20,77	14,44	13,06	14,31
ÖSSZES	8,67	28,77	17,95	12,71	16,41	15,49

11. táblázat

Választási eredmények Magyarországon a jogi küszöb nélkül
(1990–1994)

1990

	MDF	SZDSZ	FKgP	MSZP	Fidesz	KDNP		
MOL	7	17	12	13	8	7		
MÖ	162	88	39	28	18	18		
%	41,97	22,81	10,10	7,25	4,66	4,66		
	MSZMP	MSZDP	ASZ	LPSZ-VP	HVK	MNP	Független	
MOL	6	5	6	3	5	1	0	
MÖ	6	5	7	3	5	1	6	
%	1,55	1,30	1,81	0,78	1,30	0,26	1,55	

1994

	MSZP	SZDSZ	MDF	FKgP	KDNP	Fidesz		
MOL	5	19	12	8	11	10		
MÖ	207	63	35	23	19	17		
%	53,62	16,32	9,07	5,96	4,92	4,40		
	MP	KP	ASZ	MIÉP	MSZDP	EKGP	LPSZ-VP	NDSZ
MOL	6	4	4	2	1	1	1	1
MÖ	6	4	5	2	1	1	2	1
%	1,55	1,04	1,30	0,52	0,26	0,26	0,52	0,26

Megjegyzés: 1. MOL= a mandátumok száma az országos listáról, MÖ = a mandátumok száma összesen. 2. Az aránytalansági index (D) ebben az esetben 1990-ben 13,24 százalék, 1994-ben 17,76 százalék.

A. GERGELY ANDRÁS

„Megapolitika”, mikropolitika és virtuális kisebbségiség

(Hozzászólás Gombár Csaba tanulmányához)

Elöljáróban engedtessek meg két élményszintű közelítést.

1. „Határok”. Egy posztgraduális kurzus címe a kilencvenes évek elején, Párizsban, a társadalomtudományok akadémiajában.

Határok – a határait elvesztő-elmosó Európa, a migrációs tömegek szabdalta Európa egyik, talán leghatártalanabbul soknemzetiségű fővárosában. Határok – természetiek, gazdaságiak, politikaiak, nemzetiek, földrajziak, kulturálisak; spirituálisak, mint a vallások határai, fizikaiak, mint az emberközi távolságok, biológiaiak, mint az emberi bőr, amely a „külsőt” és a pszichés-materiális „belső” választja el.

A határok elemzői Emmanuel Terray és antropológus munkatársai, doktoranduszai voltak, javarészt a jeles Georges Balandier tanítványai és kollégái. Időtlen tájak, időtlen problémák, s az „időtlenül” létező társadalmi ember kutatói. A határokat átszelő egyiptomi tevekaravánútvonalak, a dél-amerikai folyóvölgyi törzsi kereskedelem mozgáspályái, a vallási örökségek és eretnenségek térbeli dimenziói, az egészségfelfogás időbeli változásai..., meg hasonló, elvárásolt témák. Az etnikum, a politikum és a faj határain, az ember rejtett és kitarulkozó dimenzióiban. Egyaránt talapzatot lelve politika-, mentalitás-, vallás-, gazdaság- és társadalomtörténetben, múltban, mában és jövőben. Mélyebben, megértőbben, résztvevőbben felfogott emberi dimenziók. Gombár Csabától lopva a dikciót: premodern és posztmodern jelenségek. Szárnyait bontogató antropológia.

2. Rossz vitatkozó vagyok, több szempontból is. Tisztelem minden valódi gondolkodó és merengő öntörvényű logikáját, gondolatmenetét, ám mégis meghökkenően szubjektívan olvasom ki belőle mindazt, amit továbbgondolhatónak tartok. Legszívesebben parciális kérdése-

ken rágódom, olyanokon, amelyek „kilógnak” valamely konzisztens logikából, amelyek fölött mások szívesen elsiklanak, vagy amelyekre maga a szerző is csak azért nem tett hangsúlyt, mert minden szava mégsem lehet hangsúlyos. Tehát diszkurzív módon közelíték a vitatnivalóhoz, s magamban is csillagrendszerűen szétartó, laza szállal egymáshoz kapcsolódó asszociációkkal egészítem ki a szerző fejtegetéseit.

Így tettem Gombár írásával is.

Ézért, bárha eredendően egyetértek Gombár Csaba politika-definíciójával, a politikai alrendszerrel és „a politikáról” elénk tált véleményével, már az első oldalakon is fönnakadok. Azt írja Gombár, a legkevésbé sem kíván dialógust folytatni az úgynevezett „etnikai vagy szűkebb értelemben vett nemzeti identitás elmélyítésének, egyneműsítésének, erősítésének módjairól, mert ezt a nélkülem is elharapódzó jelenséget meglehetősen ellentmondásosnak és veszélyesnek tekintem”.

Mármost itt nem értem, hogyan is vonható össze az etnikai és a nemzeti identitás, miközben az előbbi mikroszintű is lehet, sőt jobbra lokális és intim szokott lenni, az utóbbi pedig mint cél, keret és eszköz csakis makroszinten létezett. Az elmélyítés, az egyneműsítés hatalmi aktusa egyféle, az erősítés azonban igencsak más szinten jelentkezik, utóbbiban ugyanis benne rejlik a kisebbségi szorongatottság egyik védekező reflexe, viszonzválasza is, amely a túlélést, az etnikum megmaradását szolgálhatja. (A maga módján „mindenki kisebbségi” – erről írtam már egyszer az *Élet és Irodalom* 1990. július 13-i és 20-i számában.)

Azután, még ugyancsak az első oldalakon a „galoppozó etnikai szemlélet” kerül Csaba tollára. De hisz a kulturális és politikai szeparatizmus nemcsak egy útjáról lesiklott nemzetnek vagy népesség tömegnek intoleráns megnyilvánulása, s nemcsak egy félrevezetett makroközösség romboló megmozdulása lehet, hanem egészséges megmaradás, önvédelmi célzatosságú bezáródás, túlélő egzisztálás építő eleme is – s erről ekként is vall például a külhoni magyarság. Olykor egyszerűen csak szakkifejezések kérdése, hogy a nüansznyi különbségek megnevezhetők-e egyáltalán: „a vulkanizálódó etnikai kérdések egyszerre fogalmazódnak meg premodern terminusokban és posztmodern érzülettel fűtött kategóriákban” – írja Gombár, s ebben igen igaza van; de igazába beleértendő, hogy a babilóni, izraeli, asszír vagy más premodern államokban éppúgy megvoltak az etnoregionális mozgások és struktúrák, csak akkortájt másként nevezték ezeket, holott ugyanúgy „globális migrációk” és „posztmodern” érzületek határozták meg (erről avatottan ír Komoróczy Géza a „Bezárkózás a nemzeti hagyományba” című kötetében, Arthur Koestler a „A tizenharmadik törzs”-ben, vagy H. S. Maine az „Ósi jog”-ban), mint a mai fundamentalizmusokat, archaizmusokat. Sőt: talán a népvándorláskori globális mozgások, majd a keresztesháborúk, pogromok története, később az afrikai, ázsiai és az amerikai gyarmatosítások, utóbb az Újvilág fejlődéstörténete vagy napjaink iszlám terjeszkedése is ugyan-

arról a multikulturális konfliktusképződésről, globális érdekek és lokális védekezések egymásnak-feszüléséről szól (B. Anderson cikke ezt pompásan illusztrálja a 2000 1994 februárjában megjelent írásában).

Míndemellett abban, amit Gombár Csaba sokoldalúan érvelve és példákból építkezve alapvetésként megfogalmaz, mélyen igaza van. Valóban korunk egyik betegsége az etnopolitika, s különösen a „fajpolitika” értelmében. Viszont az, hogy az etnopolitika és a biopolitika fogalmát oly elegánsan egymásra csúsztatja, már kevésbé tölt el örömmel. Miért?

1. Az etnopolitika mint államnacionalizmus igen veszélyes korjelenség. Azonban az etnopolitika mint kulturális értéktartalmakat hordozó reflex, más tartalmú is. Ha már posztmodernül közelítünk: talán csak szimpla, rossz vagy nehezen elfogadható válasz ez arra, hogy a világ sora az elmúlt negyedszázadban az egyetemesedés, a globalizálódás felé ment el, s mind a hatékonyság, mind a racionalitás tőkeerővé és hatalommá transzformált más változatai sokszor emberellenesek lettek. Az etnopolitika részben talán felelet (vagy Bíró A. Zoltán értelmében „feleletkereső kulturális” válasz) arra, hogy a makrotörténekekből oly nagy mértékben kimaradó ember, a maga kollektivitásában, társadalmiságában elmagányosodó egyén vissza próbál térni a mikroszintű vagy annál is intímebb szférába, a maga sokfelől fenyegetett biológikumába, ontologikus miliőjébe, „Kis Történetébe”. A „megapolitikák” korszakában, a sokszintű, multikulturális világban az egyetlen, amit megfoghatóan, biztosan érzékelhet még, az az etnikum, az identitású, értékű, és lét-centrikus önfelfogás. Ez hordozza a származási, kisközösségi hovátartozást, a társadalmi tér változásában meglett kapaszkodót, a hozott-örökölt-követett mintákat, a saját helyzet relatív definíciójának esélyét. Vagy akár a B. Anderson-féle „távolsági nacionalizmust” is.

2. Az etnopolitika állami-intézményi szinten (ne kerüljessük a szót): fajpolitika. Gombár is ezt mondja, csak mentegetni próbálja megértő racionalitással, toleráns bölcsességgel. A magyar etnikai identitás állampolitikailag is gerjesztett és etnikai külpolitikába hajló intézményesülése pedig teljességgel irracionális. A nemzetpolitika generálása azon a századvégen, amidőn a nemzetek nagy egységei látszatuk és lényegük szerint szétesnek, totális anakronizmus. Az esetben, mint Sajó András elemzi (lásd 2000. 1994/4.), ha a polgári demokráciák keletkezésének útja a nemzetállam, ez elkerülhetetlen út, s legjobb esetben is csupán veszélyeire figyelmeztethetünk.

Elgondolásom szerint az etnopolitika lehet a kisállami nyomorúság korántsem makropolitikai szintű következménye is: Belgium, Hollandia, Dánia, Skócia, Svájc és Kelet-Európa egy sor állama küzd most is azzal, hogy véget ért a birodalmi méretű hamis integrációk kora, a szervezett népcserék, államilag bujtogatott pogromok ideje, s most van itt az esélye önmagára, identitása elemi részeire találni. Mint a nagy, romantikus szimfóniák, programzenék után a repetitív zenének, a

hang, a zörej mint jelentés átértelmezésének, most van itt a személyes és kisközösségi öndefiníció ideje is. Az etnopolitika nem kizárólag a megkésett vagy retardált kultúrállam politikája lehet, hanem a soknépű hagyományra támaszkodó, sokféleségét konstatáló, etnikai határok mentén a kultúrák közti összhangot kereső szerep is. Nem államszerep, nem autoritás-szerep, hanem a posztmodern politikai tolerancia lehetősége. Az etnopolitika lehetne a kulturális harmónia, az elfogadott kölcsönhatások, az egyensúly, a béke politikája is, ha... Ha nem szólna bele minduntalan a biopolitika, amely Róma fennségén, a francia forradalom testvériségén, az oroszosítás lendületén, a nagybirodalmak (Nagy-Szerbia, Nagy-Románia, Nagy-Magyarország, Nagy-Frízöld stb.) megalkotásának lázán, a kreált népszövetségeken és más áramlatokon mindig eljutott a kisebbségi másság jogának megkérdőjelezéséhez és tiltásához. De a csoportszintű vagy kisközösségi identitás még nem azonos a makro- és megapolitikai szinten rögzült biológiai prioritásrendszerrel.

Tökéletesen osztom Gombár modernizációval és európai haladás-fogalommal kapcsolatos kételyeit. Az elmúlt évtizedben magyarul is megjelent, s a nyugati világot másfél évtizede foglalkoztató kríziselemzések, politológiai elemzések, megatrendek, antropológiai alapművek és társadalomtörténeti értekezések ugyancsak egy sor ellenérzést, kritikai attitűdöt vonultattak föl (hogy ne utaljak itt másokra, Huizinga, Clifford Geertz, Habermas, Jacques Derrida, F. A. Hayek, Fehér-Heller, Vajda Mihály, R. Rorty, J.-F. Lyotard, Descola-Lenclud-Severi-Taylor, S. Amin, I. Wallerstein, R. Aron, M. Crozier, G. Balandier stb. munkáira gondolok hirtelen). S nem tudok nem örülni Fehér Ferenc és Heller Ágnes impozáns biopolitika-elméletének, amely, mint például a kilencvenes évek elejének francia könyvkiadásában tapasztaltam, igencsak vastag, markáns irányzata korunk elemzéseinek. S ugyancsak örvendek a Gombár idézte Enyedi György-féle új térintegrációs trendek említésének, mert magam is úgy vélem, az etnikai-regionális tér-átrendeződés kikerülhetetlen kérdése korszakunknak, akkor is, ha etnikai csoportok lázadásából származó konfliktusokat kell kezelni, s akkor is, ha az európai és harmadik világbeli új integrációk jelentenek korszakos kihívást. Mintegy fél évtizede már ezt ragozom én is, különféle cikkekben, tanulmányokban, s úgy vélem, hogy a makropolitikák korszakát elkerülhetetlenül fölvaltja ezen az ezredfordulón a mikropolitikák korszaka, azzal együtt is, hogy az etnikumok nemcsak egymás ellen kelnek föl vagy kelnek ki, hanem mindenképp az államok ellen, az állam mint integrációs forma, mint térbeli határokat magasztó intézmény, mint a kultúrák határait más, gazdasági, politikai vagy éppen katonai racionalitások alapján megvívó erőhatalom korlátosságá ellen. Úgy gondolom, a kérdés lényege nem a természetes szeparatizmusok kialakulása, mert ezek mindig is voltak, lesznek, kell is hogy legyenek, hanem a militáns és korántsem toleráns kulturális szeparatizmusok, kirekesztések és kolonizációk

eltervezése, végrehajtása, s mindennek szükségessége valamely teleologikus cél, hatékonyság, vezérelv érdekében. De erről később...

Abban viszont már vitatkoznék Gombárral, hogy az etnokrácia mindenkor a többségi uralomviselők erőfölényének képviselőjét jelenti-e, s az etnokrata kizárólagosan az etnosz „elvei” szerint működött-e (a modern uralmi egyensúlytalanságok között) a saját hatalmi berendezkedést. Ha így volna, ellenerők és elleneszközök is volnának (mint erről Bíró A. Zoltán is ír) – de nemigen vannak, hacsak a polgárháborúkat nem nyilvánítjuk annak. Úgy értékelem magam is, hogy a kisebbségi jogérvényesülések mindenhol a világon sérelmesek, kirekesztettek, vitatottak és megnehezítettek – ez valóban kulcsprobléma az Egyesült Államokban is, emlékezzünk csak a tavalyi gettőlázadásra, Los Angeles égésére és idézzük föl az etnikai problémák szakirodalmának közelmúlt negyedszázados gyarodását (E. Gellnertől, Tiryakian-Rogowskyn át, Mullard, Glazer, Walzer, Kantowitz, Horowitz, Muynihan, Passeron, Chaliand, Bourdieu és mások munkáiig). Kétségtelen, hogy a modern uralmi racionalitások, s azoknak technokratikus, logokratikus, bürokratikus vagy politokratikus képviselői mindenkor a demokratikus berendezkedés intézményrendszerére hivatkoznak, s az érdekképviselők nyilvánosságát tekintik valamely létező identitás kifejeződési lehetőségének – egyben korlátjának is. S éppen ez az, ami szerintem sántít. Létezik ugyanis nem legitim etnoszféra is, amely mindenkor védekezésre szorul, főként, ha a „többségi” demokrácia elvei korlátozzák, s intézményesen akadályozzák egzisztenciáját.

S ezen a ponton, ahol Gombár az önmagát újmodern hatalomként definiáló, az etnikai egyneműség fikciójával uralmi eszközt kreáló, a „mi kutyánk kölyke” elv alapján működni kezdő állampolitikai értéknormáról beszél, itt kell vitába szálljak vagy pontosítsak. Egyfelől Gombár is tisztán láttatja, hogy minden ilyenfajta próbálkozás eredendően ellentmond mindennemű becsületes demokrácia-fogalmunknak, s annál veszélyesebb, minél hatékonyabb, minél intézményesebb vagy minél nyíltabb-nyilvánosabb. De úgy hiszem, lényegében a nacionalizmusról beszél, a szó klasszikus tartalmát már részben elveszítő, modernizált eszköztárával még veszélyesebbé váló „nackózásról”, amely Trianon térségében is évszázadok óta teret hódít, s amely épp a társadalomszerveződés szocialista típusú modelljének sikertelensége miatt még vehemensebben kerül napvilágra (lásd M. Agursky elemzését az orosz nacionalizmusról, 1994), mint holmi feudális korszakban, amelyben a legtermészetesebb állapot volt az etnikai sokféleség, illetve amelyben a társadalmi függésrendet számos legalább ilyen fontos hűbérviszony tette virtuálisan és ténylegesen is tagoltabbá.

Másfelől Gombár Csaba itt – értelmezésem szerint – leginkább a nemzeti köntösben, kacagányban és hajdúsági kajlabajusszal kormányra lépő MDF magyarság-ideológiát bírálja, illetve a megfelelő attribútumokkal fölszerelt román, cseh, szlovák, ukrán stb. uralomviselőket, akik éppoly makrancosan esküsznek a demokráciára, mint a

legvehemensebb caudillizmus, katonai diktatúra vagy fasizmus megteremtői. Az álnemzeti képződményről van tehát itt szó, a korszerűtlen, sem államnemzeti, sem kultúrnemzeti mivoltában nemkívánatos berendezkedésről, amelyet a térség országai minduntalan egymás ellen fordítanak, amikor csak tehetik, s öndefiníciójuk alapját mindenkor a mások másságának leszólása, az ellenségképek kialakítása adja. S mindezen országok uralkodó (még csak nem is technokrata, bürokrata vagy logokrata) körei valóban esküsznek a demokráciára – de aligha csak arra: ténylegesen inkább egy történelmi főszerep víziójával reprezentálnak. Viszont e modern „uralmi irracionalitás” még korántsem elegendő, korántsem igazi jogosultság a kizárásos etnopolitikára vagy egy legitimált fajelméletre, főként akkor nem, ha csupán arra szolgál, hogy elfedje a valóságos társadalmi deklasszáció, a politikai válság vagy perspektívtalanság élményét. A vicc az, hogy épp ezekben a volt szocialista országokban, amelyekben a rendszerváltoztatással együtt járt a megerősödött etnikai konfliktusosság, épp ezekben alakítanak ki hatékonyságmentes intézményeket az etnikai problémák kezelésére, épp ezekben oldják meg a „demokratizálódás” szellemében, hogy szakigazgatási, államrendészeti, szociálpolitikai, minisztériális (sőt hovatovább tudományos) kezelésmódja is legyen az etnikai másság kiváltotta válsághelyzeteknek.

Gombár az etnopolitikában az etnokratikus politizálás veszélyét látja – joggal. Vélekedésem szerint azonban ez még nem jelenti egyúttal azt is, hogy az „etnokrácia inherens, a karizmatikus uralomra visszaütő intézményellenessége” alakul ki. Több okból is leegyszerűsítés ez. Milyen intézményről van szó? Kikérőli? S vajon az intézmény (gondolom, az államiakról, az institucionalizálódottakról van szó) legitimálhatná az etnikai identitásokat? Vagy fordítva: az etnikus identitás képviselőit teremtődnének egyes intézmények? Amelyek azután legitimálhatnák a kormányzati működést...? Vagy miként...?

Engedtessek meg itt egy rövid kitérőt. A politikai antropológia klasszikus és modern kutatói egyaránt két szférát (a politikai akciórendszer, illetve folyamatot, és a társadalmak belső politikai erőviszonyainak egyensúlyteremtő lehetőségét) tanulmányozva jutottak oda, hogy megkülönböztették a politikai osztottság és a társadalom viszonyában a politikai és a nempolitikai szerepek közötti strukturális különbségeket, a politikai szerepek közötti funkcionális különbségek rendszerét, valamint e politikai szerepkörök speciálisan elkülönülő fajtáit (Easton 1959). Tanulságos ennek alapján a modern társadalmakat is úgy tekinteni, mint amelyek eredendően a kényszer kizárására törekvő és a konszenzusok, a közmegegyezések érvényesülését biztosítani próbáló berendezkedések lennének, amelyeknek egyensúlyteremtő működését épp az intézmények hivatottak biztosítani. A törzsi és a modern társadalmakban egyaránt jelen van a szimbolikus legitímáció, az állam mint elidegenült entitás érdekeinek képviselője, a makrotársadalom mint relatív egész kollektív védelme a külső behatásokkal szemben stb. Ezeket a jelenségeket a politikatudomány

hajlamos struktúra-specifikusként vizsgálni, a politikai antropológia pedig evidensen etno-specifikusként elemzi. Az utóbbiba viszont beletartozik az is, hogy az antropológia a nem intézményesült társadalmi szférában éppoly komplex egészet képes érzékelni, mint az államasult, intézményesült milióban. A „történelemelőtti” társadalmakban (vagy mondjunk inkább államnélkülit) a politikai intézményiség nem tisztán elkülöníthető a gazdasági, cserekapcsolati, rokonsági rendszerbeli, származási vagy épp szexuális intézményektől (hogy csak kettőt említsek: a B. Malinowski által leírt Kula-kör, vagy a Róheim Géza elemezte „csurunga” is ilyen), amelyek központi, társadalomszervező jelentőségükkel meghatározzák még a hatalomgyakorlók személyét is), de aligha tagadhatjuk, hogy a gazdasági világrendszer kialakulása, a multinacionális szférák megerősödése, a „világtársadalom” kezdetei ma már illúzióvá teszik az öntörvényű, országon belüli állami intézményesültséget. Nem beszélve arról, amire most nincs módom kitérni, de számos kutató le is írta már, hogy az új társadalmi mozgalmak egyik korántsem mellékes formája épp az etnoregionális mozgás, amely határok fölött és határok alatt, kultúrák és népek közötti kommunikációban, interetnikus kölcsönhatásokban és preferenciákban mutatkozik meg – szinte teljesen függetlenül az államok etnikai-politikai önképétől, intézményeitől, érdekképviselésétől, demokratikus vagy más berendezkedésétől. Pontosabban: nem függetlenül az államoktól, hanem az államok ellen.

Emiatt úgy gondolom, lassan már nem az a kérdés, hogy az államok képesek vagy hajlandók-e politikai legitimitást ajándékozni az etnikai törekvéseknek (mint az Svédországban, Írországban, Quebecben, Itáliában, Spanyolországban stb. történt), hanem hogy elsöprik-e az etnikai kihívások az államberendezkedést (mint ahogy a szétesett Jugoszlávia, a Szovjetunió, Irán, Marokkó, Dél-Afrika stb. példái bizonyítják).

Összességében korántsem csak arról van itt szó, hogy „intézményelenség” dolgozik az etnocentrikus gondolkodásban, hanem hogy egyértelmű államellenesség, fennhatóság-ellenesség, amely nem veti el a karizmatikus uralom kritériumait, csupán másként értelmezi azokat. Sőt: pontosan úgy, hogy szükség van a hucul, morva és kasub uralmi intézményekre, etnikai képviselőre, másként is gondolkodó, kisebbségi identitást is elfogadó kormányzati mentalitásra. Egyúttal arra is, hogy senki, sem a többségi állam képviselője, sem a kisebbségé ne élhessen vissza a populizmus pártos eszköztárával. Gombárnak abban igaza van, hogy a populizmusok etnokratái nemcsak veszélyesek lehetnek, de – teszem hozzá – ők nemcsak a demokratikus intézményeket romboló, ellehetetlenítő „premodern” vezetők, hanem hardószonokok, olcsó demagógok, fajelmélencek is (lásd a Ceausescu-irodalmat 1990 után, vagy Kiss Balázs és Végh Antal Csurka-elemzését a minapi publikációkban, avagy a Meciarról kialakult szlovák és magyar visszhangot); esetükben premodern helyett inkább antimodern aktorokról lehetne beszélni.

Úgy gondolom, az etnokrácia lehet egy kisebbségi etnikum politikai berendezkedése is. Mennyiben? Amennyiben védekező, szorultságában „muszáj-emberséget” kifejlesztő, tűrést és illegalitást szükségessé tévő. Persze épp a fokozott szorongatottság miatt olykor pártolhatatlanul gravaminális, revansra vágyó, megtorló indulatú, ami már korántsem fogadható el megértéssel, toleranciával, demokratikus gesztussal (s itt Csepeli fontos megállapításain túl utalnunk kell Sumnerre, Jászira, Bibó Istvánra vagy a román antropológusra, Vintila Mihailescura, aki szerint az identitás és az „idegentermelés” összefügg, mert a kapcsolatbeli, szimbolikus és archaikus mintákat elveszítettük, megmaradtak viszont a térbeliség dimenziói, amelyek a „mi” és az „ők” közé újra meg újra fölépülő falak, határok formájában testesítik meg a másságról való képünket és az önazonosságba vetett hitünket – lásd Mihailescu 1993: 34–35).

Mint Gombár joggal megjegyzi, a „kisebbségek” és a „mások” lassan az etnikai kisebbségekkel szinonim jelentést kapnak mindennapi szóhasználatunkban. Bizonyos értelemben ez nem is baj. A kisebbség, a másság tolerálása egyazon gyökerű, a kisebbség és a „másik csoport” egyazon determinizmus terméke. Sokféle szimbolikus politikai és történeti oka lehet ennek, én itt csupán azt emelném ki, hogy a látszatdemokráciákban mind elnyomottságuk, mind tudomásul-nemvett-ségük, mind kulturális homogenizáltságuk, eredendő depriváltságuk, formáldemokratikus „támogatottságuk” (lásd intézményesített nemzetiségi képviselők), szégyenként örökölt „bűnös” másságuk stb. olyan szintű volt, hogy azt megelégtették. S miközben az „identitáshígulás” korunk etnikumkutatóinak, néprajzosainak, antropológusainak, szociálpszichológusainak keserű tapasztalata (lásd B. Voutat, D. Passeron, C. Geertz, E. M'Bokolo, H. Mendras stb.), az átmeneti, rendszerváltó társadalmak törekény és kezdetleges alkotmányosodási folyamatán hirtelen átüt a bázisdemokratikus törekvések, mikroidentitások jelentkezésének ereje. S hadd jegyezzem meg gonoszul, korántsem tudományos igazsággént, inkább kortárs impresszióként: nem „a” szerb és „a” bosnyák, nem „a” volt kommunista és „a” mai legitimista, nem „a” fekete királyságok és „a” puccsal hatalomra került tábornokok sora ütközik meg a polgárháborúban, hanem inkább azok, akiknek a hatalomhoz jutásban semmiféle etnikai (és emberi, vallási, anyagi, területi, politikai alárendeltségi stb.) áldozat nem drága.

Azt kérdezi Gombár (nyolc történetéből a másodikban), hogy „akkor hát multikulturalizmus vagy kulturális szeparatizmus?”. Szerintem e kérdés sosem vagylagos. Ezek összetartoznak. A kisebbség mindig védekező, még ha olykor igazságtalanul támad is, mert eredendő hátrányban van, mert státusa az örök alárendeltség. Harc a létjogért, a mindig nagyobbak ellen, a jogos identitásért. A kisebbség nem a kollektív kisebbségjogért küzd, ezt csak azok találják ki neki, akik többletjogokkal fölruháztak; hanem a perszonális jogért, a kulturális másság jogáért, a személyiség önvédelmi jogáért. Hogy

lehessenek saját korlátai jogiak és szokásjogiak, tradíciókban rögzítettek és hagyománykötöttek, a modernitást (a minden áron valót) vitatóak, archaikusak és posztmodernek, strukturálisak és biológiaiak, és így tovább.

A következő példaszövegben Gombár számomra már egyértelműen arról szól, ami az etnokratikus államhatalom kialakulásában minálunk korélmény lehet, hogy ugyanis mai vagy történeti példák sorjázna az ember egyéni, személyiségi jogai elleni támadásról, akárha hordópolitikusa vagy külügyminiszter, pártelnök vagy árpádsávos legény hangoztatja is. A magyarkodó, nacionalista töltetű, etnocentrikus identitástudat vagy az uszító jobboldali, restauratív eszmerészség éppúgy veszélyes és ízléstelen, mint ahogy viszolyogtató a kiszorítósi az etnikus elvű pártképződés esetében vagy ellenében. Az is tapasztalat, hogy olykor a fölvetett, kölcsönkapott identitás erősebb is lehet, mint a hozott, örökölt. A dél-franciaországi gasconoknál találtam olyan intézményes képviselőket, pártban vagy mozgalomban gondolkodókat, akik egy kistáji vagy regionális mozgalom élére kíváncsoztak – spanyol vagy olasz származásuk ellenére. Illetve: éppen azért; apjuk korosztálya ugyanis a Franco- és Mussolini-korszakban menekült el hazájából, s talált munkára, hazára a gasconok lankáin, akik közt megtanulta a korántsem oly távoli nyelvet, hordani kezdte a népviseletet, s fölvette az új identitást, amelyet most egy második generáció már kardosabban képvisel, mint a valóban gascon etnikai csoport (Benedict Anderson egy sor ilyen esetre hoz példát a 2000 című folyóirat 1994. évi második számában).

Mindenesetre az etnopolitika mint revanspolitika, mint restaurációs stratégia, mint új holocaustok eszköze nem azonos a kulturális, biológiai, történeti, mentális, lokális vagy csoportidentitás-tudattal. De etnopolitikát „bevezetni” sem a kisebbségnek áll módjában, jogában, hanem az elnyomónak, a megbélyegzőnek, a kiváltságoltnak (s az Egyesült Államokban ugyanúgy, mint Besszarábiában vagy Izmirben, Békéscsabán vagy Brassóban). Ezek mindenütt a hatalmi praktikák, uralmi érdekracionalitások, látszat-plurális rendezőelvek kérdései – s nem utolsósorban jólét, tolerancia, politikai kultúra, mentális tradíció, jogegyenlőség, tájékozottság, értékrend és pozicionáltság függvényei.

Az etnikai öncélúság és a demokratikus sokszólamúság valóban összeegyeztethetetlen, ebben Gombárral egyetértek. De a polifóniában tiszta hangon együtt szólni csakis az képes, akinek identitása egészséges, nem korlátozott, hanem kiegyensúlyozott. Normális életvilágban az etnikus másságnak deklarálására csakis szorongatott helyzetben, korlátozott szabadságban vagy félelemben van szüksége. Az „etnopolitikai” intézmény kialakítása mint igény is csak valakik ellen, védekezésül kaphat fölmentést, s minél kevésbé militáns, annál inkább, továbbá minél kevesebb „demokratikus deficitet” hoz létre, annál könnyebben kaphatja ezt. Ilyen jelenség például az etnikai reneszánsz is, amely (néhány, bizonyára meglévő hangsúlybeli túlzást leszámítva) valóban újraéledése volt az etnoszoknak, s nem utolsósorban éppen

annak újrafölismeréseként, hogy az államfejlődés racionális és teleologikus nyomulását a nagy nemzeti forradalmak óta kíséri a másságok „demokratikus” elnyomása, s ha most az állameszélyesség problémájáról, a hatékonyság és legitimitás modernkori konfliktusairól van szó, akkor igenis tér nyílik ama máskéntgondolkodás és más-identitás megfogalmazásának is, amely az uralkodó eszmék államiság-kori történetében valahogy hátrányos helyzetbe került. Az államalkotó racionalizmus prédikálta egyetemesség például Franciaországban fől-számolta a tájnyelveket a nemzeti fejlődés nevében, megszüntette az etnikai szimbólumokat a nagy glóár dicsősége kedvéért, fől-szaggatta a szerves másságot, elkente a területi önállóságot, központosította az igazgatást, a közlekedést és sok egyebet is. Ugyanez a centralizált állameszélyesség a Szovjetunióban és csatolt vidékein elmaszatolta a mikro- és makroszintű diskurzusokat, államosította az etnikumokat is, Indiában és Dél-Afrikában is utat nyitott a törzsi szintű agresszió „közpolitikai” státusnyerésének, s folytathatnánk még az etnikai mizériák tájféldrajzának ismertetését... De elég itt annyi, hogy megtörtént (és ma is folyamatosan történik) mindez, egyszerűen mert az etnikai létminőség más gyökerű, más célú, más okságú volt (lásd ehhez Descola 1993). S e történések minősítéséhez tudni érdemes, hogy a bensőségebb, lokális (mondjuk törzsi) konfliktusok éppen a diskurzusok miniatúr volta következtében „reteszelődnék el”, anélkül, hogy generális válsággá bonyolódnának. „Vad” törzsi háborúk állnak még ma is abból, hogy két „ellenséges” törzs nekikészülődik, háborút hirdet, hadat üzen, kifesti magát, fegyvert gyárt, kivonul a határfolyó partjára, majd sűrű ökölrázás, éneklés és skandalás, mi több, néhány dárda folyóba hajítása formájában „megverekszik” az ellenséggel. Ezt a „vadság korában” élő „primitív” törzsi háborút érdemes összevetni mondjuk a kaukázusi, moszkvai vagy szarajevói csatározásokkal, a nemzeti és multinacionális fegyverkereskedelemmel stb...

Tehát úgy gondolom, igenis kell, hogy az elvont racionalitás, célokság, állampolitika vagy hatalmi érdekracionalitás ellenében (de mellette, érte is!) egzisztálhassanak mikroszintű konszenzusok, „pince-szintű magátólértetődőségek”, etnikus identitásban megfogalmazott másságtudatok. De nyilván csak addig, ameddig kombattáns tömegként a körükön kívül eső nagyobb többségeket legyűrni nem törekszenek. S hogy ez ne történhessen meg, ezért is szükség lehet etnopolitikára, amely ebben az értelemben az etnikumok kezelésének vagy egyszerűen csak megismerésének, elfogadásának, tolerálásának eszköze, lehetősége lenne.

Való igaz, hogy ha az állampolitikai szférába kerülnek az etnikai kérdések, megnő a veszélye minden konfliktus etnokratikus elvű rendezésének, a homogenizálásnak, az Endlösungnak. De a Gombár Csaba is föltette későbbi kérdésben – hogy ugyanis a modernitás biztosításával nem jár-e törvényszerűen együtt az etnopolitizálás nemzetköziesedése – már benne rejlik a kikerülhetetlen válasz: de, vele jár. (Sőt, ez már meg is történt.) Mint ahogy vele jár a vallások és a

tőkék, a hadseregek és a kormányok, a kultúrák interferenciája és az olajéhség internacionalizálódása, ugyanúgy mint a fundamentalizmus és a buddhizmus terjedése, a gazdasági válságok és a kolonizációk vagy a munkaerőpiac és a migráció egyetemessé válása is.

Osztom Gombár Csaba ózdkodását a téren, hogy az állam kezelje az etnikai ügyeket. S nagy babért aratnék, ha tudnám a megoldást, hogyan lehetne ebben megakadályozni, valamint lehetetlenné tenni az egyetemessé váló etnikai konfliktusosságot is. Tisztán etnikai alapú pártokról azonban ez idő szerint még nincs igazán szó, s ha lenne, Gombár Csaba szavával élve valóban „a 20. század végi párttörténelem torzszülöttjéről” volna szó. De minthogy nem zárható ki jövőendő keletkezésük, érdemes lenne róluk azt gondolni, hogy mint minden másfajta érdekracionalitás képviselőjében parlamenti szintre tornászódó párt, ez is csupán részérdekek partikuláris képviselőjét vállalhatná másokkal szemben vagy egyetértésben, így szavának (pusztán etnikai jellege miatt) nem jutna több súly, mint másokénak. (Nem szólok itt a fals demokráciák fasizálódásának esélyeiről, az apartheidről és más etnikus alapú tévideológiáról.)

Éppen úgy gondolom, ahogyan Gombár is: az állampolgárok kulturális sokféleségével, politikai kultúrájával, mentalitáshagyományai-val együtt kell létezzen az etnikus identitás lehetősége, elfogadottsága, megtúrtsága. De ahogy a vallás vagy az etnikum államtól való 19. századi elkülönítésére alig történtek kísérletek, úgy az etnikai csoportozatok toleráns kezelésére, elismerésére is alig. Sőt, épp ellenkezőleg, vegyük példaként régiókat: ahol ma a legmérgeesebb harc dúl, mondjuk a volt Jugoszlávia területén, ott rendezték évtizedekig az „együtt élő népek ideális barátságaként” aposztrofált helyzetben azokat a nemzetközi konferenciákat, amelyeken a tökéletes szimbiózis bizonyítása volt a cél. (A jugoszláviai látszatkonszenzusos „etnikai harmónia” háború utáni rendszere a mai napig elsőrangon hivatkozott példának számít a francia jogi és igazgatási szakirodalomban.) Ahol ma a legtöbb géppuska ugat, a volt Szovjetunióban, ott volt a legszilárdabbnak deklarált „szövetségbe forrt” egység. Ahol a legelőször robbant a mesterséges homogenizáltság hamissága, Romániában, ott a legkitar-tóbb a (szerencsére javarészt elvi-ideológiai vagy programos szintű) kisebbségellenesség. Mit takar ez, s mit hozhat a jövő jobbat, kielégítőbbet...?

A 19. századot a „fajok századának” minősítették a kortársak, gondolom a nagybirodalmak szétesése, a nemzetek keletkezése, föl-épülése okán. A 20. század ímígyen lehet még az etnikumok százada. Ki tudhatná, mit hoz a 19. század? Talán a közösségeké lesz – vagy netán az egyénéé...?

Végezetül még egy parciális megjegyzés. Magam sem hiszek, Gombárral tartva, a fajelméletek, etnikai kizárólagosságok, szeparatizmusok, hamis demokratizmusok „egynemű” megoldásaiban. Úgy vélem, a már önmagát reprezentáló etnikum, erre rákényszerítve vagy valamely kihívást elfogadva lép a nyilvánosság elé. De sejdítenünk

kell, hogy mögöttük ott vannak a többiek, az önreprezentációt nem vállalók, a gyöngébbek, a lokális miliőben meghúzódók, a szunnyadó vagy rejtett identitásúak. Magyarországon a (történészek és néprajzosok java része szerint már asszimilálódott, nem létező) kunokat, Franciaországban pedig az ugyanilyen státusú, sőt a kunokéhoz hasonló történeti szerepű, kiváltságú, gazdálkodású, s ugyancsak fölszívodottnak nyilvánított gasconokat kutattam – kívülállóként, nyelvi és kulturális mássággal, de érdeklődéssel. Annyit sikerült tőlük kitudnom, hogy léteznek, holott halottnak vélik őket, őrzik kultúrájuk, mentalitásuk, gazdálkodási tradícióik, jogszokásaik, gasztronómiai specialitásaik titkait (holott ezek szétfoslását adta hírül a történeti irodalom), s nem óhajtanak ezekkel államszintű érdekközvetítésbe, képviseletbe, harcba, lobbyszásba kezdeni. Ha békén hagyják őket, akár föl is szívódnak. De ha nem, ha kötelező lesz nagy mellénnyel magyarnak vagy franciának lenniök, akkor inkább választják a lokális-regionális másságot, valódi identitásukat, a várható megbélyegzéssel, kolonizációval, miegyébbel együtt. S a legkevésbé sem kívánják, hogy őket bárki is, bárhol is képviselje, kollektív jogokkal ajándékozza meg stb. De adódhat alkalom, amikor a nemzeti erőfölény alábbhagyhat, s amikor az önérték többre méltatik, mint az engedélyezett. Nos, ekkor jön az etnikumok, a virtuális kisebbségek valódi reneszánsza. S hogy az mivel jár majd, nem tudhatjuk...

Mindenesetre előnyei lehetnek... Az EXPO tervének lemondása után például a nagykunok bejelentették, hogy a kunok bevándorlásának emlékévére tekintettel vállalják a már fölépült létesítmények hasznosítását nagyszabású fesztiválsorozat céljaira...

IRODALOM

- Agursky, Mikhail 1994. Szovjet kommunizmus, orosz nacionalizmus. 2000, április, 15–20.
- Anderson, Benedict O'G. 1994. Távolági nacionalizmus. 2000, február, 17–22.
- Bíró A. Zoltán 1990. Intézmény–képviselet–civil társadalom. Tanulmány és vitaanyag. *Átmenetek*, 1, 5–19.
1994. Nagy és Kis Történetek. 2000, május, 7–10.
- Chaliand, Gérard 1985. *Les minorités à l'âge de l'Etat-nation*. Paris: Fayard
- Csepeli György 1988. Negatív identitás Magyarországon. *Társadalomkutatás*, 4, 27–38.
- Dahrendorf, Ralph 1994. *A modern társadalmi konfliktus*. Gondolat, 42–55.
- Daun, Ake 1988. „Svédség” mint akadály a kultúráközi érintkezésben. In: Hofer–Niedermüller (szerk.) 1988. Nemzeti kultúrák... 107–144.
- Descola, Ph.–Lenclud, G.–Severi, C.–Taylor, A.-C. 1993. A kulturális antropológia eszméi. *Századvég*, 13–73., 195–232.
- Easton, David 1959. Political Anthropology. In: B. J. Siegel, (Ed.) *Biennial Review of Anthropology*. Stanford 210–262.
- Echelard, Yves 1988. *La longue marche des paysans bretons*. Editions H. A. Rennes

- Gaunt, David 1984. Történelem és antropológia. *Világtörténet*, 4., 3–16.
- Geertz, Clifford 1973. Thick Description: Toward an Interpretive Theory of Culture. In: *The Interpretation of Cultures*. New York: Basic, 3–30. Magyarul: A sűrű leírás. In: Vári A. (szerk.) *Antropológusok a csónakban*. Akadémiai Kiadó, 13–61.
- 1983. *Local Knowledge. Further Essays in Interpretive Anthropology*. New York: Basic
- 1988. A kultúra fogalmának hatása az ember fogalmára. *Kultúra és Közösség*, 4, 67–75.
- 1994. A forradalom után: A nacionalizmus sorsa az új államokban. In: *Az értelmezés hatalma*. Századvég, 104–125.
- Gellner, Ernst 1983. *Nations and Nationalism*. London.
- Georges, Pierre 1984. *Géopolitique des minorités*. Paris: P.U.F.
- A. Gergely András 1988. Egy civiltársadalmi lehetőség: az etnoregionális alternatíva. *Valóság*, 5, 98–107.
- 1990. Ragacsos haladás I-II. *Élet és Irodalom*, július 13., július 20.
- 1994. Rendszerváltoztatás és makrostruktúra. In: Várnai Gy. (szerk.) *Kormány a mérlegen, 1990–1994*. Korridor, 54–77.
- Glazer, Nathan 1983. *Ethnic Dilemmas 1964–1982*. Cambridge–London: Harvard University Press
- Gunder Frank, André 1991. Les mouvements sociaux dans l’histoire récente. In: *Le Grand Tumulte?* Paris: La Découverte, 153–201.
- Herskovits, M. J. 1988. Kulturális relativizmus és kulturális érték. *Kultúra és Közösség*, 4, 52–60.
- Hobsbawm, Eric 1987. *Tömeges hagyomány-termelés: Európa 1870–1914*. In: Hofer–Niedermüller (szerk.) 1987, 127–197.
- 1990. Közép-Európa, politika és kultúra. *Társadalmi Szemle*, 1. kötet, 78–82.
- Hofer Tamás (szerk.) 1984. *Történeti antropológia. Antropológiai írások*. MTA Néprajzi Kutató Csoport
- (szerk.) 1987. *Hagyomány és hagyományalkotás*. MTA Néprajzi Kutató Csoport
- Hofer Tamás–Niedermüller Péter (szerk.) 1988. *Nemzeti kultúrák antropológiai metszetben*. MTA Néprajzi Kutató Csoport és OSZK Magyarországtudató Csoport
- Hoppál Mihály 1986. Etnikus tudat és kisebbség. *A II. Békéscsabai Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencia előadásai*, 2. köt. 446–461.
- Horowitz, Donald L. 1985. *Ethnic Groups in Conflict*. Berkeley: University of California Press
- Idegengyűlölet, másság, tolerancia. 1993. *INFO-Társadalomtudomány*, 25
- Jacque, André 1985. *Les déracinés. Fémugiés et migrant dans le monde*. Paris: La Découverte
- Joó Rudolf 1988. *Etnikumok és regionalizmus Nyugat-Európában*. Gondolat
- Karsai László 1986. *Flamandok és vallonok*. Kossuth
- Kiss Balázs 1994. Tagoltság és világkép. Csúrka István politikai írásai. In: Balogh István (szerk.) *Törésvonalak és értékválasztások*. MTA PTI 483–513.
- Koestler, Arthur 1990. *A tizenharmadik törzs. A Kazár Birodalom és öröksége*. Budapest: Kabala KFT
- Komoróczy Géza 1992. Bezárkózás a nemzeti hagyományba. *Századvég*, 183–341, 393–399.
- Koralka, Jiri 1984. Nemzet állam nélkül. *Világtörténet*, 4, 100–117.
- Lafont, Robert 1967. *La révolution régionaliste*. Paris: P.U.F.
- Leach, E. R. 1954. *Political Systems of Highland Burma*. Boston: Beacon Press
- Le Goff, Jacques et. all. 1984. *La société face au racisme*. Edition Complexe, Paris, 29–278.

- Leiris, Michel 1951. *Race et civilisation*. Paris: Unesco–Gallimard; valamint in: *Cinq études d'ethnologie*. Ed. Denol, Paris 1969.
- Lewis, Oscar 1970. Random House. *Anthropological Essays*. New York.
Magyarul részlet: A szegénység kultúrája. *Kultúra és Közösség*, 1988/4, 94–105.
- Loughlin, J. 1985. Regionalism and Ethnic Nationalism in France.
In: Mény–Wright *Centre-Periphery Relations in Western Europe*. London: Sage
- Löfgren, Orvar 1988. Gondolatok a nemzeti érzés kulturális szerveződéséről.
In: Hofer–Niedermüller (szerk.) 1988, 145–179.
- Lyotard, Jean-François 1979. *La condition postmoderne. Rapport sur le savoir*. Paris: Minuit. Magyarul in: *A posztmodern állapot*. J. Habermas, J.-F. Lyotard, R. Rorty tanulmányai. Századvég 1993. 7–144.
- Maine, H. S. 1988. *Az ősi jog*. Gondolat
- Malinowski, B. 1972. *Baloma*. Gondolat
- Manganaro, Marc (Eds.) *Modernist Anthropology. From Fieldwork to Text*. Princeton Univ. Press
- Markarjan, Edvard Sz. 1987. A kulturális hagyományok elméleti kulcskérdései. In: *Hagyomány és hagyományalkotás...* 67–103.
- Masaryk, T. G. 1935. *A nemzetiségi kérdés*. Bratislava: Práger
- Mendras, Henri 1994. *La fin des paysans*. Arles: Babel, 37–74, 285–327.
- Mény, Yves 1982. *Dix ans de régionalisation en Europe: bilan et perspectives*. Paris: Cujas
- Mihailescu, Vintila 1993. Identitás és hit. In: Bodó J.–Túros E. (szerk.) *V. M. írásai*. Antropológiai Műhely 3, Kommunikációs Antropológia Munkacsoport, Csíkszereda, 34–35.
- Mihailescu, Vintila (és vitatársai). 1990. Az ember – antropológiai nézőpontból. In: Rostás Zoltán (szerk.) *Átmenetek*, 1, Kommunikációs Antropológia Munkacsoport, Csíkszereda, 23–30.
- Morgan, Prys 1988. *Az elmúlástól egy átfogó látomásig: A walesi múlt keresése a romantikus korban*. In: Hofer–Niedermüller (szerk.) 1988. 180–261.
- Mullard, Chris 1985. *Race, Power and Resistance*. London: Routledge and Kegan Paul
- Nemzeti kultúrák antropológiai metszetben*. 1988. Tanulmánygyűjtemény.
Szerk. Hofer T., Niedermüller P. MTA Néprajzi Kutató Csoport és OSZK Magyarágkutató Csoport
- Passeron, Jean-Claude 1991. *Le raisonnement sociologique*. Paris: Nathan, 57–87., 247–256., 291–334.
- Róheim Géza 1988. (1967) A modern nemzetek. *Kultúra és Közösség*, 4, 78–93.; valamint In: *Psychanalyse et anthropologie*. Paris: Gallimard
- Róheim Géza 1993 (1931) *A csurunga népe*. Budapest
- Rupasinghe, Kumar 1986. *Notes Toward a Research Programme: Ethnic Violence, Human Right, and Early Warnings*. Unesco Yearbook on Peace and Conflict Studies, 191–233.
- Sahlins, M.-D. 1961. The segmentary Lineage: an Organisation of Predatory Expansion. In: *American Anthropologist*. (63) 322–345.
- Sebestyén Éva 1990. A hatalom és az autoritás: a falufőnök és az ágazatvezetők viszonya Angolában. In: *Etnológiai tanulmányok*, 5. Történelem és Kultúra sorozat. Budapest: MTA Orientalisztikai Munkaközösség, 102–106.
- Shils, Edward 1987. *A hagyomány*. In: Hofer–Niedermüller (szerk.) 1987, 15–66.
- Smith, W. D. 1981. *The Ethnic Revival*. Cambridge Univ. Press
- Sumner, William Graham 1978. *Népszokások*. Gondolat
- Swartz, M.–Turner, V.–Tuden, A. (Eds.) 1966. *Political Anthropology*. Chicago
- Szabó Máté 1983. A Birodalomtól a nemzetállamig. A német nemzetfelfogásokról (1767–1815). *Világosság*, 8–9, 494–502.

- Szabó Miklós 1988. Történelmi nemzet-etnikus tudat. *Világosság*, 8–9, 582–589.
- Szeli István 1986. Az erózió ellen. *Fórum Novi Sad*, 11–42.
- Terray, Emmanuel 1969. *Le marxisme devant les sociétés „primitives”: deux études*. Paris: Maspero
- Tiryakian, Edward A.–Ronald, Rogowski 1985. *New Nationalism of the Developed West*. Boston: Allen & Unwin
- Vajda Mihály 1990. Hozzárendelt tudat és osztályelemzés: elmélet versus empiria. In: *Marx után szabadon...* Gondolat, 65–96.
- Veres Ildikó 1987. Az önazonosság megtartásának lehetőségei a kisebbségi létben. *Filozófiai Figyelő*, 2, 23–39.
- Voutat, Bernard 1992. *Espace national et identité collective*. Lausanne: Inst. de Science Politique
- Walzer, Michael 1994. Másság és politika. *2000*, november, 9–14.
- Walzer, M.–E. Kantowicz–J. Higham–M. Harrington 1982. *The Politics of Ethnicity*. Harvard Univ. Press
- Winckler, E.-A. 1970. Political Anthropology. In: Siegel, B.-J. (Ed.) *Biennial Review of Anthropology*. Stanford

SZILÁGYI ÁKOS

„Virágozzék ezer nemzetállam!”

– Véres pöttyök a posztmodern politika palettáján –

„Társadalomszemléletünk etnicizálódása nem pusztán komor premodern reakció a modernitás ellenében, nem vagy nemcsak a régi fajelméletek és etnikai kizárólagosságok továbbélése, hanem a kulturális multiidentitás új keletű zavara is az egyre növekvő posztmodern felételek között” – összegzi diagnózisát az „egyaránt poszt és pre állapotban” leledző ezredfordulós világról Gombár Csaba revelatív tanulmányában. „Etnikai reneszánsz”, „fundamentalizmus”, „etnoregionális követelések”, „osztálypolitika helyett biopolitika”, „a Nagy Elbeszélések helyett multikulturalizmus, a multiidentitás miniatűr diskurzusai” – a dilemma világos: hogyan lehetséges, hogy „az oly sok szempontból globalizálódott világban erősödnek a kulturális szeparatizmusok”, hogy a „multikulturális világ hirtelen kitermeli a goromba kulturális szeparatizmusokat”, az etnikai alapon „benyújtott” államalkotó igényeket? De mit jelent ebben az összefüggésben a „kulturális multiidentitás” megzavarodása? Visszavezethető-e a társadalomszemlélet – a politikai és köztudat – etnicizálódása akárcsak részint is efféle identitászavarra? S vajon csakugyan ellentmondás feszül-e a világ *tényleges* – gazdasági-információs és tömegkulturális – globalizálódása és a nemzeti államok és államszövetségek etnikai-regionális széthasadozása, az etnikai háborúk, torzalkodások és etnikai törpeállamok sokasodása között? Miről szólnak ma az etnikai konfliktusok, mit állít és mit tagad az etnikai nemzetfelfogás *ma* és legalábbis Európában? Csakugyan visszaesés-e ez valamilyen modernitás előtti szintre, atavizmus, archaizmus, „új törzsiség”, avagy inkább a posztmodern érem másik oldala, mint egy helyütt Gombár Csaba is állítja: „A posztmodern gondolkodás széles keblű multikulturalizmusa, miközben egyfelől gomba módra szaporítja a legkülönbélebb identitásokat, másfelől a politikai realizáció és a jogi

biztosítékok militáns, s a legkevésbé sem toleráns kiépítése során kulturális szeparatizmusként jelentkezik”. Ha ezúttal figyelmen kívül hagyjuk is, hogy mi szaporít mit, vagyis, hogy mekkora és milyen természetű a posztmodern gondolkodás felelőssége az identitások e gyors szaporodásában, hogy a posztmodern multikulturalizmusa nem *tudomásulvétele*—e csupán (a szembeszegülés és az igazolás Nagy Elbeszélései híján) ennek a szaporaságnak, továbbá, ha eltekintünk az identitások természetétől, attól, hogy miként és mennyire más – e közös nevező fölött – a szlovák, a hutu és a skót vagy erdélyi magyar identitás, a nők, a melegek, a testi fogyatékosok stb., stb. identitása, akkor egyvalami azért mégiscsak szembet ötlő e sokféle és sokféle-képp harcias identitásban. A multikulturalizmus „forró égöve” alatt buján tenyésző identitások ugyanis *nem egymás iránt* tanúsítanak türelmetlenséget és kérlelhetetlenséget, hanem mindig azok ellen az átfogó, egységes, normatív, univerzalisztikus kulturális és politikai elvek, intézmények, gondolkodásmódok, integrációs keretek ellen irányulnak, amelyek a modernitásban alakultak ki, s amelyek mindenféle kulturális, civilizációs, regionális másság elnyomására, „féken tartására”, asszimilálására, háttérbe szorítására épültek, ideologikusan legitimálva a kényszert és erőszakot, amely ezeket a modern építményeket összetartotta. A posztmodern szituációban, melyet a modernitás – *mint végződésfolyamat* – végeként és *a világ tényének* keletkezésfolyamataként értelmezek, nem akármilyen identitások és nem is szokványos szeparatizmusok vannak kialakulóban és állnak folytonos háborúságban egymással. Az új identitások 1. valamilyen, a modernitásban létrejött, a modernitásban funkcionális általános norma, integrációs keret, közös alapzat ellen irányulnak; 2. egyik új identitás sem kíván a kikezdett, felbomló, döglődő régi modern identitás – az átfogó, univerzalisztikus identitás – helyére lépni, *beéri* önmagával, a részlettel és harciassága abban merül ki, hogy *ezt a részletet* kiszakítsa a „döglött egészből”, körülhatárolja, megvédje stb.; 3. az új identitások egzisztenciálisan vannak megalapozva, nem ideologikusan és politikailag (az egyes személy saját, egyetlen életében vagy a pusztá testi létezésben, a közvetlen helyi közösségben vagy társadalmi csoportban); 4. a régi modern integrációs keretek – mindekelőtt a politikai nemzet – a széteséstől, a szeparatizmustól, regionalizálódástól, „tribalizálódástól” nem dől össze „a” világ, sőt, a gazdasági-információs-kulturális globalizálódás, a nagy szupranacionális keretek kiépülésének éppen a hagyományos nemzetállamok „lebomlása” a feltétele, és a nagy kérdés az, hogy ez a „lebomlás” mi módon, milyen áron megy végbe. Véleményem szerint az nem kérdés már, hogy ennek valamiképp végbe kell mennie, és a hagyományos modern integrációs keret meggyöngülésével, mindekelőtt a nemzetállam gazdasági és politikai funkcióvesztésével végbe is mehet, hiszen egy új integrációs keret *létezése* támasztja alá, és a maga részéről minden posztmodern szeparatizmus is ezt az új integrációs keretet erősíti azzal, hogy az új identitás alapján ebbe a keretbe igyekszik

beilleszkedni. Mindenesetre még a – hagyományos nemzetállamok anakronisztikus ellenállása folytán kirobbanó – legkilátástalanabb, legvéresebb beháborúk, „etnikai háborúk”, „régioók háborúi” sem fenyegetnek azzal a veszéllyel, amivel a nemzetállamok közötti régi háborúk, hogy világháborúba és általános káoszba torkollanak. Ebből a szempontból például félreértés vagy retorikai túlzás napjaink „Sarajevóját” az első világháború „Sarajevójával” összetéveszteni, még-ha Jugoszlávia szétesése regionális szempontból bizonyos veszélyeket és főképpen hátrányokat jelent is szomszédai számára. (Természetesen a szupranacionális keretbe való beilleszkedés szempontjából.)

„Az etnikai párt a 20. század végén a párttörténelem torzszülötte. Enyhébben fogalmazva: fából vaskarika” – írja Gombár Csaba. Hasonlóképpen torznak és veszedelmesnek látja az „etnikai alapon” megfogalmazott „államalkotó igényeket”, az „etnikumok államkonstituáló szerepét”, lett légyen szó akár „nemzetközösségi államok” elképzeléséről vagy tervezetéről. Nos, a modernitás eszményi politikai képletei (a politikai nemzet és a politikai párt) felől nézve mindez talán csakugyan a *politikai* összezavarodásának, torzulásnak és megannyi torzszüleménynek látszik, különösen tekintettel azokra a vészterhes és véres eseményekre, amelyek a politikum etnicizálódását esetenként kísérik. A modernitás vége vagy lezárulása felől nézve azonban nem a politikai közösség „barbarizálódásának” vagy a „politikai” és a „természeti” elem posztmodern öszezagyválódásának látszik az etnicizálódás, hanem a „politikai” (a modern „politikum”) elhalását kísérő tünetnek, amelyet a politikailag konstituált intézmények és intézményes keretek (a nemzet és a párt) meggyöngyülése, a beolvasztás és központosítás révén egységesítő politikai ideológiák kiüresedése és a politikai hatalmat totalizáló, kifelé és befelé is terjeszkedő államgépezetek funkcióvesztése tesz lehetővé, s amely – végső soron – a szupranacionális gazdasági és politikai integrációkba való beilleszkedést szolgálja. Az etnikai elvet ugyanis nem a hagyományos politikai közösség, a nemzetállam vagy a totális párt fogalmazza meg ezúttal, hogy a „faji leszármazásra” való kvázi-tudományos hivatkozással és/vagy a politikát esztétizálva újraalapozza a megingott politikai közösséget (amint azt a náciizmus tette például), hanem valamilyen nem-politikai közösség vagy csoport, hogy – elitje vagy az egész csoport különérdekét érvényesítve – szert tegyen a politikai közösség elhagyásához szükséges energiára, szökési sebességre és az érdekmozgást elváltoztató, a csoport közös egzisztenciális tapasztalatára építő szerepre, nyelvezetre, maszkra. Az etnikai elv csakugyan *nem-politikai*, ám épp azért nem az, mert egy létező, fennálló politikai elv és politikai közösség – a nemzetállam – megbontását és leépítését célozza és egy nem-politikai, szupranacionális gazdasági keretbe való beilleszkedésre irányul. Hogy aztán mi ez a nagyobb egység, szupranacionális keret (az Európai Unió, a FÁK vagy a csendes-óceáni térség), hogy mennyire jött egyáltalán létre, mit bír el, hogy mennyire önáltatás és mennyire valóságos esély a kiszakadással – esetenként az államalko-

tásig elmenő szeparálódással – elérhető gazdasági előny egy-egy „szakadár” régió, népcsoport, társadalmi csoport számára, s hogy végezetül az egész szóban forgó régió, népcsoport emelkedhet-e fel e „szökés” által arra a magasabb színvonalra, amelyen aztán a világrendszerbe, a szupranacionális egységbe integrálódhat (mint például Csehország vagy Szlovénia esetében történt) avagy csak bizonyos elitcsoportok tesznek szert az imént említett „szökési sebességre”, és az etnikai elv meghirdetése valójában az elitek különérdekének elhomályosítását szolgálja (nagyon is ideologikusan, ahogy azt a FÁK tagállamaiban láthatjuk), nos, mindez már megannyi változat a „megadott témára”, s mindannyiszor az eseti elemzés és a konkrét mérlegelés dönti el, hogy *mit ér* az etnicizálódás, ha ukrán, ha csecsen, ha baszk, ha breton, ha tamil, ha román... ha magyar? Az az etnicizálódás, amelyet Gombár Csaba joggal helyez átfogó elemzése középpontjába mint az új témákkal telítődő politika legsúlyosabb konfliktusforrását, nem fogható fel pusztán a *politikai* megromlásaként és egészen másról szól, mint a 19. századi vagy akár 20. századi – szükségképp sikertelen! – szeparatizmusok és másról szól, mint a politikai nemzet – az egységes, központosító, expanzív nemzetállam – fasisztoid megmentésének/elpusztításának paradox kísérletei a nemzetfogalom etnicizálása által (ezek csakugyan fából vaskarikák voltak). Úgy gondolom, hogy a posztmodern multikulturalizmussal összefüggésbe hozható etnicizáló szemlélet és etnicista törekvések *modernitás utániak* és így nem is a 19. századi értelemben vett nemzetállamok megteremtését célozzák (ami valóban anakronizmus lenne a második ezredforduló globalizálódott világában), hanem éppenséggel a nemzetállamok lebontását és azoknak az új, különválva, önállósulva sikeresebb, mozgékonyabb gazdasági alanyoknak a megteremtését, amelyek a világgazdaság nagy szupranacionális integrációit alkotni fogják. A szóban forgó integráció alanyai vagy egységei ugyanis nem nemzetállamok lesznek (amennyire léteznek ezek az integrációk, már ma sem ilyen nemzetállami egységekből épülnek föl), hanem a nemzetállamok fölötti vagy alatti regionális vagy régió-közi gazdasági egységek. Nemzetállamok egész kivételes esetben férhetnek csak át a globális világgazdaság túfokán. (Ilyen kivétel lehet például Magyarország, amely a modern történelem sorscsapásai következtében, szenvedőlegesen vált a magyar nemzetállam regionális és etnicista torzójává, jóllehet még így is élesen kettéválik „keleti” és „nyugati” régióra.) A nagy, központosított nemzetállamok vagy maguk kezdenek el dolgozni saját leépítésükön, a hatalmi jogkörök regionális leosztásán és a szupranacionális integrációs keret kimunkálásán (aminek a hagyományos nemzeti szuverenitásról való fokozatos lemondás az egyik előfeltétele), beleértve egyfajta szabályozó, fékező, kiegyenlítő, korrekciós szerepkörrel (hiszen a nemzetállamból élő vagy a nemzetállam által megvédett, privilegizált társadalmi csoportok, régiók ellenállása a szupranacionális integrációval szemben meglehetősen nagy), vagy ellenállnak ennek a folyamatnak, és esetenként elmennek egész a nyílt

háborúig is, katasztrófába döntve magukat és esetenként a fennhatóságuk alá tartozó egész régiót. Abban, hogy az egyes nemzetállamok melyik utat választják (helyesebben szólva talán melyik útra lépnek, sodródni, taszítódnak) a politikai bölcsesség viszonylag csekély szerepet játszik. Az átállás nyilvánvalóan sokkal könnyebb ott, ahol a gazdasági egységesülési folyamat belülről repesztgeti a nemzetállam politikai építményének falát és nehezebb ott, ahol a nemzetállam gazdasági ereje elenyésző politikai erejéhez képest, tehát dezintegrálódása nemhogy gazdasági előnyökkel nem kecsegteti, de teljes gazdasági periferizálódással fenyegeti az „anyanemzethez” tartozókat. (Csehország Szlovákia „leadásával” nyert, de Szerbiáról ez aligha mondható el: Jugoszláviában éppen megfordítva, a kvázi-szövetségi jugoszláv államról leváló Szlovénia és Horvátország lettek a „nyertesek”, éspedig nem azért, mert végre-valahára szuverén nemzetállamokká válhattak, hanem azért, mert különválva több eséllyel, gyorsabban integrálódhatnak a szupernacionális nyugat-európai egységbe.)

Az etnicizáló nemzetszemlélet és nemzetideológia ott jelenik meg, ahol a nemzetállam erőnek erejével akarja megakadályozni az új, szupernacionális integrációs keret *alanyainak* kialakulását és kiválását a „politikai nemzettestből”, mert az államalkotó nemzet gazdaságilag nem elég erős ahhoz, hogy elvesztett politikai elsőbbségét és befolyását gazdaságilag szerezzze vissza, sőt terjessze ki. (Oroszország, amely a politikai birodalom történelmi stádiuma után maga is egy ilyen szupernacionális gazdasági integrációvá igyekszik válni, nemcsak nem rettent meg Ukrajna, Kazahsztán és a többi volt szovjet köztársaság kiválásától és önálló államiságától, de inkább kívánta és elősegítette azt: ezek az államok ugyanis gazdaságilag aligha fognak valaha is „elszökni” az eurázsiai régióból, ahol Oroszország gazdasági primátusa és egy szupranacionális gazdasági integrációban betöltött középponti szerepe aligha lehet kérdéses.)

A nemzetszemlélet posztmodern etnicizálódása tehát nem más mint a politikai közösségből, a nemzetállamból való *kihátrálás* hivatkozási alapja, amely rögvest szertefoszlik, mihelyt a kiválás sikerült, és megkezdődhet a szupranacionális gazdasági integrációba való beépülés nagy mutatója. Miután már nem nemzetállamok alkotják a világot összetartó legfőbb gazdasági integrációs keretet, s miután – ettől el nem választhatóan – kihunyóban vannak a politikai közösség eszméi (beleértve a hagyományos nacionalizmusokat is), a regionális önállósulás (nota bene: a személyes, individuális önállósulás kísérletei is) csak magába ebbe a különállásba, *puszta másságba* kapaszkodhatnak (a politikai közösség nemes eszményét fel nem adó politikai ész legnagyobb megbotránkozására). Ebből azonban önmagában sem véres káosz, sem „új középkor”, sem „új faji állam” nem következne, sőt még az „etnikai tisztogatás” borzalmaira sem kerülne sor, ha nem lennének olyan nemzetállamok, amelyek háborút indítanak az etnikai alapon „kihátrálók”, a „szeparatisták” ellen, s eközben átveszik – saját

nemzetállami képükre és hasonlatosságukra formálják át – az etnikai elvet. A létező politikai közösség – a nemzetállam – etnikai alapra helyezése azonban éppenséggel nem posztmodern, hanem *régi modern képlet*: a náciizmus, a fasiszmus képlete, amely valójában nem lebontani kívánja a nemzetállam politikai közösségét, hanem ezen a képtelen alapon megmenteni, megerősíteni, sőt újjáépíteni. Innen nézve jól kivehetően elválik egymástól az etnikai szemlélet mint *a helyi társadalmak* elkülönülésének, önállóságának, elszakadásának *nem-politikai* támadás-ideológiája, legitimálása a hagyományos *politikai közösséggel*, a nemzetállammal szemben, és mint *az adott nemzetállam* reakciója, védekezésideológiája, amelyben a megingott, gazdasági funkcióját veszített, ideológiai támasz nélkül maradt nemzetállam próbálja a politikai közösséget etnikai talajra helyezni. Ez utóbbi próbálkozás az, ami aztán etnikai háborúkhöz, etnikai tisztogatásokhoz, regionális katasztrófákhoz vezethet. A többé semmiféle érvényességet adó eszmére – Történelemre, Szabadságra, Nemzetre –, semmiféle küldetésre és szolgálatra, semmiféle racionálisan megfogalmazható feladatra (belső piac megeremtése és megvédelmezése; modernizáció meggyorsítása; szociális különbségek kiegyenlítése) nem vonatkoztatható politikai közösség katasztrófális belekapaszkodása az etnikai elvbe és az ebből következő véres abszurd valójában *a modernitás utójátéka*, a modern, tehát politikai közösség – az állam – logikájából következik ott, ahol ebből a logikából még ilyesmi következhet. A nemzetállammal szemben megfogalmazott etnikai elv azonban nem új nemzetállamot alapoz meg ezen a módon, hanem *a kiválás* elvi – egy politikai eszmék nélkül maradt világban *nem-politikai*, ha tetszik egzisztenciális – alapját (esetenként csak ürügyét) teremti meg, amiből önmagában sem fajelmélet, sem etnikai háború, sem az etnikailag tiszta állam megvalósításának követelménye nem következik. A nemzeti szuverenitás etnikai alapon történő kivívásának értelme nem a „nemzeti önelvűség” vagy a „nemzeti öncélúság”, amely mintegy a nemzetállam megeremtésében teljeseedik be, hanem a szupranacionális integrációba való beilleszkedés, az önző regionális előnyszerzés, a jobb gazdasági helyfoglalás előfeltétele: a politikai szuverenitás igazából csak arra jó, hogy elnyerése után legyen mit feláldozni a gazdasági egyesülés oltárán, csak persze ezt az áldozatot most már „mi” és a „magunk érdekében” hozzuk meg, ahelyett, hogy a nemzetállam hozatná meg velünk a maga és mások érdekében. Ebben az értelemben az etnicizálódás nem visszaesés valamilyen archaikus szintre, *a politika alá*, hanem lehetséges és sok tekintetben kényszerű túlhaladás a modernitás, a politikai közösség nemzetállami fokán. Nem az ebből adódó *értelmetlen* (mert a modernitás értelemadó eszméire immár nem vonatkoztatható) *vérengzések, szürreális borzalmak* meglepőek a mi időnkben, amely már történelmi kornak sem nevezhető, hanem egyrészt az, hogy mindebből mind ez ideig nem lett világhatasztrófa és másrészt az, hogy még ezek a véres borzalmak is a modernitás végváraiból, a nemzetállamok sötét barlangjaiból gomo-

lyognak elő. Azt mondanám, hogy már az is nagy és jótékony elmozdulás a modernitás vérrel, kínnal, szenvedéssel átítatott világától, hogy a szóban forgó borzalmak – mézsárlások, megtorlások, helyi háborúk a maguk pőreségében, semmiféle magasabb elvre – történelmi szükségszerűsége, nemzeti küldetésre, isteni végzésre – nem vonatkoztatható *értelmetlenségként, abszurditásként, helyi katasztrófaként* mutatkoznak meg a világ számára. E katasztrófális ténykedések azonban változatlanul a modern, tehát régi nemzetállamok mozgásának logikájából és a modern (tehát anakronisztikus) államnacionalizmusokból, nem pedig a velük szembehelyezkedő etnicista elkülönülési, kitérési, kiválási kísérletek logikájából és az etnicizáló társadalomszemléletből fakadnak. A legsúlyosabb eset változatlanul akkor áll elő, ha a politikai közösség, az államnemzet veszi át és használja föl saját megerősítésére az etnikai elvet. Ez azonban modern képlet és a modern katasztrófa forgatókönyve, bárhol valósítják is meg. Változás – s nem épp lényegtelen változás – csak abban van, hogy a katasztrófa forgatókönyve mostantól *helyi szinten* és *nem világméreteken* valósul meg. Világméreteken a szupranacionális gazdasági integrációkból álló globális társadalom van megvalósulóban. Igaz, hogy ez még a kezdetnek is csak a kezdete, de már ez is elég ahhoz, hogy nemzetállamok ne robbanthassanak ki világháborút, avagy kissé póriasan szólva, hogy csak a helyi levesbe köphessenek bele, de a világlevesbe már nem. Innen nézve a második ezredfordulón nem a rivális ideológiai-politikai rendszer, a szovjet típusú kommunizmus bukása jelenti az igazi fordulatot és adhat némi reményt egy világgatasztrófa elkerülésére, hanem a modern – centralizált, expanzív, asszimiláló – nemzetállamok globális, strukturális meggyengülése és a helyi, valamint a szupranacionális gazdasági, politikai, kulturális integrációs struktúrák kiépülése, a nemzetállam dekomponálódása.

Az új keletű szeparatizmusok, a politikai széttagozódás, az etnikai nemzetállamiságok mögött tehát a fennálló – 19. századi típusú – nemzetállami integrációs keretek elleni lázadás áll: a különféle okoknál fogva (vallási, nyelvi kulturális tradíció, népcsoport, gazdasági fejlettségi szint) tartósan különálló és e különállást valamiképpen megélő, tudatosító, kinyilvánító *régiók*, a helyi társadalom éppen a globalizálódás világekorszakában önállósulhatnak a régi szerepüket veszített nemzetállami integrációkkal szemben. De nem azért, hogy végre-valahára ők is szuverén nemzetállamok lehessenek, hanem azért, hogy *saját jogon* (saját gazdasági teljesítményüknek vagy vágyálmaiknak megfelelő súllyal) illeszkedhessenek a szupranacionális világintegrációba. Seholy sincs megírva, hogy a világgazdaságba csak a 19. századi nemzetállamok integrációs keretében és ennek az integrációnak a színvonalán kell és lehet minden régióknak, társadalmi csoportnak beilleszkednie. A nemzetállamok egykori versengését és háborúskodását a világ felosztásáért és birtoklásáért a globalizálódás korszakában a régiók versengése és esetenként háborúsága váltja fel – a nemzetállamból való formális és/vagy tényleges kiszabadulásért

és a mielőbbi és minél előnyösebb „világba kerülésért”, azaz a szupranacionális gazdasági integrációba kerülés jogosítványának, lehetőségének a megszerzéséért. Minthogy ez a jogosítvány pillanatnyilag az önálló nemzetállamiság (a szupranacionális integrációk jogi-politikai alanyai a nemzetállamok), a régi nemzetállamok által elnyelt-integrált régiók arra vannak kárhóztatva, hogy abból, ami kulturális, nyelvi, vallási, etnikai különállásukból megmaradt, megteremtsék – kifundálják! – az önálló, saját nemzetállamot. A régiók – paradox módon – csak nemzetállamocskákként szabadulhatnak ki a nemzetállam palackjából, ahová a 19. századi kapitalizmus szellem zárta őket. A 20. század végi kapitalizmus azonban egészen más integrációban egyesíti a világot. Merő látszat az, hogy szaporítja a nemzetállamokat. Valójában ugyanis alássa a tulajdonképpeni nemzetállamokat és megteremti azokat a kvázi-nemzetállamokat, formális nemzetállamokat, amelyek a szupranacionális világintegrációba közvetlenül beilleszthetők. A „Virágozzék ezer nemzetállam!” posztmodern jelszava valójában a 19. századi nemzetállamok ellen irányul és posztmodern multikulturalista pátoasz nélkül így fordítható le: „virágozzék ezer nemzetállam a jelenlegi nemzetállamok helyén! ugyanis nekiünk virágozzék – a multinacionális, transznacionális, szupranacionális világ gazdasági integrációknak!”

Ennyiben tehát az etnicizálódás, a nemzetállamok etnikai széttago-lódása mint kísértés, veszedelem és megvalósulás még a Nagy Elbeszélésből lett posztmodern mese szintjén sem a „nemzeti függetlenség kivívásáról”, a „nemzet szabadságáról”, az „egységes nemzetállam megteremtéséről” szól, hanem a *nemzetállamtól való* – önző fogyasztói érdekeket és vélt vagy valóságos termelői érdekeket követő – *elszakadásról és a jólétben való egyesülés, a szupranacionális integrációba való gazdasági beolvadás vágyáról, előfeltételének megteremtéséről és kivitelezéséről*. Az etnikai alapú kvázi-nemzeti elkülönülés (a szeparatizmus) a nemzetfölötti világintegrációba való beilleszkedés előfeltétele. Ahol a globalizálódás gazdasági nyomására nem következik be szinte magától a hagyományos nemzetállami szuverenitás egy részének – s jó részének! – átengedése nemzetekfölötti testületeknek, a központosított államhatalmat pedig nem „osztják le” a helyi társadalomnak, a régióknak, ott éppen a szeparatizmus, a régiók lázadása, esetenként az etnicizáló államfelfogás, az „etnikai forradalmak” segíthetik elő a globalizálódás folyamatát. A globalizálódást elsősorban a nemzetállamok fékezik vagy akadályozzák, azaz a „nemzetiként” megjelenített különös és partikuláris helyi és/vagy társadalmi csoportérdekek, amelyek a nemzetállam védőernyője, gazdasági-politikai örödféltőrendszer nélkül nem lennének érvényesíthetők, legalábbis nem ilyen könnyen és nem központi fontosságú érdekként, „összérdekként”. Mármost attól függően, hogy a globalizálódás egy-egy régió, egy-egy ország többsége (vagy legalábbis meghatározó helyzetű és szerepű kisebbsége) számára inkább rosszat vagy inkább jót ígér-e és hoz-e, inkább igenelhető-e, mint nem, attól függően

vetheti meg lábát a hagyományos, ám defenzív nemzeti állam valamilyen *nem-politikai talajon* (vallási vagy civilizációs fundamentumon, etnikai-kulturális közösségben), hogy szembehelyezkedve a globalizálódással így próbálja azt feltartóztatni. A fundamentalista és etnicista nemzetállam is szeparatista állam, csak ez az állam a világtól akar elszakadni, hogy önmagába zárkózva megmentse magát (azaz „a” nemzetet, „a” vallási fundamentumot, „a” civilizációt) a széthullástól és felolvadástól. Innen nézve azonban azt kell mondanom, hogy *nem* a hagyományos nemzetállammal szembehelyezkedő és ezért a globalizálódást elősegítő etnikai szeparatizmusok, hanem a globalizálódással szembehelyezkedő hagyományos nemzetállamok fundamentalista, etnicista, civilizációs szeparatizmusai torkollanak véres tébolyba, még hozzá nem valamilyen sohasem látott archaikus tébolyba, hanem a modernitás – Történelem híján igazolhatatlanná vált, értelmezhetetlen – normáltébolyába, amelyen mindazonáltal *globálisan* túl vagyunk. (Ha egyáltalán globálisan létezhetünk, akkor legalábbis túl vagyunk ezen.) Így hát én nem annyira *piszkos*, mint inkább *véres* pöttyöket látok megjelenni a posztmodern palettáján – a modernitás történelmi vértengerének remélhetőleg utolsó cseppjeit.

TÖKÉCZKI LÁSZLÓ

Magyar eszmetörténeti vázlat

A magyar liberalizmus történetéhez

A magyar társadalom sajátosan illeszkedett be Európába keresztyén államiségének megszilárdulása után. Létezésének folyamatos kettősségét egyrészt az állandóan jelenlévő nyugat-európai példák és igények, másrészt a nem javulóan állandó kelet-európai típusú (gazdasági-agrár) lehetőségek határozták meg. Másként fogalmazva: az eszmei-szellemi ismeret és részvétel nyugati egyidejűségének hazai kemény „társa” és korlátja a legfeljebb „peremvidéki” gazdasági bekapcsolódás. Nyugati típusú értelmiségi-vallási kultúra és művelődés, keleti típusú, erős agrár önellátású gazdaság kettőse jelenti – nagy leegyszerűsítéssel – a közép-európaiság alapjait.

Hangsúlyozni kell azt, hogy ez nem valamiféle „lemaradásból” vagy „lemaradásban” keletkezett s nem személyes felelősségek (pl. „osztályérdek”) következtében alakult így. Hol van az a buta uralkodó csoport, amely az ismert „jobból”, a „fejlettebből” fakadó előnyöket ne akarná akkor, amikor hatalmi helyzetből saját maga lehet a változások vezetője? A magyar történelemben nem azért nem lettek erős városok, mert a nemesség nem akarta (tudjuk jól, hogy milyen lendülettel „csinálták” földesuraink a mezővárosokat), vagy nem azért volt olyan volumenű a kereskedelem, mert az „urak” akadékoskodtak. A Kárpát-medencének – a maga viszonylag ritka s háborúkban gyakran pusztított lakosságával, zömében kiváló mezőgazdasági termőhelyi adottságaival, illetve egymást jól kiegészítő régióival – másféle adottságai voltak egy (illetve több) másféle hagyományú, mentalitású és műveltségű nép(ek) „közreműködésével”, mint a Nyugatnak. Az emberi és társadalmi szándékok és célok – normális esetben – nem indulhatnak ki mások, akár esetleg irigylésreméltó életkörülményeiből s nem *utánozhatnak* szüntelenül valakiket. Ez lehet olyan *egyese*k életprogramja, akiknek *módjuk* van rá, vagy lehet

az általában adott létfeltételektől magukat *függetleníteni*, de közösségi *közvetlen* program nem lehet, mert megvalósításához az emberi akarat (voluntarizmus) kevés.

A zömében gazdaságilag és szellemileg önellátó közösségekben élő magyar társadalomnak folyamatosan volt egy *nyitott* és sok tehetséget felmutató politikai-gazdasági és műveltségi vezető csoportja, a magyar nemesség. Ez az önmagában is erősen tagolt társadalmi réteg (rend) évszázadokon át meg tudta őrizni pozícióit és presztízst, mert – folyamatosan kiegészülve a többi társadalmi réteg felemelkedő *személyiségeivel* (minőségi kiválogatódás) – képes volt népének (etnikum), nemzetének önfenntartó küzdelmeit vezetni s annak (nyugat)európai kapcsolatait megőrizni. Ehhez az intézményes keretet az egyház, az egyházak és iskoláik jelentették. A rokontalan és veszélyes geopolitikai övezetben élő magyarság „magasabb műveltségének” jellegzetességeit *ezért* nem lehet múltja nélkül vagy éppen múltjával szemben (mert, hogy állítólag „nincs demokratikus hagyománya”) megérteni s megírni.

A magyar történelemnek nagyon is sok demokratikus hagyománya van. Az általában vett nemesi demokrácián kívül ide tartoznak a székelyek, a szászok, jászok és kunok, valamint hajdúk sajátos „szabad” közösségei, a szabad királyi és a mezővárosi polgárság, parasztpolgárság önkormányzati élete, a protestáns egyházak autonóm szervezetei, amelyek hatására és mintájára jött létre az erdélyi római katolikus státus, sőt a román és szerb ortodox egyházak öngazgatása is. Aki mindezeket ismerve szégyellnivaló feudális múlttól képzeleg – aktuális hatalmpolitikai és ideológiai céljainak szolgálatában – önmagát leplezi, leplezte le.

A magyar múltnak még a polgári társadalomhoz való kapcsolódása is mintaszerűen *szerves* volt, hiszen régi uralkodó csoportjainak „progresszív” része *befogadó* módon, döntően *erkölcsi indítatásból* hajtotta végre a polgári átalakulást. Miért folyik hát – ennek ellenére – olyan polemikusan a magyar történelem feltárása? Éppen azért, mert a magyar társadalomtörténet ilyen világos s a „modern” polgári és nem-polgári törekvések egy jelentős és harsány része – *nem találva elég saját legitimációt* ebben a történelemben! – vagy máshol keresi azt, vagy egy „ellenkultúra” „haladó hagyomány” konstruálásával akarja az általuk is *fontosnak* tartott elődöket előteremteni.

Az ilyen irányú történelmi búvárkodás mindeddig szerény és sok tekintetben kétséges eredményei hangsúlyoztatják aztán a „progresszió” „európaiságát”, „humanizmusát” és „demokratikusságát”. Természetesen nem függetlenül a századfordulás elődök – polgári radikálisok, szociáldemokraták – hasonló törekvéseitől és „eredményeitől”, akik a nemzeti államok virágkorában következetes tévhittel *akartak* követendő példákat – nyugaton – és szövetségeseiket – keleten – egy máig ábrándnak bizonyult értelmiségi utópiához.

Sajnos, a közép-európai térség nagyobb részének sorsát az elmúlt évtizedekben egy értelmiségi proletárok vezetésével szerencsés világ-

történelmi pillanatban végrehajtott forradalmi puccs következményei határozták meg. (Természetesen nem függetlenül az érdektelenséget mutató, *anyagi előnyeit máshol megtalált* Nyugat, értelmiségében inkább jóindulatú, politikájában közönyös magatartásától.) A nyugati tudományos eszmék keleti szobatudósainak eme politikai kirándulása *szükségszerűen* torkollott mindenhol terrorba és diktatúrába, hiszen ők az emberevővé alakuló kísérleteikben nem csak keleti, de a nyugati társadalmi, sőt emberi létből fakadó ellentmondásokat is meg akarták „oldani” – „keleti” életfeltételek, előzmények bázisán.

Ezeknek az *értelmetlen kísérleteknek* – nem utólagos értékelésről van szó, hiszen ez világos volt szinte minden kortárs gondolkodó előtt – nemcsak tömeges emberi, gazdasági és társadalomszerkezeti tragédiák lettek a következményei, hanem szellemi és erkölcsi felfordulás is, amelyben *minden alávetetik a mának*, a pillanat „igazolási szükségleteinek”. (Ahogy ezt már nyolcvan évvel korábban jó szemmel észrevették egy „progresszív” magyar közírónál: „a szerző politizálni akar és nem történelmet írni, nem adatokból von le konzekvenciákat, hanem a konzekvenciákhoz fűz adatokat s még ezt is a legnagyobb felületességgel”. – F. L. A magyar világi nagybirtok története. *Magyar Figyelő*, 1914. I. 245–246.)

A „modern” értelmiségi racionális „világmegváltásnak” ez a legitímációs szükséglete olyan erős rendszerképző erő lett, hogy a vele ellentétes történelmi következtetéseket egyszerű „ellenlegitimációnak” tekinti, s így a történetírásban dűl az ideológiai közdelem, amely elől sokan aztán a faktológiába menekülnek. A múltnak a természetes, saját belső „logikáján” túl mindig van vagy lehet mondanivalója az utókornak, ez azonban már *nem korlát nélkül alakítható*. A „haladó világnézet” ott különbözik másoktól, hogy kérdései csak az önmagához vezető vonalakra, elemekre és lépésekre vonatkoznak – eljelen-téktelenítve minden más egykori „jogosultságot”. Az elkövetkező oldalakon ezt szeretném elkerülni, *s teljesen véletlen lesz*, ha régi helyzetek elemzése alkalmanként mai politikai viták valamely oldalának nézeteivel egyező eredményekhez vezet. Ez *csak* azt jelenti, hogy az emberi létnek hangsúlyos folyamatosságai vannak s ezek nem „avulnak el”.

AZ EGYSZERRE LIBERÁLIS ÉS KONZERVATÍV MAGYAR NEMESI POLITIKAI ELIT

A magyar rendiség a független magyar államiság bukása után (1526–1541) szívós, változatos eszközökkel vívott sorozatos látens és nyílt harcokban védte meg a saját és az ország fontos pozícióit egy többnemzetiségű birodalom abszolutizálódó dinasztikus hatalmával szemben. Az érdekek egyeztetésének nagyon hamar kibontakoztak a körvonalai (1608), vagyis elég hamar elkülönültek a feltétlenül központi hatalom körébe tartozó hatalmi-politikai hatáskörök és egy

viszonylag széles belső igazgatási-művelődési rendi autonómiának a tartalmi. Az állandóan fellobbanó gravaminális viták jelezték, hogy az általában vett „kiegyezésnek” nem volt *tételelesen* törvényes szabályozása s voltak neuralgikus pontjai (vallásügy, jobbágykérdés), de a birodalmon belüli magyar „másság” – szemben az örökös tartományokkal – *gyakorlatilag* elfogadtatott.

A magyar nemesség belső igazgatási (igazságszolgáltatási) autonómiája szorosan összekapcsolódott az egyházakkal és iskolákkal, amelyek – sok szempontból, illetve bizonyos részeiben még az egyébként Habsburgoknak lekötelezett római katolikus egyház is – a nemzeti udvar és állam hiányában a magyarság ideológiai és művelődési bázisait is jelentették. Annál is inkább, mert az értelmiségképzésben itt mobilizálódtak a nem nemesi társadalom értelmiségivé váló tagjai, s itt alakult ki a közös nemzeti ideológia és műveltség. A magyar egyházak és iskolák – különösen az autonóm szervezetű, nemzeti protestáns egyházak és iskolák – állandó kapcsolatban voltak az európai intézményekkel.

A magyar politikai osztály és értelmiség személyes nyugati tapasztalatait és elméleti ismereteit a 19. századig csaknem mindig „réalpolitikai cselekvésekké” oldotta a hazai világ jórészt teljesen más feltétel- és követelményrendszere. A nyugati tartalmak a nálunk szívósan élő, lassú agrárvilág felső rétegeibe épültek be anélkül, hogy társadalmi struktúraváltást eredményezhettek volna. (Jellemző az úgynevezett haladó történelemfelfogásra, hogy csak az elszórt egyéni, konfliktusos életutakat tartotta és tartja elődeinek s a jóval szélesebb körű, szervesen lassú szellemi és anyagi korszerűsödést kevésnek, tehát ellenségének látja.)

A magyar rendi társadalom azonban – s ez fejezi ki legjobban a Habsburg(-)magyar nemesi folyamatos kompromisszumot – sokat korszerűsödött, hatalmi szakszerűségben sokat tanult a birodalmi, általában centralizáló szándékú hatalmi szervezettől is, amelyben sok magyar is szolgált. Az európai „nagyhatalmi koncertben” állandó szerepet játszó Habsburg állam – ez a rendkívül eltérő területekből álló, soknemzetiségű képződmény – ugyan általában konzervatív, sőt, gyakran ókonzervatív jelleggel működött, hiszen mindig az egyszer nehezen kiküzdött egyensúlyokhoz ragaszkodott, de a nagyhatalmi versengés hatékonysági kényszerei folyamatossá tették a „technokrata” modernizáció kísérleteit is. Tehát a politikai-hatalmi stabilitás és változtathatatlanság követelményei nem tették lehetetlenné a hatékonysági korszerűsítést, amennyiben azok változtatásai és következményei *közvetlenül* nem érintették a szigorúan őrzött uralmi hierarchia létét. (Ilyen szempontból a szigorúan, sőt alkalmanként bigottan katolikus uralkodóház és a pápai politika útjai nagy párhuzamosságot mutatnak. A katolikus egyház is – tulajdonképpen máig – minden újítást egy öröknek tételezett *emberi* struktúrába akar integrálni, amelynek *módja* a „hosszú időtartam” (long durée), a „megérés megléte”.)

Miközben a magyar politikai osztály és a jórészt származástól függetlenül hozzá csatlakozó értelmiség folyamatosan kapcsolatban állt az európai szellemi és társadalmi mozgásokkal, otthoni társadalma alig vagy semmit sem változott. A török idők állandó pusztításaitól kikényszerített „újjaépítésekben” emésztődtek fel a társadalmi energiák és tőkék. Csak a végre békés 18. században sikerült a teljes helyreállítást megvalósítani, ekkor azonban már olyan társadalmi-nemzetiségi összetétel mellett, a frissen bevándorolt, illetve betelepített idegen népek többségre jutása közben, amelynek tragikus következményei hamarosan megmutatkoznak. Melyek ezek a következmények? A magyar nemességnek ezután új „fronton” kellett védekeznie, már nemcsak a Habsburg-abszolútizmus összmónarchiát akaró törekvései és a jobbágysággal kapcsolatos szociális feszültségek, hanem a többségbe került nem magyar – jórészt jobbágy – tömegek eltérő vallási és nyelvi viszonylatai is kihívást és megoldandó kérdéseket vetettek fel. A magyar nemesség önvédelmi szükségletei – amelyek az új helyzetben gyakran össznemzeti (etnikai) szükségletek is voltak – így rendkívül óvatos eszmei-politikai magatartáshoz vezettek. Minden változtatás, csakúgy, mint a Habsburg-birodalmi egyensúlyok esetében, nagy és ellenőrizhetetlen kockázatok veszélyét idézte fel. Szükségszerűen kell tehát látnunk azt, hogy a dinasztia és a magyar nemesség egymásrautaltsága – minden régi és meg-megújuló feszültség, ellentét ellenére – folyamatosan erősödött. S a magyar politikában és közgondolkodásban is a biztosítottság, a konzervatív struktúraörzés vált uralkodóvá. Azonban a *közvetlenül nem* hatalom-politikai hatású változásoknak, növekedésnek itt sem voltak akadályai.

A politikailag és az értelmiségi szellemiséget illetően európaiilag integrált birodalom és magyarság, gazdasági szempontból az idők folyamán – a gyarmatosító világ gazdaság erősödő kiépülésével – inkább távolodott a nyugati lehetőségektől és trendektől. Ugyanis a csak lassan növekvő gazdasági életben súlyos ellentmondásokhoz és feszültségekhez vezettek az európai államiság és az egyre jobban terjedő európai jellegű nemesi fogyasztói igények. Az osztódó nemesi birtokokból – a jobbágyság egyre erősödő állami adóztatása mellett – bizony elszegényedési tünetek következtek, s nálunk nem volt tér a nemesi-értelmiségi stallumok gyarapodására – szemben a nyugaton megismert lehetőségekkel.

A nemesi létforma válságát a napóleoni háborúk átmeneti konjunktúrája még jobban tudatosította – azzal párhuzamosan, hogy a nyugati polgári átalakulás eszmerendszere az emberi (egyéni) jogegyenlőségről egyre inkább *erkölcsi kérdésként is jelentkezett*. Nem szabad ugyanis elfeledkezni arról, hogy a magyar nemesség elitjének klasszikus humán műveltsége rendkívül eleven, hazának szolgáló és magas szintű egyéni erkölcsiséget is tartalmazott. Az antik művelődési anyag egyértelműen az *egyéniesség* – társadalmi helyzettől is elvonatkoztatott – *értékére* tanított. A részletekbe merülés nélkül is világos, hogy Wesselényi, Széchenyi vagy Kölcsey politikai-társadalmi néze-

teinek elsődleges meghatározója az igazságkereső egyéni erkölcsiség. S ugyanez mondható el a magyar reformnemesség többségéről. Ők a polgári átalakulást s annak központi magját, a jobbágyfelszabadítást az egyén, a személyiség erkölcsi egyenlősége alapján követelték. Viszont nem kell azon csodálkozni, ha a nemesség más részei reálisan végiggondolták a polgári társadalom létrejöttének nemesek által fizetendő költségeit is – túl a politikai-hatalmi rendszer természetesen tartott hierarchiájának védelmén.

Nyilvánvaló, hogy egyetlen uralkodó csoport vagy réteg sem óhajtja magát – mint olyant – felszámolni. A magyar politikai elitnek egyszerre voltak – feloldhatatlan egységben – struktúrakonzerváló és liberális változtatásra kényszerítő érdekei is. Ez szükségszerű volt egy agrártársadalom tőkeszegény földbirtokosi-értelmiségi elitjénél, amely ráadásul, nem az alulról jövő nyomásnak engedve, nem egy felemelkedett és meggazdagodott, de politikai jogokon kívülrekedt „konkurens elittel” versenyezve munkálta a polgári átalakulást. Ebben a folyamatban – csakúgy mint sok más esetben és időben – a nyugati mintakövetés szándéka játszott döntő szerepet, a hagyományos magyar (rendi) függetlenedési törekvéseken kívül. Az utóbbi, érzelmet megmozgató hagyomány feszítőereje és a bécsi udvar elszántan konzervatív ellenállása nélkül a liberális elvek nem tudtak volna átütő erejű *nemzeti ideológiává* lenni. Amely ideológia az idők során – a nyugati mintáknak megfelelően – nálunk is konzervatív, illetve konzerváló tendenciájú eszmerendszer lett a maga individuális felfogásával. Szemben a kapitalizálódás óriási egyenlőtlenégeiből kinőtt szociáldemokrata és keresztényszociális mozgalmak közösségi-kollektivisták célrendszerével.

A MAGYAR POLITIKAI ÉLET SAJÁTOSÁGAI

A bevezetőben már említett néhány jellegzetességen túl a magyar politikai életet, ahogyan a régiót általában, az határozta meg, hogy társadalmi-gazdasági alapjait olyan kisközösségek (falvak) vagy kisvárosi települések adták, amelyeknek *saját integrációs erejük, a politikai hatalomra nyomást gyakorolni képes befolyásuk csekély volt.* Azt mondhatjuk tehát, hogy a magyar társadalom nagyobb része politikum alatti létformákban élt és gondolkodott. A politika s a politikai szakszerűség ezért a felső társadalmi rétegek privilégiuma volt.

A gazdasági élet növekedése és a vagyonosodás Nyugaton elég hamar létrehozta a központi hatalom és a „harmadik rend” szövetségét, s ezzel az „alul folyó”, gazdasági jellegű integráció lesz uralkodóvá. A mi régióinkban csak a mindig nagy létszámú – a nyugatiaknak kétszerese-háromszorosa – nemesi kiváltságos rétegek csoportjaira támaszkodó politikai-hatalmi integráció volt járható. Hunyadi Mátyás kísérlete s a Habsburgoké ugyanolyan megalapozású volt. Az utóbbiak

kárpát-medencei sikereit a máshol birtokolt gazdagabb/városiasabb régiók pénze tette lehetővé. A *felülről folytatott integrálás és már említett korszerűsítés hatékonysági céljai* nem veszélyeztethették a hierarchikus struktúrákat, az integrációt vezető dinasztia kipróbált szövetségeseit.

A magyar nemesség lassan és nehezen tért át a felülről kezdeményezett integráció („összbirodalom”) akárcsak részleges elfogadására. Ahogyan persze a Habsburg-ház sem fogadta el a magyar különállás akár csak részleges megvalósulását. Kettejük éles szembenállása addig tartott, amíg nem tudatosodott – kölcsönösen – az új, mindkettőjükre nézve veszélyes külső és belső erők reális jelenléte. A magyar nemességben hamarabb tudatosodott veszélyeztetettség. A török háborúk és megszállás magyarságot tizedelő következményeit ugyan rögtön észlelték, de a valós helyzet veszedelmét a 18. század ismertette fel: a magyarság (= nemesség) immár idegen népekkel, nyelvekkel és vallásokkal áll széles fronton szemben – saját hazájában. Ebben a helyzetben értékelődött fel a nagyhatalmi Habsburg-udvar által nyerhető politikai-társadalmi stabilitás és rend – főleg a francia forradalom antifeudális céljainak, majd a forradalmi terrornak árnyékában. (Nem szabad megfeledkezni az 1784-es erdélyi-román – még jórészt vallási jelszavakat hangoztató – parasztfelkelés véres eseményeiről s a császári udvar kettős játékaról sem.) A magyar nemességnek mint politikai osztálynak az álláspontja *természetesen* csak forradalomellenes lehetett, de a kialakuló polgári parlamentarizmus békés liberalizmusával kapcsolatban már korántsem ez a helyzet.

Nem, mert a magyar nemesség kiemelkedő képviselői erkölcsi idealizmusuk mellett is felismerték a klasszikus liberális elvek „számkuralóságát”. A nemesi énképben erősen élt a kiválóságról (= kiválogatottság) való meggyőződés, tehát a vezetésre minősültség, amelyről a magyar történelem tanúskodik. Nem véletlenül hangzott a reformerek, majd utódaik jelszava így: „a népet be kell emelni (engedni) az alkotmány sáncaiba”! Végül is a klasszikus liberális gondolat törvény előtti formális (jog)egyenlősége nem jelentette *mindenki* politikai jogegyenlőségét. A születési előjogok helyett a vagyon és „értelmiség” általában szigorú cenzusa örködött a „kiválóság” és „érettség” uralmán. Nálunk – nem lévén nagyszámú és vagyonos kapitalista (ipari és kereskedő) polgárság – a politikai élet polgári átalakítása csak keveset változtatott a politikát befolyásolók körén.

S ugyanezt mondhatjuk el a kezdetekre – és gyakorlatilag a századfordulóig – a gazdasági életre is. Nem lévén elég tőke és tőkés mentalitású magyar polgár, a magyar politikai osztály minden további nélkül elfogadta a gazdasági liberalizmus eszméit. Sőt, a hatékonysági korszerűsítés jegyében később a magyar állam mindent megtett a magántőke segítésére (négy ipartámogató törvény, közlekedésfejlesztési támogatás, drága nehézipari állami „beszállás” stb.). A magyar nemesség elitjének vezető szerepét hosszú ideig nem kérdőjelezte meg senki, még akkor sem, ha a jobbágyfelszabadítás gyakorlati végrehaj-

tásának voltak is feszültségei. Teljesen irreális kívánságokat fogalmaztak meg utólag olyan vélemények, amelyek a földbirtok-szerkezet „demokratikus” átalakításának (értsd: a paraszti kisbirtok uralkodóvá válásának) elmaradását váddá formálták a magyar nemességgel szemben. Olyan ez egy agrárországban, mintha az iparosodott Nyugaton az ipari és kereskedelmi, banki vállalkozások – „felosztásuk” értelmetlensége miatt – államosítását, „közösségiesítését” követelték volna! Egy politikai átalakulást (forradalmat) végrehajtó társadalmi csoporttól ki és milyen alapon kér azonnali gazdasági s rövid távon biztos politikai öngyilkosságot?

Valamit le kellene szögezni – a várható élénk tiltakozás ellenére is –: a magyar reformnemesség *nem „helyettesítette” a polgárságot, hanem maga volt az a nemzeti agrárpolgárság, amely az előjogos tulajdonlás után a polgári jogrend alapján is vezető ereje volt társadalmának.* A nyugati polgári tőkék nem ugyanúgy a feudalizmusban jöttek-e létre s nem rendi természetűek voltak-e, mint a nemesi földbirtokok? A magyar nemesség politikai vezető rétege éppen azért nem látott a klasszikus polgári liberalizmus eszméi és saját „osztály-érdekei”, valamint a nemzeti érdekek között ellentétet, mert ilyen ott és akkor reálpolitikailag nem volt. A jobbágyszolgáltatások elvesztése miatti állami közreműködéssel ígért kárpótlás is tökéletesen megfelelt az adásvétel polgári piaci elveinek.

S még valamit felismert világosan a magyar politikusi réteg, azt, hogy a liberalizmus individualista elvei a birtokon belülieknek, a korábban is előnyös helyzetűeknek kedvez – különösen akkor, ha jelentős gazdasági erejű „kihívók” nincsenek, s a nemzeti programként megfogalmazott liberalizmusnak – politikai-hatalmi okokból – a Habsburgok és bürokráciájuk az egyetlen ellenfele.

A Habsburgok azok, akik a hagyományos nyugati nagyhatalmi politikájuk biztosítási igényei s a francia forradalom sokkja miatt majd csak kényszerből ismerik fel és el a klasszikus liberalizmus „számkuralóságát”. Vagyis azt, hogy annak *megfelelő hatalmi keretekben érvényesített* eszméi lehetővé teszik a Nyugatról kiszorult dinasztia uralmának új legitimitását és megerősítését. A birodalom nagy részében ugyanis – ahogyan Magyarországon – a kapitalizmus „alulról” ható erőinek hiányzó vagy gyenge volta miatt mód nyílt a jövőre – és kívánatosra is lett kapitalizálódás előzetesen kialakított – politikai-hatalmi keretekbe *terelésére.* Az osztrák–cseh iparosodás polgárságának abszolút lojalitása megmutatta ennek realitását. Tehát: hatalmpolitikai stabilitás és konzervativizmus mellett lehetséges társadalmi (individualista) művelődési és gazdasági liberalizmus.

A 67-ES KIEGYEZÉS ÉS A LIBERALIZMUS

Azonnal le kell szögezni, hogy *közvetlenül* nincs közük egymáshoz. A kiegyezésben ugyanis két régi ellenfél, a Habsburg-ház és a magyar rendiség örökösei kötöttek hatalmi kompromisszumot, kicövekelve jól – és nem egy helyen kétféleképpen is értelmezhetően, tehát a jövőre nézve rosszul – a dinasztia nagyhatalmi igényeiből és szerepéből fakadó stabilitás, valamint a magyar politikai osztálynak a történelmi ország vezetésére támasztott monopolisztikus törekvései hozzávetőleges határait. Tették és tehették mindezt – mint fentebb már jeleztem – jelentősebb erejű ellenfelek híján s így nagyvonalúan teret nyitva a remélt gazdasági korszerűsödésnek és pogárosodásnak.

A kialakuló dualista rendszerben több mint egy negyedszázadig – annak ellenére, hogy Ausztriában másfél évtized sem kellett a nagypolgári liberális párt bukásához – nálunk vitán felül állt a változtathatatlanul gondolva kiegyensúlyozott politikai-hatalmi rendszerbe integrált liberális eszmék uralma és tekintélye. A gyorsan kialakuló magyar államiság hivatalai és infrastruktúrája ugyanis tiszteletreméltó állásban tudta felszívni a magyar „történelmi osztályoknak” a szabad gazdasági versenyre zömmel felkészületlen és ezért földjét vesztő egyéneit. S mindeközben még nem alakult ki a liberálisan működő gazdasági és társadalmi életben egy megvagyonosodott s ezáltal politikai-hatalmi versenytárs csoport. A dualizmus első negyedszázadában lesznek kettőssé a magyar uralkodó rétegek – mind a legfelső szinten, ahol „fel nő” az arisztokrácia mellé a nagytőke, mind a középosztálynál, ahol a „keresztény” vagy „történelmi” középosztály mellett erőteljesen jelentkezett az „új”, ipari-kereskedelmi és pénzügyi középosztály.

Az az íratlan munkamegosztás, amely ebben a kettősségben érvényesült, tehát hosszú ideig jórészt elkülönült, de egymással nem ellenséges, mert nem is versenytárs társadalmi csoportok vezetését jelentette. Az állami infrastruktúra jutott érvényesülési térként a történetileg is a hatalmi szakszerűségben otthonos „régieknek”, míg az ipari termelési és forgalmi szférák az itt szintén történetileg profi „újak” vadászterülete lett. A magyar kapitalizmus igazi sikersztórija, a Béccsel egyenértékű magyar főváros: Budapest, megteremtése pedig a közös nemzeti érdek egyesítő erejét mutatta.

Az új középrétegek vagy a nagytőke egyébként zömében később sem lesz aktív „kihívója” az agrárius eredetű s nagyrészt mindig az állami bürokráciában működő régi középosztálynak. Nem, mert részben először is asszimilálódnia kell (főleg nyelvileg), másrészt többségük hálás az egyenjogú befogadásért és az ebből eredő polgári felemelkedésért s ezentúl egy hagyományos társadalomban létező antiszemita/antijudaista tendenciák elleni védelemben az erős állam – ez régi tapasztalat – a legjobb megoldás. A kialakuló magyar polgárságnak – mind bevándorló, mind törzsökös, városi patrícius részében – egyébként sem volt országos, egyetemes szervezete, s hagyományok

nélkül és a csak később kialakuló modern kommunikációs eszközök nélkül szerveződése nagyon lassan halad. Vázsonyi Vilmosék budapesti községi polgári pártja – elvileg – országossá alakult, ám a fővároson kívül jelentéktelen maradt.

A kiegyezés utáni magyar polgárosodásban a hatalmi szférákon kívül végtelen a szabad polgári öntevékenység – mind szellemi, mind gazdasági – tere. Érvényesül a sajtó-, vallás-, a vélemény- és gyülekezési szabadság – a korszak európai szintjén. Az első negyedszázadban még a választójoggal bírók aránya sem alacsony, ugyanebben az összehasonlításban. A kormányzat törvényhozó tevékenységét az európai liberális minták vezetik. Az ekkor (1868) született nemzetiségi törvény példaszzerű, az ilyen szempontból „törvénytelen” Európában. Az angol véleményekben Magyarország nem véletlenül szerepel liberális országként. A hitbizomány antiliberális intézménye kivételes, s tulajdonképpen a hatalmi stabilitás követelményének „nyúlványa”. Az arisztokrácia habsburgiánus integráltságával és hűségének kipróbáltságával senki sem versenyezhet – a katolikus egyházon kívül. S ez a birodalmi-nagyhatalmi szempont dönt.

A virilizmus, vagyis a legnagyobb adófizetők helyhatósági túlsúlyának biztosítása már kevésbé antiliberális-stabilitási elem, hiszen ez a censuzon belüli censuz sikeresebb üzletember vagy gazda számára nyílt. Az értelmiségi jövedelemnek ilyen szempontból való kétszeres beszámítása pedig tompítja a nyers „manchesterizmust”. Nyilvánvaló persze, hogy utólagos vagy a demokrácia modern esélyegyenlőségét követelő egyidejű kritikák jogosultak, csakhogy a politika mindig a lehetőségek és az erőviszonyok kifejeződése és nem értelmiségi lózungok és utópiák valósága. A magyar hagyományos társadalom óriási erőfeszítések és áldozatok árán lassan kezdte kitölteni a kiegyezés által teremtett liberális jogállamiság szabadon hagyott térségeit. A soha nem tagadott, mert tagadhatatlan gazdasági expanzió túl kialakultak az érdekképviseletek, ezrével alakultak az egyesületek, társaságok, kivirágzott a napi és szakajtó, valamint a folyóiratirodalom, színházak és kórházak épültek, utak és vasutak hálózata nőtt ki a földből, s gomba módra szaporodtak a bankok, takarékpénztárak.

„FELEMÁS”-E A MAGYAR LIBERALIZMUS?

Mindez persze óriási társadalmi egyenlőtlenségek s nagy hagyományos – agrár-, valamint ugyancsak felkavaró új – városi, ipari – nyomorúság közepette. A klasszikus tőkefelhalmozás mindenhol hasonló kora ez nálunk. S a nyugati példák és összehasonlítások igazságtalansága már csak az előzmények különbözősége, valamint a nyugati tőkék – gyarmatosítással gyorsult – nagysága miatt is nyilvánvaló. A magyar kapitalizmus csak saját népéből sajtolhatta ki a mások sokféle forrásból felgyűlt s akkor már engedékenyebb és szociálisabb nagytőkét. Az ember nehezen érti a marxista fogantatású kritikákat,

amelyek a szülőatya gondolataitól követhető kettősségben tobzódnak: egyrészt látható csodálattal írják le a tőke, a „burzsoázia” diadalútjának eredményeit, másrészt felháborodnak ennek sok társadalmi következményén. Mintha az első lehetne – csak akarni kellene – a második nélkül.

Ugyancsak marxi fogantatású a nyugati – ma már egyre többek szerint sem egységes – folyamatok etalon jellegének érvényesítése, egy nem létező világtörténelem Európa-centrikus megkonstruálásával. Ilyen összefüggésben lesz aztán „elkanyarodás” vagy éppen „zsákutcás” egy nép/nemzet történelme, s így kell *mindent* aztán hiányosnak vagy éppen „felemásnak” nyilvánítani ott, ahol *csak* az a valóságos helyzet, hogy *más*(féle) a történelem és társadalom, mert mások a körülmények, a kihívások és hagyományok stb. Rá kellene jönnünk, hogy *teljesen* el kell vetni ezt a nyugati normatív szemléletet, mert különben már az orosz történelemnek a tatár igával, a magyarnak a török hódítással való magyarázata is csatlakozás e hamis premissához. Természetesen ezek a történelmi események *nagyon* befolyásolták az említett népek történelmét, ugyanakkor – mivel kiiktathatatlan részei lettek annak – *saját részei is* lettek. Nélkülük csak az ostoba „mi lett volna, ha ...” című feltételezések indíthatók. Ki kellene már végre mondani, hogy egy közösség, egy társadalom többféle, másféle utakon is lehet egyensúlyban, lehet „elégedett” stb. – s nemcsak a „nyugati modellben”. Ez nem jelenti a „nyugati értékek” tagadását, sőt, de jelenti a *körülményektől független értelmiségi (forradalmi) racionalitás elutasítását. Jelenti annak elutasítását, hogy az egyébként tanulságos és hasznos összehasonlítást egyoldalú mércévé* tegyünk, s tartssunk így a mindenhol kiszámítható és egységes – bár unalmas és ízetlen – „hamburger-történelem” felé.

A magyar társadalom ugyanolyan komolyan és autentikusan élte meg és alakította történelmét, mint a francia, vagy a holland s természetesen a saját konkrét kihívásaira keresett és adott jó vagy rossz válaszokat. Így elég nehéz értelmezni az utólagos vagy az egyidejű doktrinér kritikát. A politikai vagy történelmi cselekvések ugyanis nem egy racionális „humanista” kívánságműsor részei. Hiába akarták vagy *akarták volna* a nyugaton tanult lelkészek, értelmiségiek a holland „normalitást” és realitást Erdélybe vagy az Alföldre átültetni: túl azon, hogy nem győzhették meg a törököket a polgári béke előnyeiről, a nem létező magyar tengerhajók nem növelhették nem létező gyarmatáruikkal (rabszolgáikkal) a nem nemzetközi kereskedelmi központ magyar városok parasztpolgárainak vagyonát s így függetlenségét. S így az uralkodó és a közigazgatás, valamint a nemesség kénytelen volt agrárszolgáltatásokból és jobbágyi adókból élni, noha – ez közismert – a pénzt ők is jobban szerették. Ki nem akarta? Ki a hibás? Miért más az „élet”?

Azt kell mondanunk, hogy logikailag ebből a racionálisan konstruált, egyetemes etalont alkalmazó rendszerből csak két abszurdítás felé vihet az út: egyrészt egy „történelmi fajelmélet” felé, amely meg is

született a fehér felsőbbrendűségi gondolatban a feketékkel és a sárgákkal szemben, de amely a fehéreken belül is kénytelen csúnyán hierarchizálni – vagy a „haladó erők” mindenkor *utólag* konstruált mesterséges fogalmával az állandóan ható „gonosz reakció” bűnbakos működtetésével. Az utóbbi ügyes „gumi-fogalma” az osztályharc gondolata, amely a reális létező társadalmi konfliktusokat abszolutizálja, a mindenkor alapvetőbb, ugyanolyan reálisan létező társadalmi együttműködéssel és szolidaritással szemben.

Az egész gondolatrendszernek persze az a téves alapja, hogy a történelem és az emberiség – úgymond – fejlődik, vagyis, hogy egyre „jobb” lesz. Ezt ugyan azonnal cáfolja a „haladó” történetírás akkor, amikor az éppen aktuális „jó erők”, a „forradalmárok” győzelme után rögtön kénytelen „új reakciót” találni (s talál is természetesen), mert az új rend sem lett racionálisan „jobb” s az élet és társadalom igazságtalanságai újra kiütköznek. S a derék „haladó erők” újra harcra kényszerülve ismét leleplezik az úgy látszik kiírthatatlan gonoszt. Elég primitív manicheizmus ez – hatalmas „tudományos” apparátussal és kétségbeesett racionális hittel.

A történelem a valóságban csak a változások sorozata és folyamatosága, amelynek látszólag „haladását” a valóságos civilizatórikus-technikai hatékonyságnövekedés jelenti. Az emberiség erkölcsi szocializációjának hatékonyságát ugyanis nem sikerült növelni. Az örök béke vagy a totális személyközi harmóniák világa ma sincs közelebb, mint évszázadokkal előbb. A történetírás és történetírók önlegitimációja vagy a saját helyzethez vezető „hagyományvonal” kidolgozása, utólagos racionális „bölcesség” csupán. Egy adott időpont „tartalmának” elemszámát s azok lehetséges kapcsolatainak végtelenségét ugyanúgy nem lehet utólagosan „lényegileg” rekonstruálni, ahogyan a „szinkronitásban” sem képesek, sem egyén, sem közösségek ezeknek „mindentudó” *koncentrálására*. A történelem szereplői, ezért – bár elvileg, a később élő kétséges jogán megítélhetők – igazán csak megérthetők. A polgári történetírás jó része Dielthey óta vallja ezt a felfogást. A magyar történetírás legalább egy részének vissza kell térnie ehhez a hagyományhoz, s a marxista s egyéb ideologikus irányzatoktól meg kell szabadulnia. Így zökkenhet helyre a magyar történelem sok korszaka, problémája, életműve és eseménye, amelyek közé tartozik a dualizmus vagy az úgynevezett Horthy-rendszer 1921 és 1938 közötti „törzsisodeje” is. Nem rehabilitációkról van itt szó – a kategória történetileg egyébként is értelmetlen s legfeljebb az ítélező, áltudományos történetírásban van ilyesminek helye –, hanem a történetírásnak, mint evilági üdvtannak, illetve a lehetetlen emberi önmegváltás törvényi és szükségszerűségi „tudományának” felszámolásáról. Amit egyébként mindenki művelhessen mint valláspótlékot, szabadon, de amelynek „etalonjaitól” és fogalmaitól az *új magyar polgári* történetírásnak meg kell szabadulnia. S ebben a *folyamatban* bátran kell támaszkodnia agyonkritizált, elfelejtett vagy marxistán is fogyaszthatóra magyarázott elődeinek munkásságára. Mert ezek az

elődök általában többet tudtak, mivel fogalmi rendszerük és kikerülhetetlen elkötelezettségeik/elfogultságaik jórészt nem doktrínákhoz racionális utópiákhoz, hanem valóságos történelmi entitásokhoz kapcsolódtak s ezért a történetírói munka szükségszerű koncentrációjával együtt járó „valóságszegényedés” kisebb mértékű, mint az elvont ábrándokon mérő „tudományos” történetírásé.

A DUALIZMUS MÁSODIK FELÉNEK LIBERALIZMUSA – A LIBERÁLIS KONZERVATIVIZMUS

Az Osztrák–Magyar Monarchiának a századfordulóra alapvetően kedvezőtlenül alakult a nemzetközi helyzete. A polarizálódó nagyhatalmi viszonyok között, német szövetségesként megindult ellene mind a külső, mind a belső támadások sorozata. Törökország mellett egyre inkább a Monarchia lett Európa „beteg embere”. Az ilyen helyzetből kétféle – egymásnak homlokegyenest ellenkező – módon kereshet valaki kiutat: vagy megindul a legszélesebb fronton a régi felülvizsgálata – reformok sorozata –, vagy teljes változatlansággal kell őrizni a stabilitást. A Monarchia s benne Magyarország az utóbbi felé mozdult *inkább*. Az érzékeny egyensúlyok szűk ösvényére alapozott dualizmus sérülékeny szerkezetéhez annál óvatosabban kellett hozzányúlni, minél inkább a nemzeti aspirációk *gyakorlatilag* nem vagy alig kielégíthető mozgalmainak célkeresztjébe került a soknemzetiségű birodalom és mert a *siker*es kapitalizálódás óriási társadalmi átrendeződést és nagy szociális feszültségeket eredményező mozgásai is gyakran a polgári társadalom tagadását hordozták.

Az utólagos bölcsességeket kerülendő kell leszögezni egyrészt azt, hogy az Osztrák–Magyar Monarchiát és benne a történelmi magyar államot olyan létezőknek tekinthetjük, amelyeknek joguk volt önmagukat megvédeni, másrészt azt, hogy a két (három) állam „bukásra ítéltége” csak a későbbi események alapján állítható. Ez utóbbi állítás világosabban azt jelenti, hogy a Monarchia nem önmagától esett szét, hanem *szétverték*. Az első állítás pedig azt jelenti, hogy a Monarchia sem a „népek börtöne” nem volt, sem valami sötét, „reakciós” állam vagy terroruralmat gyakorló diktatúra.

Az osztrák–magyar birodalom és benne a történelmi magyar állam parlamentáris jogállam volt, nem (tömeg)demokrácia, tehát az utóbbi kellékeivel mérni értelmetlen. Amerikát vagy Franciaországot számon lehet ugyan kérni a dualista Magyarországon, de a tárgyilagos eredmény csak a másféleség megállapítása lehet – s ezt minden további nélkül, előre tudni lehetett.

Mi változott Magyarországon a századforduló körül, ami miatt mind a struktúrakonzervatív, mind az értékonzervatív irányzatok erősen előtérbe kerültek, s a klasszikus magyar liberalizmus a „haladó” felfogások szerint „kiüresedett”?

Kezdjük a kérdés végén. Csökkent-e a jogállamiság vagy külön-külön a személyes liberális alapjogok köre vagy érvényessége? Egyértelmű a válasz: nem. A magyar sajtó kivirágzott, az érdekképviselések tovább épültek, továbbra is bárki felekezeten kívüli lehetett, tanszabadság uralkodott, az ellenzéki pártok és a nemzetiségi mozgalmak a nemzetiségi törvény individuális alapján is erősödtek, illetve fennálltak stb. Szóval a struktúra nem változott, viszont nőtt a hatalmon lévők veszélyeztetettség érzése, s így a hatalom keményebb és elzárkózóbb lett a változások követeléseivel szemben. Itt kulcsszerep jut a választójog kiterjesztésével kapcsolatos elutasításnak. S a háború előtt, a többi hatalomhoz hasonlóan, nálunk is megszülettek a háborúra készülődés majdani kivételes helyzetre vonatkozó törvényei. Egészében azt lehet mondani, hogy a társadalmi–művelődési és gazdasági szférákban mindig zömmel liberálisan működő magyar államiság a hatalmpolitikára vonatkozó konzervatív – vagy inkább preliberális elveket megvalósító – kiegyezésszerű kereteket elkezdte aktívan védelmezni a gyors változások átrendezni akaró erőivel szemben. Ezt a váltást éppen a magyar dualizmus egyetlen „politikai váltogazdasági” lépése, a függetlenségi párt vezette koalíció győzelmei, illetve a Szabadelvű Párt 30 év utáni veresége erősítette fel.

Miért? Kiderült, hogy bár a koalíció hatalomra kerülése érdekében feladta antidualista elveit, még a legyengített „függetlenségi vírussal” sem lehet az érzékeny egyensúlyokon nyugvó dualista hatalmi szerkezetet és heves mozgásba kezdett politikai társadalmát irányítani. Nem, mert nálunk *éppen ekkor zajlottak* azok a nagy átalakulások (nemzetiségi, urbanizálódási), amelyeket *máshol is kemény hatalmpolitikai keretek között tartottak*. A franciásítás és angolosítás (az írek állandó „pacifikálása”) – a gyarmatosításról nem is szólva – vajon demokratikusabban ment végbe, illetve zajlott, mint a történelmi Magyarország asszimilációs folyamata? Most csak a Seton Watson-féle urak kritikáira és az angol nagyhatalmi (szövetségi) érdekeket szolgáló „leleplezéseire” gondoljunk, aki fékezhetetlen humanizmusában lehorgonyzott hazája egyik ellenségénél és az elitváltásban érdekelt itteni körök „humanista” támogatásával nem a brit gyarmati alattvalók helyzetéről, hanem a klasszikus liberális egyéni jogok birtokában lévő „szenvedő” magyarországi nemzetiségekről beszélt. (Hogy a sokkal közelebbi íreket hogyan nem találta meg a nemes angol – az kész csoda. De az ilyen „humanizmus” általában máshol és máshol is csodákra képes.) Vajon elérték-e a két világháború között, majd utána *máig* a kisebbségek az ilyen jogosultságokat? A mai európai kisebbségi felfogás hogyan is áll – elismeri-e a kollektív jogokat –, amelynek jegyében támadták s támadják történészek máig a korabeli magyar nemzetiségpolitikát?

S ugyanilyen kérdések tömegét lehetne felvetni a magyarországi szociális politikával kapcsolatos állandó ítéletekkel szemben. Mintha a klasszikus farmerországban, az Egyesült Államokban nem lett volna populizmus, vagyis establishment-ellenesség és kemény harc, úgy

kezelik sokan a nagybirtokot, mint *minden rossz* forrását. Vagy a „megalkuvó”, az adott feltételek között számításait megtaláló és politikai–gazdasági céljait elérő „áruló” nagytőke kárhozátását minek tekintjük? Csak azért, mert a hatalmat a nagybirtokkal együtt, sajátos munkamegosztású koalícióban és nem közvetlenül gyakorolta, „feudalizálódott-e”? Mit jelent itt a „félfeudális” című gyakran használt jelszó? Magyarország a dinamikus ipari expanzió ellenére tényleg erősen agrárország volt, peremkerületeit nem nagyon, vagy csak nagyon lassan kezdi átgyúrni a kapitalizmus, de ez miért nem kapitalizmus? Vagy a nagytőkének ott is direkt uralkodnia kellett volna, ahol jelen sem volt, vagy ha igen, mint új nagybirtokos? Nem jutott el a magyar kormányzat elég gyorsan az iparfelügyelet, a munkásvédelem, sőt már a század első évtizedében a munkáslakásépítések elindításáig? Hol itt a mérce, és lehet-e ezt az utókor vagy éppen a gazdag házak normájaként alkalmazni egy szegény közületre?

Újra és újra racionálisan forradalmas eszmék uniformizáló és nem a valóság lehetőségeiből, hanem a doktrínák és utópiák csak *gondolatilag* harmonizáló követelményeiből indult egykori és későbbi kritikák tömegeit találjuk. S nem azokkal a kritikákkal van baj, amelyek részlegesen vagy fokozatosan, a megvalósíthatóság akár lassú folyamatában gondolkodnak, hanem azokkal, amelyek önmagukat a *hatalom birtokában*, vagy annak megszerzésével varázserőnek hiszik.

A századforduló Magyarországon két ilyen „hatalomforradalmas” csoport alakult ki: az úgynevezett polgári radikálisok értelmiségi mozgalma és az egyébként nálunk német mintára szervezett, mérsékelt, érdekvédelmi (munkás) szociáldemokrácia radikális (értelmiségi) baloldala. Mindkét csoport erőteljesen a fővárosra és a sajtó bizonyos orgánumaira (*Huszadik Század, Szocializmus, Világ, Szabadgondolkodó*) összpontosul s *önmagában* kis létszámú, korlátozott befolyású irányzat volt. Miért váltott hát ki olyan heves reakciót, s miért tartották őket az uralmon lévő liberális (=liberálkonzervatív) erők nagyon veszélyesnek? Azért, mert ezek az értelmiségiek a zömében apolitikus, szervezetlen és artikulálatlanul hagyományos magyar világban – amelynek sokféle nyomorúsága, feszültsége és igazságtalansága egyébként nyilvánvaló volt – a forradalmasító gyúanyag szerepét játszhatták azzal, hogy saját hatalmi törekvéseiket reális társadalmi problémák egyoldalú tárgyalásával és beállításával tudták alátámasztani úgy, hogy a hatalmon lévők totális felelősként, „népi bűnbakokként” szerepeljenek. Az ilyen polarizáló – a későbbi kommunista ideológiát sokban előlegező – nézetrendszer polgári, kispolgári visszhangja csekély lévén, a polgári radikálisok a forradalmi szocialisták szövetségesei lettek s ügyesen maguk mögé állították az érdekképviseleti szárnyat is, az általános választójog követelésével.

Tulajdonképpen az általános választójog elutasítása jelentette és jelenti a magyar liberalizmus „reakciósságát”, vagyis az a tény, hogy nem állt ki a szabad politikai versenyre a hatalomért, mivel a status quo őrzését s benne főleg a történelmi Magyarország integritásának

megvédését *csak így* gondolta megoldhatónak. Nyilvánvaló az, hogy ennek a felfogásnak erőteljes „osztályérdekű” összetevői is voltak, de az egészet csak annak és „reakciónak” nyilvánítani – már akkor is képtelenség volt. Üres utópia volt a „népek demokratikus összefogásának elve”: „a nemzetiségi kérdés, a nyelvi különbségek nem játszhatnak lényeges szerepet, mivel a mindenféle nyelvű elnyomottaknak közös erőfeszítéssel kell a birtokarisztokrácia bástyáit ostromolni és megdönteni, és a küzdelem szövetségesei meg fogják találni a győzelem után is a békés kiegyenlítés módozatait” (Rácz Gyula: A magyar osztályképződés gazdasági alapjai és demokráciánk fejlődési lehetőségei. *Huszdik Század*, 1909. I. 377.).

A valóságban nem volt, nem lehetett nagy a radikális változások elitváltásra törő ereje, hiszen a már nem a hagyományos világban élő magyarországi népesség a nagy gazdasági-társadalomalakulásban a *fennálló* kereteiben igyekezett elhelyezkedni. A klasszikus tőkefelhalmozás mindenkori társadalmá volt ez – sok végleges vagy átmeneti veszteséssel –, de még messze attól az ipari kapitalizmustól, ahol az alapvető tömeget az „ipari proletárok” adták. Nálunk a mezőgazdasági szegénységet könnyen lehetett volna – hasonlóan a nemzetiségi paraszti tömegekhez – „forradalmasítani”, e téren azonban a jogállam kemény prevencióval, s ritkán, „példaadó” erőszakkal reagált. A nagy elégedetlenségi potenciál nem tudott – már szétszórtsága és műveletlensége miatt sem – megszerveződni. S így helyes helyzetfelismerést tükröz a *Huszdik Század* forradalmi ideológusa: „A polgárságnak csak bizonytalan existenciájú és nagy intelligenciájú (sic!) részére számíthat a birtokarisztokrácia elleni nyílt osztályküzdelem” (Rácz Gyula i. m. 380.).

Továbbra is feltehető a kérdés: miért érzékelték hát a korszak liberálisai veszélyesnek e nem túl nagy csoportokat? Azért, mert a *fennálló hatalmi szerkezet megbomlása esetén* „alternatív” uralmi garnitúrává lehettek. S az elsötétülő nemzetközi horizont, valamint a belső, rohamos társadalmi átrétegződések (=fenyegető nivellálások) idején a magyar liberálkonzervatívok *aggódni kezdtek*. A nyugati mintákhoz képest nagy vagyoni–művelődési–politikai különbségekkel és kiegyensúlyozatlanságokkal tisztában lévén, egyetlen módszert választhattak: a forrongó társadalmat addig tartják féken, amíg annak különböző csoportjai megtalálják a helyüket. S ennek jó esélye volt, hiszen a már idézett *Huszdik Század*beli szerző is regisztrálta: „Ez a polgárság nem veszi észre, hogy a fennálló renddel érdekellentétben van” (Rácz Gyula i. m. 369.). Tehát a vagyona és műveltsége révén felemelkedett új polgárságot sikeresen integrálták. Az „érdekvédelmi szociáldemokrácia” is jó úton volt ehhez. Nem véletlenül akarják őket a radikális vezetők „döntésre” késztetni: „A párt vezetői az apró bürokrata munkák végzése helyett a forradalmi gondolkodás és műveltség apostolaivá kell, hogy váljanak ... Irányt szabó, félelmetes hatalmú szervezete akar-e lenni ez a párt a haladásért sóvárgó lakosság egészének és inkább üldözője, elnyomója, megtörtője lenni a birtok-

arisztokráciának (?) ... akarja-e a proletársorsú értelmiségi csoportokat magához vonzani s a tisztán látó vagyonos polgárokat kooperációra megnyerni...? (Rác Gy. i. m. 383-384.).

Szándékosan idéztem ilyen bőségesen az állítólag valódi „liberális” értelmiségieket képviselő orgánumot. Ebből talán jobban érthető, miért lett a magyar liberalizmus utólagos „haladó” (marxista) minősítése „felemás”. S az, hogy eszmetörténetileg miért érvényesül ma is sok értelmiségi gondolkodásában „baloldali eltolódás”, amelynek következtében a „szélsőjobboldal” már a következetes polgári gondolkodóknál vagy irányzatoknál kezdődött, kezdődik.

A magyar liberális jogállam tehát a fennálló, preliberális alapon keletkezett politikai-hatalmi szerkezet totális (szociális, nemzetiségi és részben függetlenségi) tagadói ellen védekezett anélkül, hogy különösebben (kivéve hitbizomány, szűk választójog) eltért volna kora európai liberális rendszereitől. Igaz, nálunk a preliberális hatalmi kiegyezés miatt nem a mobil, hanem az agrárvagyon volt a politikai élet vezetőinek alapja – de ezt egy Budapestet leszámítva egyértelmű agrárországban nem tekinthetjük „abnormálisnak”. Sokkal különösebb lett volna az, ha a 20 milliós országban (1910) mindösszesen pár százezer embert foglalkoztató ipari tőke diktált volna (ezt nevezték „európaiságnak”). Fontosabb azonban ennél a ténynél az, hogy a magyar gazdaság és társadalom európai beágyazottságainak sokszázados szövetén egy ilyen fordulat, egy ilyen elitváltás nem változtatható. Vagyis az ország népének többsége számára az elitcsere semmit sem hozott volna. A budapesti tömegek egy részének polgárabb és „emberibb” életkörülményeit nem az itteni nagytőke „humanizmusa” és „európaisága”, hanem az országos átlaghoz képest többszörös tőkeereje – az ebből való „oszthatóság” – határozta meg. A formai „európaiságnak” máskor sincs tartalmi következménye (a budapesti helyi választójogot sem demokratizálták).

Nem téved sokat a kései elemző akkor sem, ha azt állítja, hogy a magyar nagytőkének és új polgárságnak nagy része azért volt elégedett jómódú „másdrangúságával”, mert az ország és a birodalom bonyolult viszonylatainak rá nézve gyakran veszélyes fordulatait (antiszemitizmus) nem neki kellett kezelnie. A hatalmi felelősség hiánya ebben a korban – amelyet aranykorként tárgyal a magyar zsidó történetírás – fokozott védelmet adott. A birodalom, illetve Magyarország zsidó lakosságának dinasztiahűsége – sőt, a magyar zsidók jelentős részének 1918 utáni legitimizmusa – erről beszél.

Van még egy nagy tévedése a régi magyar liberalizmust lefelemásozóknak. A „tisza” liberalizmus sehol sem növeli ugyanis a társadalmi igazságosságot, a személyes szabadság vagy a társadalom fellazulása csak az erőseknek, gazdagoknak, előnyös helyzetűeknek jelent *teljes* értéket. A szegények a szabadversenyben a „kiválasztódás igazságának” megfelelő helyhez jutnak. A szocializmus igazsága sem több, mint egy szép álom, mert nem lehet nem létező reális és szimbolikus javakat szétosztani. Milyen alapon bírálja a Kádár-kor-

szak „tudományos világnézetét” valló történetírást Tisza Istvánt – aki a technikai és szervezési hatékonyság révén hiszi fokozatosan megvalósíthatónak a népjólétet és nem a hatalmi elosztás „igazságában” –, amikor a tudományos alapon álló politikája is csak addig jutott el, hogy kijelentse: csak azt lehet elosztani, amit megtermeltünk.

Teljesen magánügy, ha valaki hisz az emberben és az emberiségben. Azonban nem árt inkább megismerni a reális embert, emberiséget és tudni róluk (magunkról), hogy milyenek is ténylegesen. A dualizmus korszakának nyílt, a nyilvánosságot kedvelő légköre alkalmas volt arra, hogy a versengő eszmerendszerek elvégezzék egymás kritikai elemzését. Teljesen értelmetlen az, hogy valaki(k) abszolutizálja(k) bizonyos irányzatok céljait és módszereit. A dualizmus korszakának teljes eszmetörténeti spektruma nem utal többre, mint arra, hogy a történelmi Magyarország nem Anglia, Franciaország vagy Amerika. Ha az angol liberalizmus uralmával megfér az ír kérdés, a franciával a Dreyfus-ügy – hogy a gyarmatokról most ne beszéljünk – s Amerikával a négerkérdés vagy az indiánok ügye, akkor máris eltűnik a nálunk alkalmazott „haladás” vagy marxista etalon.

A magyar liberálkonzervativizmus 1918–1919-es sokkjáig nem olvadt össze a kemény ó- és újkonzervatív etatizmussal, nem vállalt direkt hatalmi beavatkozást sem az egyéni, sem a közösségi (gazdasági) szférában – a háború ilyen irányú kényszerlépéseit állandóan hangsúlyozva, átmeneti állapotnak tekintették. A rendelkezésre álló jogállami eszközökkel védték a térség számára óriási jelentőségű stabilitást. Sajnos, Magyarország geopolitikai helyzete nem hasonlítható az ellenség nélküli Egyesült Államokhoz, ahol a történelmi előzménytelenség – bár az említett indiánok valójában cáfolják ezt – következtében kibomolhatott az individuális szabadságok paradicsoma.

A magyar társadalom nagyobb részének preliberális konzervativizmus egyébként sem hatalmpolitikai természetű. A magyar falu és kisváros hagyományos világát nem a liberális kormánypolitika konzerválja, hanem létviszonyainak *objektív adottságai*. S ezért igaz az is, hogy egy elitváltás s egy hatalmpolitikai kurzusváltás sem dinamizálhatja, „liberalizálhatja” világukat. Egy ilyen politika – mint ahogyan ez bekövetkezett majd a kommunizmusban – *szétverheti erőszakkal a régit*, de nem tudja magasabb tőkeszintre emelni, s ma már tudjuk, hogy az úgynevezett szocialista kulturális forradalom sem tette versenyképesebbé ezt a világot. Mert az ilyen „modernizációs” politika – ellentétben a magyar liberalizmus lehetőségteremtő, (= infrastrukturális) hatékonyságnövelést szem előtt tartó és individuális elfogadásban gondolkodó módszereivel – az embertelen szabadságra és jólétre kényszerítésben gondolkodik. Embertelenné pedig az teszi, hogy a feltételek nehéz és lassú megteremtését nem végzi, végezheti el, hiszen éppen ez ellen lázadt fel, „reakciónak” minősítve a *természetes* tempót, minden áron *gyorsítani* akarva. Ennek voluntarizmusát s tragikus következményeit pedig nem csupán az utókor, de már a

kortársak is világosan látták: „A termelési és fogyasztási folyamatok állami vezetése és irányítása ugyanis szerfelett terjedelmes és szövényes hivatalnoki kar létrejöttét fogja eredményezni ... A történelmi materializmus jövő kollektivista társadalma, minthogy vezetőkre és vezetettekre való differenciálódásának feltétlenül be kell következnie, egy nem tökéletes kooperáció esetén kizsákmányoló bürokráciához vagy egy mindenható központi hatalomhoz vezetne, amely utóbbi megsibbasztotta az inka kollektivista államot is” (Kemenes Antal: A történelmi materializmus világállamának nehézségei. *Magyar Társadalomtudományi Szemle*, 1913. 541–542.).

A fenti zseniális elemzés – amely a nagy gyakorlati, „új embert” és „kizsákmányolásmentes” társadalmat csinálni óhajtó kísérletek előtt született – nagyon „egyszerű” józanságon alapszik, annak belátásán, hogy a kor szocialistái és utólag igazi liberálisnak beállított polgári radikálisai „az értelmi tényezők szerepét a társadalomban túlbecsülik” (Horváth Lajos: A szocializmus válsága. *Magyar Társadalomtudományi Szemle*, 1911. 353.).

Az egykori kortárs kritikákat tömegével sorolhatnánk tovább, s ezek a vélemények megfogalmazzák a totális, forradalmi világmegváltással szembeni pozitív programot. Ennek két fő jellemzője van: egyrészt a folyamatos *részes* reformok szükségessége – amelyek „megérnek” –, másrészt a technikai-szervezési termelési hatékonyságnövekedésre összpontosítás. A dualizmus második szakaszának legkarakteresebb polgári politikai gondolkodója, Réz Mihály (aki személyében testesíti meg a klasszikus magyar liberalizmus „önvédelmi”, konzervatív fordulatát) summázza ennek a politikának a lényegét: „minél szükségsebb a gazdasági és ebből keletkező politikai és irodalmi fejlődés természete: ideológiai tényezők által annál megváltoztathatatlanabb” (Réz Mihály: A politikatudomány határai, I. rész. *Magyar Társadalomtudományi Szemle*, 1909. 29.).

A magyar liberalizmus és társadalma – tehát a dualizmus korában, akkor, amikor vezető eszmei irányzat volt – „úton járó” társadalom és eszmekör volt. A nyugati mintáktól való eltérése éppen azt mutatja, hogy *szervesült* az eszme az itteni valósághoz és tulajdonképpen éppen ez adja valódi jelentőségét. Ellentétben a vele szembeforduló igazinak mondott liberalizmussal, a polgári radikalizmussal. Nem véletlen, hogy a szétdarabolás és a két forradalom s az erre válaszoló ellenforradalom sokkját átélő magyar társadalomban csak ez a liberális konzervatív irány maradt, maradhatott meg, mint a szellemi életet, de sok szempontból a bethleni politikai konszolidációt is meghatározó eszmei irányzat. Mind a tőle jobbra eső radikalizmusok, mind az érdekvédelmi szociáldemokráciát „meghaladni” akaró baloldali radikalizmusok embertelen diktatúrákba torkollottak, hiszen nem ők alkalmazkodtak társadalmaikhoz, hanem megpróbálták társadalmaikat „helyesre” alakítani. A magyar liberális konzervatív politikai és művelődési hagyomány a magyar polgári hagyomány zömét jelenti, amellyel jelentőségben csak az érdekvédelmi szociáldemokrácia ve-

heti fel alkalmanként a versenyt. Csak sajnálhatjuk, hogy ez az örökség vagy kiesett a köztudatból, vagy hamis értelmezési keretekben kényszerülve, rosszul ismert a magyar műveltebb közvélemény előtt.

ÖSSZEGZÉS ÉS VITATÉZIS

A fenti vázlat a terjedelmi korlátok miatt sem tartalmazhatja egy monografikus igényű terület teljességét és a mindenre kiterjedő dokumentálást. Az írás szándéka az volt, hogy bemutasson egy „ellengondolatmenetet” és kimondjon egy hipotézist, vagyis azt, hogy a történelmi magyar liberalizmus (= liberális konzervativizmus) eszmétörténeti problémáinak *nagyobb* része az újabb magyar történetírás ideológiai fixáltságának és ilyen irányú értékrendjének következménye. Az eddig követett úton a legtárgyilagosabb beállítottsággal is csak az „egyrészt–másrészt” típusú véleményekhez juthatnak el. A magyar liberalizmus vagy a dualizmus kora persze nem áll elszigetelten ilyen szempontból. A napjainkhoz közeledés mértékében – sok tényezőtől persze nem függetlenül – nőtt s többnyire *nő ma is* a sokáig súlykolt uralkodó ideológia áttételeken is érvényesülő hatása.

Az a véleményem tehát, hogy az újabb magyar történetírásnak kellene magát – egy korszak lezáródása nyomán – világnézetileg, (főként emberképileg) s módszertanilag újragondolni annak érdekében, hogy a magyar történelem sok *mesterséges* problémája megszűnjön, illetve más megvilágításba is kerülhessen.

LÁNCZI ANDRÁS

Az autentikus és a radikális

Hogyan olvassuk Tőkéczi László írását? Mint tudományos értekezést, pamfletet, irodalmi esszét, publicisztikát vagy ideológiai alapvetést? Ennek a kérdésnek a megválaszolása nélkül nem lehet önértékű – azaz a szerző szándékát messzemenőig figyelembe véve – kezelni az írás mondanivalóját, gondolatait, szimbolikus üzeneteit. A legjobb, ha az írás végéből indulunk ki, ahol a szerző vitatézist fogalmaz meg: „az írás szándéka az volt, hogy bemutasson egy ellen-gondolatmenetet és kimondjon egy hipotézist”. Az „ellen-gondolatmenet” – nyilvánvalóan a hipotézis alátámasztásául szolgál – lényegét talán így lehetne összegezni: Magyarországon torz, radikális liberális történetiszemlélet uralkodik. Ez a történetiszemlélet sok „mesterséges” kérdést vetett fel és tart életben, feltehetően azért, nehogy kiderüljön: Magyarországon kétféle liberalizmus van. Az egyik autentikus, a nyugati mintáktól eltérő, az „itteni” valósághoz szervesült; a másik a radikális liberalizmus, a nyugati mintákkal azonosuló, idegen szellemű, nem szerves. Az írás célja annak bebizonyítása, hogy az autentikus liberalizmus, melyet liberális konzervatívnak nevez, olyan létező hagyomány, amely képes leleplezni a radikális liberalizmus tév- és rögeszméit, olyannyira, hogy a liberális konzervativizmus igazi ellenlábása nem is a radikális liberalizmus, hanem az „érdekvédelmi szociáldemokrácia”. Mindezt a szerző Magyarország Nyugattal való találkozásának a keretébe helyezi, jelezvén, hogy a modern magyar társadalomfejlődés alapvető kérdéséhez nyúl: Mit jelent a nyugati kihívás, és hogyan őrizheti meg identitását egy nemzet a modernségben, miközben a követendő mintája külhoni, nem szerves módon kialakult, kényszermozgását nem „belülről” vezérelt normák motiválják?

Kicsit nehezebb a „hipotézist” kihámozni a szövegből, aminek az az oka, hogy tudományos értelemben nincs semmilyen hipotézis megfogalmazva. Amit a szerző hipotézisnek nevez, az inkább egy

kivánság hangoztatása: fogadjuk el az „ellen-gondolatmenetet”. Ideológiai tértítés alanyai vagyunk tehát. Ebből következően az írás nem tudományos cikk (az érvelés egzakt kellékei egyébként is hiányoznak), nem pamflet, még kevésbé irodalmi esszé, inkább publicisztika és ideológiai alapvetés. Egy ideológiai alapvetést el lehet fogadni vagy el lehet utasítani, de nehéz érdemi vitát folytatni vele. Ha valaki fontosnak tartja, hogy egy új vallást, filozófiai iskolát vagy ideológiai áramlatot indítson el – ez bárki szíve joga. Amihez hozzá lehet szólni, az a fölhozott érvek releváns vagy éppen irreleváns volta. Innen és csakis innen nézve Tőkéczki László *Magyar eszmetörténeti vázlatát*, féltő, hogy *irreleváns* érvek egész sorát kapja az olvasó.

Milyen relevanciája van ugyanis annak a szembeállításnak, amelyet a szerző tesz a magyar nemesi liberalizmus és a radikális liberalizmus között? Annak taglalása, hogy volt-e nemesi liberális eszmeáramlat Magyarországon, triviális. Rámutatni arra, hogy kialakult egy radikális, nyugatias eszmei mintákat követő liberalizmus Magyarországon – ez is az. És sajnos az is triviális, ahogyan a kettőt szembeállítja egymással Tőkéczki. Mert milyen többlettel szolgál az a megközelítés, amely a hangsúlyt a kétféle liberalizmus szembeállítására veti? Csak negatívum származhat belőle: a magyar liberalizmusról folytatott diskurzus provinciálissá és kisszerűvé szerényül. Ám legyen, köves-sük előbb a „vázlat” gondolatmenetét, hogy az érvelés nyilvánvaló és rejtettebb utalásait értelmezni tudjuk.

A tanulmány szerint az autentikus vagy liberális konzervativizmus jellemző vonásai Magyarországon a következők: 1. A nemesség világnézete („A magyar nemesség kiemelkedő képviselői idelizmusuk mellett is felismerték a klasszikus liberális elvek »számukra valósságát«”). 2. Demokratikus mintákon nevelődött („A magyar történelemnek nagyon is sok demokratikus hagyománya van. Az általában vett nemesi demokrácián kívül ide tartoznak a székelyek, a szászok, jászok és kunok, valamint a hajdúk sajátos »szabad« közösségei, a szabad királyi és mezővárosi polgárság, parasztpolgárság önkormányzati élete, a protestáns egyházak autonóm szervezetei...”). 3. Klasszikus műveltségen nyugszik („A magyar nemesség elitjének klasszikus human műveltsége rendkívül eleven, hazának szolgáló és magas szintű egyéni erkölcsiséget is tartalmazott”). 4. „Igazságkereső egyéni erkölcsiség”: a reformnemességre jellemző magatartás. 5. A reális emberből indul ki, természetes tempót követ („Nem árt inkább megismerni a reális embert, emberiséget és tudni róluk [magunkról], hogy milyenek is ténylegesen.”). 6. Szervesen magyar („A magyar múltnak még a polgári társadalomhoz való kapcsolódása is mintaszerűen *szerves* volt...”).

Ezzel szemben a radikális liberalizmus jellegzetességei ezek: 1. Értelmiségi proletárok világnézete („Sajnos, a közép-európai térség nagyobb részének sorsát az elmúlt évtizedekben egy értelmiségi proletárok vezetésével végrehajtott forradalmi puccs következményei határozták meg”). 2. Mintakövető, az élettől elrugaskodott, felelőtlen

kísérletezgető, jelcentrikus. 3. Messianisztikus („A modern értelmiségi racionális világmegváltása... erős rendszerképző erő lett”). 4. Nem szerves, idegen szellemű („Éppen ezért, mert a magyar társadalomtörténet ilyen világos s a modern polgári és nem-polgári törekvések egy jelentős és harsány része – *nem találván elég saját legitimációt ebben a történelemben!* – vagy máshol keresi azt, vagy egy-egy »ellenkultúrás«, »haladó hagyomány« konstruálásával akarja az általuk is *fontosnak* tartott elődöket előteremteni”). 5. Főként marxista ihletettségű („Marxi fogantatású a nyugati... folyamatok etalon jellegének érvényesítése... Ilyen összefüggésben lesz aztán »elkanyarodás« vagy éppen »zsákutcás« egy nép/nemzet történelme...”). 6. Gondolatrendszerének alapja a progresszió és a racionális hit. 7. Univerzalista értékekben gondolkodik („Az örök béke vagy a totális személyközi harmóniák világa ma sincs közelebb, mint évszázadokkal előbb”). 8. Elvont, utópikus történetsszemléletű („elvont ábrándokon mérő »tudományos« történetírás”).

Áttekintve Tőkéczki László írásának főbb téziseit, megállapítható, hogy egy ideologikus történelmi spekulációt kell az olvasónak értelmeznie. Azért spekulatív, mert egy megelőlegezett célnak vagy szándéknak, a magyar történelmi tudat „kiigazításának” alárendelve történelmi, politikatudományi, szociológiai és politikai filozófiai érvek váltogatásával, illetve kevergetésével aktualizál és politizál. Ezért az alábbiakban csupán azokra az összefüggésekre szeretnék kitérni, amelyek e nyílt (a történelmi tudat kiigazítása) és a szándékolt (aktuálpolitikai) céllal kapcsolatosak.

1. Első helyre kell tenni azt a kérdést, amelyet Tőkéczki László kerülget, olykor oda-odakap, de nyíltan nem foglal állást: a felvilágosodás politikai programjának életképességére gondolok. A szerző elmulasztja *egyértelműen* tisztázni a viszonyát ehhez az elmúlt kétszáz évben a szellemi és társadalmi mozgásokat irányító világképhez. A magyar politikai gondolkodást átítatták a felvilágosodás különféle eszméi, olyan mintával azonosultak a 18. századi göttingai magyar diákoktól kezdve a reformkoron át a mai politikai gondolkodókig bezárólag, amely nem „szervesen” nőtt ki a magyar tapasztalatból, sőt, döntő pontokon – például valláserkölc, állam és egyház viszonya, az állam eredetének kérdése, demokrácia és nemzeti karakter összeegyeztethetősége stb. – olykor még keresztezte is a helyi minták érvényesülését. A progresszivitás eszméje először a 18. század utolsó évtizedeiben lazította föl a „magyar tudatot”. A fejlődés modernkori eszméje nem a marxizmus képében kísértette meg sem a világot, sem a magyar gondolkodókat. A felvilágosodás eme elképzelése eredetileg a természettudományos optimizmusból származik, s a 19. század számos társadalmi gondolkodója elfogadta – köztük az *egyik* Marx volt. Ha valaki indexre teszi vagy proskribálja Marxt és a marxizmust, ezzel még messze nem számolta föl az aktivista-progresszivistá gondolkodásmód tartalmait. A modern társadalomtudomány fogalma

szerint haladáspárti – ha nem volna az, akkor nem is lenne modern mint tudomány.

A felvilágosodás végéről immár hosszú évtizedek óta beszélnek, nem mintha a felvilágosodást a kezdetektől fogva ne érte volna támadás. A modernség nagy vesztese, az egyház mindvégig opponálta a modern társadalomfejlődést. A modernség, illetve a felvilágosodás kortárs kritikusi voltak a romantikusok is. Mind az egyház, mind a romantikusok az újkori filozófiát okolták a természeti törvényt semmibe vevő társadalomvezetési elvek kigondolása miatt. Míg az egyház teológiai alapokról, a romantikusok a költészet nevében támadták a modern filozófiát. A 20. századra világossá vált, hogy a felvilágosodás olyan szélesre tárta a politikai eszmék előtt a kaput, hogy azon keresztül a faj mítoszától kezdve a kommunista erőszakig bármi beözönölhetett. A kommunizmus bukásától függetlenül, azt jóval megelőzően, sokan emlegették a felvilágosodás végét: ezen a társadalmi optimizmus és radikalizmus talajvesztését értették. Mivel Tőkéczki a magyar radikális liberalizmust azonosítja a marxizmussal, azt kell gondolnom, hogy a felvilágosodás programját is temeti. A felvilágosodás elemei azonban annyira beépültek a modern társadalmi tudatba, hogy azokat az egyes mozzanatok bírálatával nem lehet megrendíteni.

Óvakodnék attól, hogy a történeti, a politikai és az életmód fogalmát vagy tartalmát összemossuk. Ha valaki nem szereti a McWorld kínálta fogyasztási javakat, akkor ne vegye. De hogy a modern liberális államberendezkedés biztosította viszonylagosan a legnagyobb külső és belső békét, az tapasztalati tény: erről lemondani csak azért, mert nem „szerves”, hanem idegen minta alapján másoljuk, nem vagyunk eredetiek – örültség. Vajda János pontosan erre tapintott rá 1861-ben: „Mert ne higgy, hogy mind jó és szerves az, ami keleti, azért, mert »eredeti«”. Ugyis csak azok a minták életképesek, amelyekért megküzdünk, éppen ezért nem baj, hogy – amint azt néhány évvel ezelőtt Ludassy Mária észrevételezte – mai vitáink Nyugaton már néhány száz éve lezajlottak. Ezt a jelenséget nem keverném össze „az éljük a saját életünket” tautológiával. Tőkéczki László most nyilván tiltakozik, hogy egy olyan alapállást tulajdonítok neki, amit ő nem képvisel. Politikai filozófiai szempontból mégis lehetséges ilyen olvasata dolgozatának.

2. Tőkéczki László írásában egy radikális konzervatív forradalom tüzét élesztgeti. Ennek lényege az egyoldalúvá vált magyar tudat kritikája és egy új lehetőség bemutatása. A tett forradalmi, mert a szerző által általánosnak vélt gondolkodásmóddal szemben lép föl, ennek a célnak rendeli alá stílusát is („Ki kellene már végre mondani...” stb.). Konzervatív, mert a tradícióból próbálja kiemelni és letisztogatni azt a gondolkodásmódot, amelyet szembe kíván állítani a szerinte elfogadottal. A konzervatív forradalmiság nem fából vaskarika, hanem a kelet-európai történeti fejlődés látszólag önellentmondásos, valójában logikus következménye: mivel ez a fejlődés kezdetektől fogva – Magyarországon I. István óta – felülről irányított és kikény-

szerített, így elkerülhetetlen, hogy egy-egy kiigazítási kísérlet sem lehet más, mint radikális. Ha a konzervatív radikalizmust azzal a vehemenciával próbálják érvényesíteni, ahogy azt olykor tapasztalhatjuk, akkor ugyanolyan voluntarizmussal cselekszenek, mint amit éppen bírálnak.

Pedig van egy másik lehetőség is: a nevelésé. Igaz, ez nem kecsesget gyors sikerrel, ám biztosabban célba ér. A gondolkodásmód megváltoztatása részben a nevelés, részben a körülmények ügye. A körülményeket nem láthatjuk előre, a nevelés hatása már kiszámíthatóbb. Aki mostanában találkozott egyetemi hallgatókkal, az észrevehette, hogy a politika iránt érdeklődők körében megnőtt a fogékonyság elfelejtett vagy egyszerűen más gondolkodásmódok iránt, mint ami bevett vagy megszokott. A mai formálódó konzervativizmus sikere azon múlik, hogy a föltörekvő új elit milyen nevelést kap. Aki igazán hisz a konzervatív eszmék erejében, annak ma a katedrán kell megállnia a helyét.

A kortudatkritikák általános gyengéje, hogy miközben nagy lelkesedéssel és túlzó általánosító kedvvel igyekeznek a jelenhez vezető utat történetileg rekonstruálni, kimutatva ki, mikor, miben vezette félre a közösséget, szem elől tévesztik az individuális és a konvencionális igazságok természetét. Arra a dichotómiára gondolok, amelyre Edmund Burke hívta föl a figyelmet. Az individuális értelem – szerinte – tévelygő, a felhalmozott tapasztalat, a precedens megbízható. Aki ezt a szembeállítást használja, az ne feledje, hogy Burke a kritikáját egy meghatározott eseményre és a gondolkodók egy meghatározott csoportjára vonatkoztatta, és nem egy, évszázadokon át tévelygő népre. Tévelyeghet-e egy nép évszázadokon át? Aligha. Fönntarthat-e olyan eszméket, amelyek nyilvánvalóan tévesek? Csak akkor, ha nincsenek demokratikus eszközök a téves döntések megváltoztatására, vagy hiányzik a felelősségteljes döntésekhez szükséges szuverenitás. A demokratikus hagyomány hiányának vagy gyengeségének relativizálása vagy kijátszása a szuverenitás hiányával, félrvezető érvelés.

3. A magyar politikai gondolkodók elitje mindig figyelt arra, hogy mi történik a külvilágban, milyen szellemi folyamatok zajlanak. A modern nyugati politikai fejlődés intellektuális bázisát a politikai filozófia adta, mely a politika *első* kérdéseit vizsgálja. Ez a teoretikus szint igazából idegen maradt a magyar politikai gondolkodók zömétől. Csupán az elmúlt években keletkezett valamiféle politikai filozófiai irány Magyarországon, amely egyszerre próbálja érvényesíteni az egyetemes és lokális szempontokat. A tapasztalat átélte, „szerves”, de egyetemes fogalmakban és nyelven igyekeznek azt kifejezni. A filozófiai műveltséget a magyar szellemi (nemesi liberális) elit nem tartotta sokra, kivéve az antik szerzőket. Azért ragaszkodtak a klasszikus műveltséghez, mert egy olyan moralitás hordozója volt, amely – szemben a modernség kusza erkölcsi viszonyaival – áttekinthető és egyértelmű kapaszkodókat nyújtott a tekintetben, hogy mi a jó és mi a rossz, mi a helyes, mi a helytelen. A modern politikai filozófia

kínálta erkölcsi fogalmi készletek és alternatívák egyszerűen hiányoznak a magyar politikai gondolkodás történetéből. Csak egy példa: az utilitarizmus, amely Nyugaton az erkölcsi diskurzus meghatározó eleme volt a század nagy részében (John Rawls kantiánus felfogása ütötte ki a nyeregből), Magyarországon soha nem volt vitatéma. Az alkalmazkodóképesség hiányára utal az a makacsság, ahogy a magyar politikai elit a klasszikus antik és keresztényi erkölcsfelfogásokkal szemben elutasította a modern erkölcsi tanításokat, és a modern liberalizmust az erkölcstelenséggel azonosította. Ez a ragaszkodás az erkölcsi rend transzcendentalitásához megakadályozta a világi erkölcsi felfogások sokféleségének az elfogadását.

Ugyanennek a kérdésnek egy másik megközelítést nyújtja a klasszikus és a modern erények összehasonlítása. A nemesi vagy liberális konzervatív erények főként az antik irodalomból ismert erények voltak: hősiesség (magyar virtus!), nemes jellem, végsőkig való kitartás, büszkeség, hajlíthatatlanság, szemlélődés, állandó emberi kapcsolatok tapasztalása. Ezekre az erényekre épült rá a romantika által hirdetett eredetiség, az érzelmek és az intuíció fölényének hangoztatása az értelem fölött. Az érzelmi politizálás vitathatatlan tradicionális eleme a magyar politikatörténetnek és politikai jellemnek. A modernség követelményeihez viszont jobban illeszkednek a következő erények: hajlékonyság vagy rugalmasság, szorgalom, fel-elősségvállalás, türelem, spontaneitás az emberi kapcsolatokban, tisztességesség, kedvesség, az egyenlőség tisztelete. A műveltségi eszmény közvetve mindig az uralkodó erkölcsökről árulkodik.

4. Úgy tűnik, hogy Tőkéczi szerint a liberális konzervativizmust az különbözteti meg a radikális liberalizmustól, hogy az előbbi elutasítja a *normativitást*, amin ő a külföldi minták követését érti. Ebben valószínűleg igaza van. A normativitástól azonban nem olyan könnyű megszabadulni, mert az igazság filozófiai kérdésébe botlunk bele: Hogyan ismerhetünk rá a keresett igazságra, ha nem ismerjük azt? Az igazságnak ez a paradoxona a politikai filozófiában a legjobb rend kérdése: *Milyen a legjobb politikai berendezkedés?* Ma ezt a kérdést egyetlen szócska megváltoztatásával szoktuk föltenni: *Melyik a legjobb rend?* Ez utóbbi megfogalmazás empirikus irányultságú, ezért empirikus választ kell rá találni. A modern politikatudományak éppen ez az alapja: összehasonlítok, hogy megértsek. A modern kor ténye az univerzális összetartozás szálainak az erősödése. Ez lehet, hogy nem fejlődés, de olyan kihívás, amihez alkalmazkodni kell. Ennek az alkalmazkodási kényszernek a felismerése tölti ki a magyar politikai gondolkodás történetét az elmúlt kétszáz évben. Nem lehet, hogy a liberális konzervativizmus azért szorult háttérbe, halt el, mert nem tudott alkalmazkodni? Szeretném leszögezni, hogy a liberális konzervatív eszmékkel magam is rokonszenvezem, de ez nem homályosíthatja el azt a tényt, hogy a magyar liberális konzervativizmus abban a formájában, ahogy Tőkéczi László próbálja föltámasztani, súlyos ballasztokkal terhes. Nem lehet, hogy a radikális liberalizmus

azért uralkodó, mert jobban tudott alkalmazkodni a körülményekhez, s nem identitásproblémák állnak a háttérben? Ha az emberek valamely csoportja a körülmények változása folytán, vagy azért, mert jobban tud alkalmazkodni, előnyösebb helyzetbe jut, szükséges-e e tény *mellé* beszélni, s olyan egyéb jellemzőkre (pl. származás) utalni, melyek léteznek, de minden látszat ellenére sincsenek kauzális kapcsolatban egy adott jelenséggel?

A magyar történelemnek valóban vannak olyan vonásai (a szuverenitás elvesztése hosszú időkre, lakossági összetétel vegyessé válása stb.), amelyek egészen sajátossá formálták e nép sorsát, de józanul mérlegelve, nem volt baj az alkalmazkodóképességgel mint a modernség legfőbb követelményével? Mi az az előny, ami miatt érdemes egyfajta mítoszt köríteni a magyar nemesi liberalizmus köré, amely a tekintélyelvűségtől soha nem tudott megszabadulni? Nem volna-e célravezetőbb a kortárs liberális konzervativizmushoz fordulni a hazai konzervatív liberalizmus megalapozása végett? Nehéz szabadulni a gondolattól, hogy a dolgozat szerzőjének célja igazából nem az, hogy új meglátásokat tartalmazó képet fessen a magyar eszmetörténetről, hanem a mai liberális társadalmi gondolkodás lejáratása. Irrelevánsnak neveztem Tőkéczkzi Lászlónak a liberalizmusról alkotott fölfogását. Ennek oka, hogy olyan nyelven és felfogásban közelített a kérdéshez, amely kívül van a legtágasabban értelmezett liberalizmus nyelvezetén. Nincs szó nála jogokról, individualizmusról, kommutarizmusról, republikanizmusról, a képviseleti demokrácia problémáiról, régi és új liberalizmus szembeállításáról. Mindezért kár, mert Tőkéczkzi László olyan kérdéseket feszeget, melyek lényegesek és *rólunk*, mindannyiunkról szólnak. Egyetlen eszmerendszer sem lehet azonban autentikusabb a másiknál. A szellem dolgaiban csak az számít, hogy milyen magasra tesszük a mércét és horizontunkat hol zárjuk le.

TÁJÉKOZÓDÁS

ÁGH ATTILA

Az európai közpolitika

AZ EURÓPAI KÖZPOLITIKAI RENDSZER

Az európai politikai rendszereket közelről tekintve a rendkívüli változatosság, tarkaság jellemzi, ám a politikai rendszerek tipológiájában az európai rendszerek mint különálló típusok különbözőségének a középpontba állítása maga is az Európa-centrizmus maradványa. Valójában a világ bármelyik nagyobb térsége, régiója csak messziről látszik egységesnek, közelről tekintve viszont variációk sokasága tárul fel (így van ez például Latin-Amerikával is). Ha áttekintjük a világ politikai rendszereit, ebből a globális nézőpontból inkább az európai rendszerek közös vonásai a szembeötlőek. Különösen így van ez akkor, ha az amerikai és a nyugat-európai közpolitikai rendszereket hasonlítjuk össze. Az európai közpolitikai rendszert csak Nyugat-Európa vonatkozásában vizsgáljuk, amely egyben példa, modell és közvetlen normarendszer Közép-Európa számára is, egyrészt a demonstratív effektusa, másrészt az európai integráció kötelező szabály-rendszere révén.

Az európai politikai rendszerek alapvonásait első közelítésben az alábbiak szerint így foglalhatjuk össze.¹

1. *Államközpontúság* – Az európai politikai rendszerekben (szemben az amerikaival) a központosított állam, a végrehajtó hatalom – a maga kiterjedt államapparátusával – játszik domináns szerepet és tényleges hatalmat gyakorol az ország egész területe felett (szemben a harmadik világ államaival).

2. *Parlamentarizmus* – A parlament tölti be a hatalommegosztásban a főhatalom szerepét, mint egyben az egész nyilvános politikai élet fő színtere és a (pártokká szervezett) politikai erők harcának fő célpontja is.

3. *Pártelvűség* – A politikai élet főszereplői pártokként vannak megszervezve, amelyek a politikai alternatívákat megfogalmazzák és a nagy társadalmi csoportok érdekeinek kifejezésében is döntő szerepet játszanak.

4. *Polarizált értéktagság* – Az európai politikai erők hagyományosan a jól tagolt bal- és jobboldali értékrend tengelye mentén helyezkednek el, s ez szolgál a lakosság nagy többsége politikai tájékozódása és tevékenysége alapjául is.

5. *Hivatásos politikai elit* – Kiemelkedett egy professzionális politikai és pártelit a maga közös normáival és nyelvezetével, amely szoros kapcsolatban van az adminisztratív elittel, s létrehozta a képzés intézményesült formáit is.²

Az európai politikai rendszerben markánsan elkülönül a döntéshozó tartalmi-politikai és a formai-adminisztratív állam szervezete. Maga a közpolitikai rendszer hármassztruktúrájában jelenik meg, nevezetesen:

– adminisztráció: a közigazgatás országosan kiterjedt, centralizált, de többszörösen tagolt szervezete;

– érdekképviseletek: a társadalmi szereplőknek az érdekelletétek mentén artikulált rendszere;

– civil szervezetek: a társadalmi tevékenységformák sokszínű intézményrendszere.

Az európai struktúrában az adminisztráció – viszonylagos önállósága és a szintek differenciáltsága ellenére – a makropolitika, az állami nagyintézmények dimenzióját képviseli a közpolitikában, az érdekképviseletek a mezopolitikát, a nagy társadalmi szereplők által benépesített középszintet, és végül a civil szervezetek sokasága alkotja a társadalom alapszintjét, a mikropolitikát – ez a kispolitika, a tulajdonképpen civil társadalom világa.³

A jellegzetes szereplők mellett a három szint világos tagolódása és szerves összekapcsolódása is az európai rendszerek sajátossága. Mindez összegződik abban, hogy Európában a demokráciának sajátos szociális tartalma, az állampolgárságnak pedig szociális dimenziója van, míg az amerikai demokráciafelfogás jobbra csak a demokratikus berendezkedés formális jegyeit tartalmazza. Az amerikai rendszerben a hármassztruktúra nagyon éles, a szintek egységes rendszerré integrálódása azonban igen kezdetleges, az európai közpolitikai rendszer kialakulását viszont az utóbbi évtizedekben éppenséggel a három szint belső átalakulása és újfajta intenzív kölcsönhatása jellemzi.⁴

AZ EURÓPAI KÖZPOLITIKA KETTŐS ALAPZATA

A közpolitika újkeletű jelenség, amint tudjuk a második világháború után alakult ki az Egyesült Államokban, majd némi késéssel Nyugat-Európában és másutt. Pontosabban szólva, egyes közpolitikai funkciók már jóval korábban is jelentkeztek és világszerte elterjedtek, de maga a közpolitikai rendszer mint a politika sajátos alrendszere és egyben

a politikai rendszer fejlődésének legújabb periódusa viszonylag újkeletű. A közpolitikai rendszer létrejötté mint sokszereplős politikacsínálási folyamat egyrészt a politikai rendszer kiszélesedésének eredménye, másrészt a társadalmi folyamatok bonyolultabbá, komplexebbé válásának terméke, azaz a közpolitikai rendszernek egyszerre és összekapcsolódóan van participációs és szakértői eleme. A közpolitika a fenti két elem sajátos szervesülése, szemben a korábbi rendszerekkel, amelyeket a politikacsínálás szűkebb résztvevői köre és szakmai bázisa jellemzett – egészen a történelmi kezdőpontig, a 18–19. századi angol parlamentarizmus elitista rendszeréig visszamenően, amelyben az úriemberi politizálás képviselői az egyedüli politikai szereplők voltak, és a felmerülő csekély számú, kevéssé bonyolult ügyeket még személyesen is át tudták tekintetni.

Az európai politikai rendszer hármastagozódása évszázados fejlődés eredménye. Az egyes szintek és kölcsönviszonyaik azonban történetileg többször is átalakultak, fejlődésük a strukturális differenciálódás Almond-féle fogalmával jellemezhető. A közigazgatás mint centralizált államigazgatás jött létre történelmileg, a mezoszint az államnak feszülő társadalmi mozgalmak eredményeként, a civil társadalom alapszintje pedig az emberi jogok kiterjesztése nyomán, lassan és fokozatosan. A 19. század végén került sor alapvető fordulatra a tömegpártok megjelenésével és az általános választójog ezt követő elfogadásával, ami strukturálisan átalakította és egyben radikálisan kiszélesítette a politika terepét, létrehozva a teljes hármastagozódást.

A legújabb történelmi fordulatra már a második világháború után, a hatvanas-hetvenes években került sor, amely meghozta az európai közpolitikai rendszer kettős – „korporatív” és „konszociációs” (consociational) – alapzatának kialakulását. Ez a kettős rendszer a hármastagozódás egészét áthatja, dominánsan és közvetlenül azonban a mezoszinten, az érdekképviseletek világában jelent meg, ahol a politika átalakulása és kiszélesedése a hatvanas évektől kezdve végbe ment. Ennél is újabb fejleménynek tekinthető persze az „új politika” (new politics), amely a hetvenes-nyolcvanas években a posztmaterális értékkel jelent meg a civil társadalomban, és szintén nagy hatással volt az európai közpolitikai rendszerekre, különösen Németországban.

A „consociatio” későközépkori terminusát Arend Lijphart élesztette fel 1967-ben a brüsszeli IPSA-kongresszuson mint a „többségi” demokráciákkal szembenálló modellt. Elméletét átfogóan először a *Democracy in Plural Societies* (1977) című könyvében fejtette ki mint alternatívát az etnikailag–vallásilag–nyelvileg heterogén kis országok (például hazája, Hollandia, vagy Svájc és Belgium) demokratikus berendezkedése számára. A korábbi demokráciaelméletek ugyanis a nagy és relatíve homogén országok tapasztalatait tükrözték, ahol a többségi (majoritarian) szavazási és/vagy kormányzati rendszer működött, ezért kétségbe vonták, hogy az etnikai–vallási–kulturális ellentétektől szabdaltságot tartalmazó társadalmakban lehetséges demokrácia. Lijphart elmélete az említett országok valóságos politikai struktúrájára és

gyakorlatára hivatkozva azt állította, hogy ez nemcsak lehetséges, hanem az ilyen „plurális” országok demokráciája fejlettebb is, ha a konzociációs elveket követi.

Az elmélet lényege az, hogy a kulturálisan megosztott társadalmaknak nem kompetitív, kizárásos döntéshozatali vagy politikacsinálási folyamatot kell intézményesíteniük, hanem konszenzuálisat, amelyben kompromisszumok sorozatán keresztül valamennyi érintett fél részt vesz a döntési folyamatban. A közpolitikának ebben a megközelítésben három alapvető ismérve van:

a) valamennyi döntéshozatali fórum, beleértve a kormányt is, a „nagykoalíció” elvére épül, vagyis részt vesz benne érdemileg a kulturálisan megosztott társadalom valamennyi jelentős eleme,

b) minden egyes szubkultúrának az őt érintő lényeges, életfontosságú kérdésekben vétőjoga van,

c) az össztársadalmi erőforrásokat és a közigazgatási-közhivatali pozíciókat a szubkultúrák között arányosan kell elosztani.

Az elmélet gyakorlati, közpolitikai alkalmazásának természetes korlátokat szabnak az alábbi feltételek:

1. a szubkultúrák egyike sincs hegemon pozícióban,
2. a szubkultúrák határa világos és könnyen azonosítható,
3. mindegyiknek van legitím érdekképviselője és vezetője,
4. az ország mint politikai egység valamennyiük által elfogadott,
5. nincs zavaró külső hatás, ami a belső egyensúlyt felborítja,
6. az országban megvan a kompromisszumkeresés tradíciója,
7. az országot terhelő egyéb konfliktusok sem megoldhatatlanok.

A konszenzuális demokrácia elve és gyakorlata fordulatot jelentett az európai közpolitikában, akárcsak a hatvanas években kiteljesedő másik rendszer, a korporatizmus. Míg a konzociációs rendszer a kulturális fragmentáltság kezelésének „technikája”, addig a korporatizmus a funkcionális demokrácia eszközeként a társadalmi érdekekről szabályozza a foglalkoztatottsági struktúra oldaláról. A két rendszer kiegészíti és alátámasztja egymást, amit gyakori együttes előfordulásuk is bizonyít a nyugat-európai kisállamokban, bár a korporatizmus önmagában véve is előfordul, s alapjában véve az egész nyugat-európai közpolitikai rendszert jellemzi.

A korporáció szintén középkori eredetű kifejezés, amelynek sokféle jelentése van. Különösen zavaró a két világháború közötti fasiszta korporatizmussal való összezavarás lehetősége, amit a neokorporatizmus vagy liberális, demokratikus korporatizmus kifejezésekkel igyekeznek elkerülni. A továbbiakban erről a korporatizmusról lesz röviden szó, méghozzá nemcsak annak leszűkített értelmében (a korporatizmus kiteljesedett rendszere Németország vagy Ausztria esetében), hanem főleg az általános jegyei felől, amelyek valamennyi nyugat-európai országban megjelennek.

A modern korporatizmus lényege Nyugat-Európában a politika középső szférájának, a mezopolitikának demokratikus megszervezése és szabályozása, az érdekképviselők világának organikus összekap-

csolása alulról a mikro-, felülről pedig a makropolitikával. Európában, mivel erős államok és pártok vannak, ez azt jelenti, hogy az állam „kiegyezik” az érdekképviselőkkel, bizonyos közjogi státust biztosít számukra, azaz félállami jogosítványokkal ruházza fel őket az adott terület szabályozásában. Ez a szerepmegosztás csökkenti az állami szabályozás terheit és egyben lehetővé teszi, hogy a társadalmi követelések és támogatások szervezeten, tagoltan és kompromisszumra alkalmas formában jelenjenek meg egyfelől a politikai rendszer bemeneteként (input), másfelől a politikai rendszer döntései, kimenetei (output) alkalmazhatók legyenek, valóságos eredménnyé (outcome) változzanak az érintettek bevonása és aktív közreműködése révén. Ez a rendszer azt feltételezi, hogy noha maguk a pártok is betöltenek Európában érdekképviselői szerepet, s többnyire kitüntetett kapcsolatban állanak egyes szervezett érdekcsoportokkal, de ezek a kapcsolatok nem kizárólagosak, hanem valamennyi érdekszervezetre kiterjednek, és a velük való intenzív tárgyalások után alakítják ki a pártok a programcsomagjukat, azaz sajátos, versengő politikai alternatívájukat.

A modern korporatizmus klasszikus modellje a kormány, a munkavállalók és munkáltatók hármás intézményrendszerén nyugszik. Legkitaljesedettebb formájában az utóbbi kettőt egy-egy csúcsszervezet képviseli, amelyek tárgyalnak egymással és a kormánnyal, s mint „külső” parlamenti kamara előkészítik és/vagy véleményezik a törvényjavaslatokat is az őket érintő kérdésekben. Sokan azonban indokolatlanul leszűkítik a korporatizmust erre a kitaljesedett formára, például Németország vagy az északi országok esetére. Holott itt voltaképpen csak a mezopolitika makroszintjének kitaljesedett és szimmetrikus formájáról van szó. Másutt a makroszint erőteljesen fejlett ugyan, de aszimmetrikus (a kormány és az üzleti körök szervezett kapcsolata Franciaországban), megint másutt a korporatizmus jobbára csak vállalati (mikro-) és ágazati vagy regionális szinten (mezo-korporatizmus) alakul ki, de ezeken a szinteken tényleges és meghatározó szerepet játszik az érdekegyeztetésben. Ezért, mint az egyes országok példáján látni fogjuk, egyrészt indokolatlan lenne a korporatizmust csak a kitaljesedett rendszerekre értelmezni, másrészt mivel a korporatizmus mértéke országonként változó és általában is ciklikus mozgásban van, hiba lenne a csökkenés periódusában a „korporatizmus válságáról” elmélkedni.

A korporatizmus kitaljesedésének két nagyobb konkrét oka van. Rendszerint kis országokban fordul elő, amelyek igen érzékenyek a világpiac változására, ezért közpolitikai rendszerük optimalizálja az érdekegyeztetést, hogy kivédje a gyors változásokkal járó káros hatásokat. Ugyanakkor a korporatizmus kitaljesedik olyan nagyobb országokban is, ahol erős és egységes munkavállalói érdekképviselő van, amely kikényszeríti a makropolitikában a partnerként való elismertetést. Általánosságban tekintve azonban a korporatizmus a fejlett ipari társadalmak egyik, európai típusának sajátos finomszabályozása

(az állami durvaszabályozáson túl, illetve annak keretein belül), amely elősegíti a konfliktusok csökkentését avagy kezelését – azaz egészében véve a közpolitika optimalizációját szakértői és részvételi vonatkozásban egyaránt –, s ezzel az ország kormányozhatóságát. A korporatizmus azonban a túlszabályozottság és ezzel a megmerevedés veszélyét is inherensen magában hordozza, ezért is szükség van ciklusokra, a megmerevedett és a társadalmi-termelési struktúráknak már nem megfelelő érdekképviselési térkép átrajzolására.

A közjogi feladatok és jogosítványok átruházása azonban egy sor veszélyt is rejt magában, belső túlszabályozásra és külső monopolizációs törekvésekre vezet, amelyeket időről időre szintén fel kell oldani, mert erősen lecsökkentik a demokratikus döntési folyamat legitimitását és hatékonyságát. Végül, mivel a dolog lényege állami döntési és szabályozási jogosítványok átruházása az érdekképviseltekre mint „magánkormányokra” (private governments), ezért a harc közöttük nem is egy-egy konkrét ügy eldöntésében éleződik ki, hanem az válik hosszabb távra alapvető kérdéssé, hogy a konkurens felek milyen jogosítványokhoz és erőforrásokhoz jutnak. A harc tehát ezekért folyik, mégpedig többnyire egyenlőtlen feltételek között, s bizonyos mértékig igazságtalan, aszimmetrikus végeredménnyel. A korporatizmus ezért minden eredményessége és hatékonysága ellenére magában foglalja önmaga belső kritikáját, különösen nyilvánvalóvá teszi ezt a rendszerbe még be nem tagozódott érdekcsoportok nyílt konfrontáció-kereső, a játékszabályokat tagadó magatartása.

A korporatizmusnak egyetlen országban sincs „végleges” rendszere, a kialakult struktúrák állandó ostrom alatt vannak. Ez a belső gyengesége és változékonysága azonban egyben a korporatizmus legnagyobb erőssége, azaz előnye is: a folytonos változás és megújulás képessége, az állandóság a változásban nagymértékben növeli a rendkívül komplex, többszörösen strukturált modern társadalmak konfliktuskezelő potenciálját. A többszörösen strukturált társadalmakban minden egyén egyidejűleg több érdekcsoportnak a tagja, amelyek ellentmondásba is kerülhetnek egymással, illetve az egyének számára való fontosságuk igen változó. Számos problémája ellenére a korporatizmusnál hatékonyabb és demokratikusabb intézményesült szabályozási formát mint közpolitikai rendszert még nem találtak ki a modern társadalmak funkcionális érdekellentéteinek finomszabályozására.⁵

Az európai közpolitikai rendszerek alapvető hasonlóságot mutatnak abban is, hogy a központi kormányzat milyen forrásokat fordít közpolitikára. Az európai rendszerek ilyen kiadásai a GDP 30 és 50 százaléka közötti sávban mozognak, amihez még hozzáadódnak a különböző szintű helyi kormányzatok kiadásai. Ugyanakkor ezekben az állami jövedelemszerzési politikákban (extractive performance) az Egyesült Államok és a távol-keleti országok ennél alacsonyabb sávban mozognak, a volt szocialista országok pedig ennél magasabb sávban voltak. Közös vonásokat mutatnak fel a nyugat-európai országok az

elosztási politikában is (distributive performance), nevezetesen szociális kiadásokra a központi kormányzat a GDP mintegy húsz százalékat fordítja, míg az Egyesült Államok ennek csak a felét. Végül a szabályozási politikában a helyzet sokkal kevésbé számszerűsíthető, de Nyugat-Európában láthatóan nagyobb az állam szabályozó szerepe és több társadalmi területet fog át, mint az Egyesült Államokban – ahogy ez már a bemutatott konzociációs és korporatív rendszerekből is következik. Ebből adódnak aztán a véget nem érő viták az amerikai és az európai közpolitikai rendszerek hatékonyságáról, amelyet igencsak eltérően ítélnek meg az Atlanti-óceán két oldalán (vö. Almond–Powell 1992: 109, 111).

A KÖZPOLITIKA NEMZETI VARIÁNSAI NYUGAT-EURÓPÁBAN

1. A félerős állam Angliában

Európában úgy tartják, hogy az angol állam gyenge, valójában igen erős, centralizált és hatékony államhatalom van Angliában, s vele olyan jól szervezett társadalom, amelyben az állami intézkedéseket szigorúan betartják – legalábbis az Egyesült Államokkal összehasonlítva. A többi nyugat-európai államhoz képest azonban az angol állam kevésbé erős és centralizált, ezért tekinthetjük félerősnek, ami az egész közpolitikai rendszer lényegét megszabja.⁶

Angliában a központi döntéshozatali folyamatokat az erős miniszterelnök és a tőle függő – hivatásos politikus és a közpolitikában „generalista” – miniszterek jellemzik, továbbá szakértői kabinetek százai, amelyek a döntéseket előkészítik. A politikusok és az adminisztrátorok (és szakértők) világa élesen elhatárolódik egymástól (bizonyos átfedésekkel a csúcson). A közszolgálat avagy adminisztráció nem törekszik politikai szerepre, kevés kapcsolata van a parlamenttel, és általában lojális a kormányzathoz. Nemcsak politikailag, hanem abban is, hogy nem tanúsít adminisztratív-szervezeti ellenállást a politikai döntésekkel szemben. Az adminisztratív szerkezet csúcsait azonban nem a magasan képzett szakértők (professionals) uralják, hanem a generalisták, akik hagyományosan nagy humán műveltséggel rendelkeznek. A központi döntéshozatali folyamatban tehát a szakértői véleményeket a közszolgálat zömét adó generalisták közvetítik a politikusokhoz, s végül a miniszterek prezentálják a végső döntésre jogosult kormányfőnek. A Fulton-jelentés már 1968-ban megkérdőjelezte a hatékonyságát ennek az „úriemberi” műveltségre és jómodorra épített közpolitikai rendszernek, de annak mind a politikai, mind pedig az adminisztratív eleme ellenállt a tervezett változásoknak, a szakértői jelleg erősítésének.

Angliában a pártok markáns profiljukkal fontos szereplői a közpolitikai rendszernek, és az ellenzéki párt(ok)nak komoly szerep jut a

politikai innovációban, bár sokan vitatják, hogy a kormányváltások olyan határozott közpolitikai fordulattal járnának, mint ahogyan ez ideológiai szinten megfogalmazódik. A legfontosabb és legszélesebb terep Angliában is az érdekcsoportok konfliktusai, illetve a kormányzattal, egymással és a pártokkal való állandó konzultációjuk. Az állandó konzultáció azt is jelenti, hogy ritkán kerül sor látványos, írásos megállapodásokra, „paktumokra”. Nem annyira az intézményesült politikai formák és folyamatok, hanem a konszenzusos, „úriemberi” politikai kultúra adja a megállapodások biztosítékát, amelyeknek végrehajtásában is kisebb szerep jut a jogi kényszernek és több az önkéntességnek, mint másutt.

Az érdekcsoportok mint nyomásgyakorló csoportok Angliában igen erősek és aktívak, de rendszerint nem állnak össze koncentrált csúcsszervezetekké, illetve az olyan csúcsszervezetek, mint a CBI (Confederation of British Industry) és a TUC (Trade Union Council), csak korlátozott ellenőrzést tudnak gyakorolni tagszervezeteik felett. Ezért a politikai mezoszféra legfelsőbb, makroszintje fejletlen, a tripartit megállapodások ritkák és nem játszanak komoly szerepet a közpolitikai rendszerben. Lejebb, mezoszinten azonban a korporatizmus annál erősebb: az érdekcsoportok közvetlen kapcsolatot alakítanak ki a kormányzattal, a törvényhozással és az adminisztrációval, és gyakran kötnek kompromisszumot egymással is. Sőt az egyes minisztériumok kifejezetten törekedtek „szatellit” szervezetek (quasi governmental organizations – quangos, félkormányzati szervezetek, az alattuk lévő zónában nem kormányzati szervezetek, non governmental organizations – ngos) létrehozására vagy támogatására, amelyek ellátták őket információval és szakértői anyagokkal, és segítettek a döntések végrehajtásában. Ezek a szervezetek viszont apolitikusak, jó partnernek bizonyultak mind a politikusok (kormányzat, parlamenti bizottságok stb.), mind pedig az adminisztrátorok és kormányzati szakértők számára. Ebből a háromszögből áll össze a „közpolitikai közösség” (policy community), amelynek tagjait érdekközösség köti össze, nem annyira egymással csatáznak, mint más közpolitikai közösségekkel.

Ez a rendszer némileg meggyengült a nyolcvanas években Thatcher idején, mivel ő a közvetítő szintek kiiktatására, nagyobb kormányzati hatalomkoncentrációra törekedett, s ezért számos quango-t megszüntetett. Ennek kapcsán kezdtek el cikkezni Angliában a korporatizmus haláláról, holott valójában meggyengült, és a felső szinten a kormányzat és a munkáltatók bipartit kapcsolata erősödött meg. Hasonló átalakulás ment végbe Thatcher idején a központi és a helyi kormányzatok viszonyában. Korábban a helyi közigazgatás nagy önállósággal rendelkezett olyan szakpolitikákban mint az oktatás, szociálpolitika és szállítás-közlekedés, de ezt a partneri viszonyt a helyi önkormányzatokkal nagyon megzavarta Thatcher erőszakos központosítási törekvése. Ennek ellenére a helyi önkormányzatok autonómiája jelentős részben megmaradt – beleértve az erősödő regionális önállósági

törekvéseket is –, az állami források mintegy negyedét jelenleg is a helyi önkormányzatok használják fel.

A brit politikatudományban a hatvanas években a pluralizmus, a hetvenes évtizedben a korporatizmus, és végül a nyolcvanas években a közpolitikai közösségek elve volt az uralkodó irányzat. Az amerikai pluralizmus kritikai átvétele kapcsán kiderült, hogy az érdekcsoportokkal való konzultáció és megegyezés már a 19. században a politikai rendszer részévé vált, sőt a parlamenti demokrácia konstrukciójával párhuzamosan felépült a funkcionális demokrácia egész szerkezete is, de a brit rendszerben az állam kezdetől fogva egységesebb és a kormányzati hatalom sokkal koncentráltabb volt, mint az Egyesült Államokban. Ez a vita már előrevetítette a brit politikai rendszer korporatív vonásait is, valójában a tripartit szervezetek már a 20. század elején kiépültek, s a korporatizmus fejlettebb formái, „csúcsai” a hetvenes-nyolcvanas években inkább leépülőben voltak, de széles társadalmi kiterjedtségük megmaradt.

A nyolcvanas évek vitái így vezettek a közpolitikai közösségek kérdésköréhez. Ismét kitűnt a brit politikai rendszer viszonylagos közelsége az amerikaihoz, de egyúttal a markáns különbségek is. Az Egyesült Államokban a központi kormányzat gyengése és fragmentáltsága miatt a politikusok, a szakapparátus és a szervezett érdekcsoportok valóságos „vasháromszöget”, az adott területen uralkodó „alkormányzatot” alkotnak. Angliában ez a háromszögű kapcsolódás szintén létrejön, de nem önállósul teljesen, mert a központi kormányzat erősen összefogja és koordinálja az „alkormányzatokat”. A közpolitikai közösségeket a szoros, tartós és hierarchizált együttműködés jellemzi, ebben különböznek a közpolitikai hálózatoktól (policy network), amelyek lazább, bomlékonyabb és kevésbé hierarchikus informális és érdekérvényesítési rendszerek egy-egy szakmában.

Ez az elv és empirikus leírás tehát összegzi a pluralizmus és korporatizmus téziseit, beleértve azt is, hogy mindkét típus esetében a szervezetek rivalizálása nem annyira belül, tehát ugyanazon terület különböző érdekcsoportjai között folyik, hanem kívülről, azaz az egyes közpolitikai közösségek és hálózatok között, az állami erőforrások és jogosultságok-privilegiumok elosztásáért. Ez a gyakorlatias elméleti irányzat ismer még egy harmadik típusú szerveződést is, a „közös ügyek hálózatát” (issue network), amely még lazább és alkalmibb, egy-egy átmenetileg közös ügy kapcsán létrejövő szerveződés a különböző területek vagy szakmák érdekcsoportjai között.

Ez a gazdagon tagolt közpolitikai rendszer az elsők között jelent meg Nyugat-Európában és nagy rugalmasságot kölcsönöz az egész brit politikának. Egyáltalában, a brit közpolitikai rendszer egészében véve jobban alkalmazkodott az európai integrációhoz, mint a nagypolitikai intézményrendszer. A legkevésbé történt meg ez az alkalmazkodás a legtradicionálisabb jellegű parlamenti döntéshozatalban, már csak azért is, mert a parlament amúgy is túlsúlyolt napirendjén kevés idő és energia jut az Európai Közösség tömeges döntéseinek alapos

felülvizsgálatára. Ezért, némi túlzással szólva, „a brit parlament az Európai Közösség ügyeiben nem egyéb, mint egy színpad, ahol a fontosabb európai szinteken hozott döntéseket pusztán bejelentik”.⁷

A közpolitikai rendszert általában kétféle megközelítésből minősítik Angliában. Egyesek az adott kormányzó párt által uralt rendszernek, mások pedig az adminisztráció és az érdekcsoportok által dominált rendszernek tekintik. Azonban a közpolitikai közösség bármely – politikai, adminisztratív vagy érdekorientált – eleméhez rendeljük is a döntő pozíciót, annyi világos, hogy Angliában az egész közpolitikai rendszer alapvető feladata, amelynek minden kormány és minden politikai szereplő tudatában van, a gazdasági-társadalmi visszaesés megállítása. De az eddigi kísérletek, valamennyi kormány erőfeszítései – a különböző megközelítések egymást követő alkalmazása ellenére is – nyilvánvalóan kudarcot vallottak. Ez komoly kétségeket ébreszt az angol közpolitikai rendszer eredményességét és hatékonyságát illetően általában, ami persze nem zárja ki a rendszer egyes elemeinek hatékonyságát.

Az angol közpolitikai rendszer alacsony hatékonyságának az alapvető oka valószínűleg a kétféle döntési folyamat párhuzamosságában és kölcsönös elszigeteltségében keresendő. Vannak ugyanis egyrészt „forró” politikai ügyek, amelyeket igen gyorsan a politikai elit csúcsain döntenek el. Itt minden ügy túlpolitizálódik és belekerül a kétpártrendszer polarizált feszültségmezejébe (adversary politics). A kétpártrendszerben az ellenzéknek szükségképpen konfrontálnia kell a kormánnyal a lényeges ügyekben, akkor is, ha egyébként az adott politikai vonalat támogatná (mondjuk, az EK politikai integrációját), hogy elérhesse a kormány vereségét és alternatívaként szolgálhasson a következő választásokra. Ilyen polarizált politikai helyzetben politikai innovációra csak kormányváltásnál van lehetőség, de akkor az új kormány találkozik a közpolitika másik vonulatával, a rutin politikával – ennek lassító hatásával, fokozottabban inkrementális jellegével –, s ebbe belemerülve a politikai innováció lelassul és elakad. A közpolitikának ez a második vonulata túlságosan is depolitizált, azaz nincs szerves kapcsolat a két szint között, talán éppen a mezopolitika hiányzó makroszintje és erőteljes csúcsszervezetei hiánya miatt.

Egészében véve világos, hogy Angliában ugyan az állam erősebb és centralizáltabb, mint az Egyesült Államokban, de ugyanolyan benuátlagos mutatók mutatkoznak az intézmények fragmentáltsága miatt a stratégiai döntések meghozatalában, a nagy fordulatok elérésében. Egyetlen kormány sem volt eddig képes Angliában radikális reformra, a visszaesés megállítására, az „intézményi szklerózis” megszüntetésére, azaz a történelmi tehetetlenségi nyomaték mint káros örökség leküzdésére. Anglia tehát végső soron közpolitikai rendszerének számos előnyös vonása ellenére alapvetően „túladminisztrált és alulkormányzott” (over-administered but under-governed).⁸

2. Az erős adminisztratív állam Franciaországban

A modern európai centralizált adminisztratív állam Franciaországban született meg a 19. század elején. Azóta ez az erős adminisztratív állam és a hozzá kapcsolódó közpolitikai modell kiterjedt az egész országra, annak ellenére, hogy az alkotmányos berendezkedés többször is változott. A különböző elnöki és parlamenti rendszerek változtatása azonban a hatalomnak a csúcsait érintette csupán és nem a társadalom egész szélességét átfogó működését, ami nagyon jól mutatja a közpolitika viszonylagos önállóságát a nagypolitikától. A dirigista, intervencionista francia államhatalom ezen az erős adminisztratív államon keresztül fejtette ki tevékenységét, ami végső soron közös közpolitikai jegyeket kölcsönöz a különböző ideológiai és politikai törekvéseknek.

Az 1945 és 1974 közötti három évtizedben az erős államnak és az általa alkalmazott fejlesztési stratégiának döntő szerepe volt abban, hogy Franciaország agrárországból gyorsan és hatékonyan a világ egyik legfejlettebb ipari államává érett. Az V. Köztársaság a maga erős központi végrehajtó hatalmával, fél-elnöki rendszerével betetőzte ezt a folyamatot. A közpolitikai rendszer hagyományos centralizáltsága és az állam dirigista stratégiája a francia szocialisták korábbi ígéretei ellenére lényegében akkor sem változott, amikor hatalomra kerültek, s nyilvánvalóan ez a tendencia folytatódik a kilencvenes években is. Ezért szükségképpen az erős adminisztratív állammal összefonódott centralizált politikai rendszer a kiindulópontunk az ebben a komparatív összefoglalásban.

Az V. Köztársaságot a megfigyelők a technokraták paradicsomaként írják le. Ez tulajdonképpen nem más, mint a korábban is megvolt, erős és szervezett, a politikai hatalomtól jelentős mértékig önállósult – illetve csak a csúcson összefonódó – bürokrácia fejlődésének legutóbbi állomása. A francia bürokrácia mint az adminisztratív állam hordozója szerves egységet alkot, de belülről is tagolt. Foglalkozási csoportokra (corps) tagolódik horizontálisan és nagyon szigorúan rétegezett vertikálisan is. A vezető beosztású közalkalmazottakat, adminisztrátorokat az elit egyetemeken (grandes écoles) képzik, amelyek az egyes foglalkozási csoportoknak nyújtanak elmélyült specializált ismereteket. A központi adminisztratív oktatási intézmény, az ENA (Ecole Nationale d'Administration) viszont az öt legbefolyásosabb „corps” – (1) az Inspection des Finances (pénzügyek), (2) a Conseil d'Etat (államtanács, alkotmányjogi ügyek), (3) a Cours de Comptes (számvitel), (4) a prefektori és diplomáciai tisztségek, végül (5) a generalista adminisztráció – számára képez vezető tisztviselőket. Ebben a központosított és hierarchikus szerkezetben a vezetők igen jól képzettek, innovációra hajlamosak és szorosan kapcsolódnak a politikához, amelyben a legmagasabb tisztségek éppen az adminisztratív karrier útján nyerhetők el. A bürokrácia középső és alsó szintje

viszont rugalmatlan és valóban „bürokratikus”, vagyis elejét veszi és útját állja a változásoknak.

Az adminisztratív állam professzionista étoszával szemben a politikai állam és szereplői ideologikusak és túlpolitizáltak. Ugyanez jellemzi az egész francia társadalmi és kulturális életet is, mégpedig sokkal inkább, mint bárhol másutt Nyugat-Európában. Nemcsak a pártrendszer fragmentált – élesen szétválik baloldalra és jobboldalra, de azon belül is tovább fragmentálódik összesen hat „ideológiai családra” –, hanem az érdekszervezeteket és a társadalmi, politikai szereplőket is ideológiává feszített politikai ellentétek választják szét hagyományosan. Így az egységes adminisztratív állammal hat szélsőségesen széttagolt társadalmi-politikai rendszer áll szemben, vertikálisan felépítve – az egyesületektől az érdekképviselőteken át a pártokig. Az adminisztratív állam ezeket a politikai szegmentumokat fogja össze, s mindezen uralkodik a politikai állam csúciszervezeteként a végrehajtó hatalom, a kormány, illetve a köztársasági elnök.

A vezető politikusok az állami érdek nevében gyakran megvetéssel beszélnek a túlzottan és ideologikusan tagolt társadalomban a csoportérdekekről és az érdekcsoportokról, ugyanakkor azonban a központi gazdaságpolitikai döntéshozatali intézmények szoros együttműködnek az üzleti érdekcsoportokkal és létrehozták a Gazdasági és Szociális Tanácsot is, mint a kormány konzultatív partnerét, azaz fél-állami közpolitikai csúcsintézményét. Akárcsak Angliában, az érdekszervezetek csúciszervezetei gyengék vagy nem léteznek, de a mezoszféra középső és alsó szintjei erősek, s ezek adják a korporatizmus bázisát. Az éles ideológiai ellentétektől megosztott szakszervezetek többnyire képtelenek ugyan közösen fellépni, de nagyon erős alku partnerek a maguk terepén, viszont országosan inkább politikai, mint közpolitikai szerepet játszanak.

Általában véve, ha Angliában a konszenzusos politikai kultúra domináns szerepét figyelhettük meg, akkor Franciaországra sokkal inkább a konfliktusos-ideologikus, institucionalista a jellemző. Nagyon erős, zárt közpolitikai közösségek jönnek létre, illetve szoros közpolitikai hálózatok fogják át az egész adminisztratív államot. A közpolitikai rendszert felülről uralja ugyan a politika, de belső működésében alig tudja befolyásolni. A politikai állam és az adminisztratív állam szinte egymástól függetlenül, párhuzamosan létezik, s a politikai élet viharai alig vagy egyáltalán nem befolyásolják az adminisztratív állam működését és döntéseit. A francia demokrácia részvételi jellegű, de jobbra csak az élesen elkülönült nagypolitikai szférában, nem pedig a mindennapos döntéshozatalban, a közpolitikában, s így éppen ellenkezője az amerikai modellnek. Az amerikai állam túl gyenge ahhoz, hogy stratégiája legyen, de a hétköznapi politikacsinálás igen hatékony az Egyesült Államokban. Franciaországban a túl erős államnak igen eredményes fejlesztési stratégiája van, de a hétköznapi politikacsinálásban az erős adminisztratív állam nem engedi meg a

részvételt a polgárok számára, akik ezért az államhatalom körüli, erősen túlideologizált nagypolitikai harcokban keresnek kárpótlást.⁹

A francia közpolitikát tehát az erős adminisztratív állam és az érdekcsoportok viszonylagos fejlettsége, állami elismertsége, azaz félerős korporatív jellege mellett az is jellemzi, hogy keresztbemetszi a nagypolitika belső strukturáltsága. Az egyes érdekcsoportok szorosan kapcsolódnak a pártokhoz, s ez a politikai-ideológiai kapcsolódás gyakran el is választja a közvetlen érdekképviselési funkciótól. A társadalmi és gazdasági szereplők sűrűn jelennek meg közvetlen politikai szereplőként, illetve töreksenek az egész politikai rendszer befolyásolására, mint ahogy az utóbbi időben a parasztszövetség törekszik Franciaország EU-politikájának meghatározására, „túszul ejtésére”.

Tovább bonyolítja a francia modellt az állami, illetve közalkalmazottak magas aránya. A közvetlen állami alkalmazottak száma a nyolcvanas évek végén elérte a 2,6 milliót, az aktív lakosság 12 százalékát, a tágabb értelemben vett közalkalmazottaké, beleértve az állami tulajdonban lévő üzemekben foglalkoztatottakat is, az 5 milliót. Az állam tehát Franciaországban jelentős munkaadó is, s a közalkalmazottak érdekcsoportjai egyfelől szükségképpen eleve az államhatalommal ütköznek, mégpedig átpolitizált módon, másfelől a hatalmas bürokrácia abban a tudatban működik, hogy az ideologikusan fragmentált nagypolitikai életben egyedül képviseli az igazi államérdekeket és folytonosságot, így a bürokrácia politikai kontrollja szinte megoldhatatlan. Az adminisztratív állam politikailag kinevezett vezető beosztású tisztviselőinek aránya jóval nagyobb mint Angliában, de jelentős részük egyúttal saját személyes politikai karrierre is tör a politikai rendszer csúcsein, ami ilyen mértékben másutt ismeretlen Európában.

Összefoglalva, az adminisztratív állam és a politikai állam Franciaországban a maguk belső logikája szerint egyaránt rendkívül fejlettek, de egymással olyan mértékig ellentétesek – az egyik rendkívül egységes, a másik szélsőségesen megosztott –, hogy a csúcson össze kell forrasztani őket. Ez jelenthet megoldást a nagypolitika eredményességére fent, de sokkal kevésbé a közpolitika demokratikus nyitottságára és hatékonyságára lent. Ezért a közpolitika igazi tudománya és valószínűs gyakorlata voltaképpen nem is ismert Franciaországban, az „adminisztratív tudományok” szülőhazájában, de az adminisztratív állam működése példaszerű, és sok más európai államot a francia modell átvételére csábított.¹⁰

3. Az egységesített közpolitikai rendszer Németországban

A német közpolitikai rendszer korporatív fejlettsége modellértékűvé vált (Modell Deutschland), amiből az a veszély is adódik, hogy a korporatizmust a szakirodalomban és a közvéleményben egyaránt

gyakran nem az egész közpolitikai rendszert átfogó jellemzőivel azonosítják, hanem csak sajátos, szinte túlfellett német formájával. A német közpolitikai rendszer két alapvető sajátossága ugyanis az, hogy egyrészt a német társadalom a leginkább megszervezett és szabályozott Nyugat-Európában (az egyesületek száma és az állami szabályozás mértéke szerint), másrészt ennek a korporatív szervezetnek a csúcsszervezetei is markánsan megjelennek, vagyis beteljesedik a korporatizmus egész társadalmi építménye.

A (nyugat)német államot sokszor nevezik „pártállamnak” abban az értelemben, hogy a pártok a legfontosabb politikai szereplők, meghatározott szerepet játszanak az egész döntéshozatali folyamatban. Az Egyesült Államokkal szöges ellentétben tehát Németországban a pártok a közpolitikai rendszer lényeges elemei, mégpedig valódi, azaz jól szervezett és markáns politikai profilú pártok. Ugyanakkor az is igaz, hogy a közpolitikai rendszer főszereplői az érdekképviselések, a szervezett érdekcsoportok, és ez a két kijelentés nincs ellentmondásban egymással. A pártok és az érdekcsoportok ugyanis olyan közös struktúra részei, amelyet az állam szervezete fog össze, koordinál és részletesen szabályozva jogilag legitimál is. A pártok szerepe természetesen inkább a politikacsínálási és döntéshozatali folyamat központi és országos mozzanataiban jelentkezik, a közpolitikai rendszer működtetése azonban alapvetően a szervezett érdekcsoportokon keresztül zajlik. A két rendszer annyiban funkcionálisan is összekapcsolódik, hogy az 1957-es törvényhozás óta a szociális ellátási rendszerek „politikai sokk-elnyelő mechanizmusokként” működnek, azaz összekötik az államot a társadalommal, lehetővé teszik, hogy az érdekképviselések közvetítsenek az állami szociálpolitikai intézményrendszerhez.

Németországban hosszú történelmi tradíciója van a szakmai kamarák, érdekképviselések és különféle egyesületek megszervezésének. A második világháború után még inkább felgyorsult és kiteljesedett ez a folyamat, és több mint 200 000 különféle szervezet jött létre az állampolgárok önkéntes akciói nyomán saját tevékenységük kereteinek szabályozására. A német helyzet sajátossága azonban az egyesületek nagy száma és belső szervezettsége mellett főleg összekapcsolódásuk jól szervezett társadalommá. Nemcsak az adminisztratív állam alkot feszes egységet – igaz centralizáltsága számottevően csökkent a második világháború után –, hanem mostanság sokkal inkább az érdekszervezetek rendszere épült össze szerves egészé.

Maguk a szervezetek is „magán-kormányzati” hierarchiába rendeződnek, például az ötven nagyobb orvosi kamara egyetlen országos orvoskamarává állt össze, és összekapcsolódik más kamarákkal – és ez így van a társadalom valamennyi területén. Az összekapcsolódás eredményeként ágazati csúcsszervezetek jönnek létre (Spitzenverband), például a német gazdaságban a munkáltatóknak 39 ilyen ágazati csúcsszervezete van, amelyek egyetlen átfogó „tetőszervezetté” (Da-

chorganisation) állnak össze. A mintegy ezer országos nagyszervezet közül többszáz részt vesz a területét érintő törvényjavaslatok és más szabályozások előkészítésében, végül körülbelül harminc érdekszervezet mindenféle törvényjavaslatot véleményez. Legvégül a munkavállalók és a munkáltatók egy-egy átfogó szervezete a kormány legfontosabb tárgyalópartnere, s ezzel a tripartit modellel zárul felülről a korporatív állam gótikus szerkezete.¹¹

A korporatív jelleg előretörésével Nyugat-Európában mindenütt megtörtént az állami döntéshozatali rendszer és az érdekképviselési rendszer összekapcsolásának intézményesítése és ezzel az érdekmozgások racionalizálása. A csatlakozási pontok nemcsak az állami szervezetek adott kérdésekkel foglalkozó részlegeinél vannak, hanem sajátos intézmények is létrejönnek – különböző bizottságok, tanácsadó testületek és „kabinetek” rendszere –, amelyeket már fentebb quango-ként bemutattunk. Ez a köztes fél-állami sáv, amelyben a makro- és mezopolitika kapcsolata szervesül, valamennyi nyugat-európai országban létezik, de sehol sem olyan szervezett, mint Németországban (és az északi országokban). A korporatív jelleg Németországban tehát háromszorosan is jelentkezik, egyrészt az érdekszervezeteknek a döntéshozatali folyamatokba való általános, érdemi részvételében, másrészt a köztes, fél-állami sáv erőteljes fejlettségében és a központi döntéshozatali szervekhez való szoros kapcsolódásában, harmadrészt a tripartit szerkezet teljes kialakulásában és szimmetrikus jellegében, abban tehát, hogy – legalábbis formálisan – a munkavállalók és munkáltatók azonos súllyal vesznek részt a legfelsőbb érdekegyeztetésben.

Az érdekszervezetek nagy szerepe elválaszthatatlan a konszenzuális, kompromisszum-kereső politikai kultúrától és politikai stílustól, de – Angliától eltérően – itt a megállapodások formálisan is megfogalmazódnak az intézményileg is gazdagon tagolt döntéshozatali struktúrában. Nemcsak informális, *gentleman's agreementek* születnek, hanem az előkészítő tárgyalások után nyilvános, formális írásbeli megállapodások, „paktumok” is. Voltaképpen a szociális paktumok igazi hazája Németország, és legfontosabb példája a *Konzentrierte Aktion* (1967) hatvanas évek végétől kiépülő rendszere, amelynek keretén belül a tripartit szerkezetben rendszeres konferenciákon tárgyalták meg a kölcsönösen elfogadható béremelés, árnövekedés és kormányzati kiadások szintjét a hetvenes években. Ez a folyamatos „paktálás” – amely valóban modell értékűvé vált más országok számára is – a nyolcvanas években abbamaradt, illetve a szerepe drasztikusan csökkent, mivel addigra már megalapozta a korporatív közpolitikai rendszert és kialakította működtetésének mindennapos gyakorlatát.

Németországban a mintegy ötszáz parlamenti képviselőnek legalább egyharmada közvetlenül is kötődik az érdekszervezetekhez, de ezen túlmenően is a pártok állandóan konzultálnak a nagyobb érdekképviselőkkel. Az érdekképviselőket a döntéselőkészítésbe és

szaktanácsadásba hivatalból bevonják az állami szervek, csakúgy, mint az alkalmazásba és az ott szükséges korrekciók végrehajtásába. A német közpolitikai rendszer így válik a neokorporatizmus ideáltípusává, klasszikus mintájává: „A korporatizmus az érdekek megszerzése korlátozott számú, kötelező jellegű és hierarchikusan felépített egyesületbe, amelyeket az állam elismer és az adott területen monopolisztikus jogokkal ruház fel. Ezek az egyesületek valójában fél-állami szervezetek (quango), amelyek állami felhatalmazással gyakorolnak fegyelmet tagjaik sorában. Az egyesületek hatalmát nem a taglétszámuk, hanem funkciójuknak az állam és a társadalom számára való fontossága határozza meg.” Ez a meghatározás világosan megmutatja az érdekszervezetek közpolitikai szerepének két fő pillérét: közjogi státuszukat, valamint konfliktuskezelő, azaz érdekérvényesítő képességük jelentőségét jogosítványaik szempontjából.¹²

A tripartit szerkezet munkáltatói oldalán három nagyobb átfogó szervezet is jelen van, de közülük az igazi csúcsszervezet a 90 000 céget tömörítő BDI (Bundesverband der Deutschen Industrie), amely a kormány legfontosabb tárgyalópartnere a munkáltatók képviselőiben. A BDA (Bundesvereinigung Deutscher Arbeitgeberverbände) főleg a bérkérdésben érdekelt, a DHT (Deutscher Industrie- und Handelstag) pedig a kisvállalkozók érdekeit képviseli, míg a BDI mint központi szervezet a komplex kérdésekre, az egész nemzeti gazdaságpolitikára koncentrál. Említést kell még tenni az ország 2,4 millió földművelő lakosságát egyesületekbe szervező három nagy agrárszervezetről és a Zöld Front nevű „tetőszervezetükről” is, mivel sokak véleménye szerint ez a leghatékonyabban szervezett nyomásgyakorló csoport Németországban.

A munkavállalói oldalon egyetlen csúcsszervezet van, az 1949-ben alapított, mintegy nyolc millió tagot számláló DGB (Deutscher Gewerkschaftsbund), amely mint legfőbb képviselő szintén a nemzeti gazdaságpolitika komplex kérdéseire koncentrál, különösen a kollektív bértárgyalásokra és az együtt-döntés részvételi jogára. Mellette két kisebb munkavállalói szervezet is létezik, a Német Hivatalnokok Szövetsége (DBB 820 000 taggal) és a Német Alkalmazottak Szakszervezete (DAG 190 000 taggal). A munkavállalói és a munkáltatói nagy csúcsszervezet egyaránt intenzív kapcsolatokat épített ki mindkét nagy politikai párttal, de nyilvánvalóan a BDA kapcsolata jóval szorosabb a kereszténydemokratákkal, a DGB kapcsolata pedig a szociáldemokratákkal. Az SPD parlamenti képviselőinek mintegy negyven százaléka közvetlenül kötődik a szakszervezeti mozgalomhoz, amelynek soraiból a párt kormányzása idején több miniszter is kikerült. A szociáldemokraták és a szakszervezetek kapcsolata között mégsem annyira szoros és „automatikus”, mint Angliában. Nincs köztük intézményi összeépülés, csak szoros együttműködés, amit az is biztosít, hogy az SPD tagjainak mintegy hetven százaléka szakszervezeti tag, és a szakszervezetek jelentősen hozzájárulnak a párt költségvetéséhez.

A korporatizmus előretörése idején sokan beszéltek a pártok válságáról, ami túldramatizált leírása volt annak, hogy a pártoknak alkalmazkodniuk kellett az érdekcsoportok megnövekedett közpolitikai jelentőségéhez. Egy-két évtizeddel később a korporatizmus válsága lett divattémává a német politikatudományban is. A nyolcvanas években valóban konfliktusosabbá vált a helyzet Németországban, és ez visszatükröződött a közpolitikai rendszer belső feszültségeiben is, olyannyira, hogy a Kohl-kormány által hozott 1986-os sztrájk törvényt a DGB szakszervezetellenesnek minősítette. Az új idők jelenségei közé tartoztak a polgárjogi mozgalmak is, és az új politika egész lendülete, amely nekifeszült a korporatív társadalomra szükségképpen jellemző rögzítettségnek és túlszabályozottságnak. Ennek a lényege nemcsak a korporatív finomszabályozás időnként elkerülhetetlenül szükséges nagyjavítása volt, hanem ezen túlmenően a politikai szféra határainak újabb kitágítása, a részvételi demokrácia magasabb fejlettségi szintre emelése, ami a lazább, amerikaias szerkezet irányába mozdította el a német politikai élet bázisszintjét.

A közpolitikai közösség a német közpolitikai rendszer magja és éltető eleme, bár a kifejezést magát inkább az angolszász politológiában használgják. Ennek a politikacsinálási háromszögnek (politikások–szakapparátus–érdekképviselők) azonban minden országban megvan a maga sajátossága. A német esetben nyilvánvalóan a szerkezet áttekinthetősége, közjogi szabályozottsága és a jogosítványok világos meghatározottsága jelenti ezt a sajátosságát, ami egyszerre adja a rendszer hatékonyságát és merevségét. A politikai és érdekképviselői szféra kapcsolatrendszerén túl – amelyben egyébként az érdekképviselők sokkal több szakértői elemet képviselnek mint bárhol másutt – igen sajátos a politika és az adminisztráció viszonya is. Az adminisztratív állam zártsága és szabályozottsága, a bürokrácia önálló mozgása jóval kisebb mint a francia rendszer esetében, de nagyobb a szokványos európai rendszerekhez képest, és különösen feltűnő, hogy nincs elkülönült adminisztratív elitképzés, eltérően Franciaországtól és Angliától. Továbbá nagyon fontos szerkezeti elem, hogy a föderatív államszerkezetnek megfelelően a központi bürokrácia sem lehet túlcentralizált, hiszen megoszlik a föderatív és tartományi közigazgatások között, sok átfedéssel és párhuzamossággal. A két szinten összesen mintegy négy millió köztisztviselő dolgozik, az összes foglalkoztatottak mintegy 15 százaléka, ami valószínűleg egyike a legmagasabb arányoknak a fejlett országokban.¹³

A jól szervezett német bürokrácia igen lojális a politikához, nincsenek önálló testületi ambíciói, mint a francia adminisztratív államnak, és az is különleges, hogy nemcsak a csúcson találkozik az adminisztratív és a politikai államszervezet (az adminisztratív állam politikai ellenőrzése és magas beosztású adminisztrátorok vezető politikuská válása), hanem több ponton személyesen és intézményesen is összekapcsolódik. Az a sajátos helyzet áll ugyanis elő, hogy a politika (választottak) és a közszoigálat (kinevezettek) világa között

igen szoros kapcsolatot teremt az is, hogy a választott politikusok igen nagy arányban a közhivatalnokok közül kerülnek ki, mégpedig a legkülönbözőbb szinteken, a helyi közösségektől a föderatív parlamentig egyaránt. Ez egyfelől lehetővé teszi az adminisztratív szerepek átvétele révén a politika professzionalizálódását, másfelől az adminisztratív állam eredményes alárendelését a politikai államnak és egyben karrierszerűvé is teszi a politikusi pályát. Az embereket mindez elidegeníti a „profi” politikus típustól, mivel az adminisztrátor és szakértő társadalmi érzéketlenségét látják benne.

A hierarchikusan szervezett, egységesített, de nem centralizált német közpolitikai rendszer eredményességét igen jól mutatja a társadalmi és gazdasági fejlődés gyors üteme a második világháború után, hatékonyságának korlátait pedig a fél-állami, korporatív túlszabályozottság leküzdésének állandó kényszerűsége. A német és a francia fejlődés azonban együttesen is azt bizonyítja, hogy a közpolitikai rendszer kialakulásával sem válik az állam szerepe avítottá, feleslegessé, hanem aktív és jelentős marad, bár meg kell teremteni szigorú kontrolljának eszközrendszerét is. Mindenesetre, ahogy a 19. században a francia közigazgatást tekintette az európai országok többsége számára modellnek, úgy a második világháború után inkább a német rendszer az, amely őrzi az állam aktív szerepének kontinentális tradícióit is, ugyanakkor sokkal határozottabb nyitást jelent az állami politikától a valódi közpolitika irányába.

SZOCIÁLIS DIALÓGUS AZ EGYSÉGESÜLŐ EURÓPÁBAN

A közpolitikai rendszerek a legtágabb értelemben vett szociális dialógus különböző, de egymással sok tekintetben megegyező módszereit jelentik Nyugat-Európában. A három nagy ország rendszerének bemutatása egyben jelezte a három legfontosabb típust is az európai politikai rendszerekben általában, az angolszászt mint átmeneti globális formát az amerikai és az európai között, a franciát, amely egész latin-Európát jellemzi, s végül a német-kontinentális formát, amelynek jegyei az északi országokban is fellelhetők, más korporatív elemekkel is gazdagítva. Európa országainak többsége azonban kis – legfeljebb közepes méretű – ország, amelyekben többnyire a nagy országok rendszerei kombináltan jelentkeznek, a korporatív és a konszenzuális demokrácia elemei együttesen érvényesülnek.¹⁴

A nyugat-európai közpolitikai rendszerek végeredményben ugyanannak a jól működő politikai középnek a különböző, nagyrészt egyenértékű variánsait képviselik. A közpolitikai rendszer politikai térképét a legpontosabban a közpolitikai közösség háromszög alakzatával rajzolhatjuk meg valamennyi országban. A sajátosságok országonként, illetve az egyes területeken aszerint alakulnak, hogy a háromszög csúcán elhelyezkedő (választott) politikusok, vagy az alapvonal egyik végpontján elhelyezkedő (kinevezett) hivatali és/vagy szakértői intéz-

mények, illetve a másik végpontján elhelyezkedő (szakmai) érdekképviséletek vannak-e túlsúlyban. Hasonló háromszög modellekkel felvázolható a közpolitikai hálózatok és a közös ügyek hálózatai struktúrája és erőviszonyainak rendszere is, egyszóval áttekinthetővé válik a közpolitikai rendszer egész politechnikája.

Úgyanilyen háromszög modellben vizsgálható, empirikusan is, hogy mennyire jól működő rendszerről van szó, mivel a jó működésnek három kritériuma van, az eredményesség (effectiveness vagy effectivity), a hatékonyság (efficiency) és a hatásosság (efficacy), másképpen végrehajthatóság–alkalmazhatóság (implementation–feasibility). Az egész rendszer átfogó, holisztikus fogalma az eredményesség, amely azt jelzi, hogy a kívánt nagy célt, mint végeredményt az adott közpolitikai folyamat elérte-e, illetve mennyire közelítette meg. Ez a kiinduló helyzethez viszonyított eredményesség kiegészül a hatékonysággal mint részfogalommal, amely magát a közpolitikai folyamat egyes részeit vagy egészét minősíti az erőforrások felhasználásának produktivitása szempontjából. Végül a két fogalmat mint kritériumot kombinálja a harmadik, a döntések gyakorlati alkalmazhatósága, mert hiába volt akár nagyon hatékony a döntéshozatali folyamat, ha eredményei (output) nem hatásosak a gyakorlatban, azaz maga a tényleges hatás mint változás (outcome) elmarad a várakozástól.

A két háromszög modell részben átfedi egymást a szereplők érdekeltségét tekintve is. A hivatásos politikust főleg a végeredmény, azaz az eredményesség érdekli, az adminisztrátor és a szakértő elsősorban arra hivatott, hogy jól előkészítse, megszervezze és lebonyolítsa a döntéshozatali folyamatot, vagyis biztosítsa a közpolitika hatékonyságát (a végeredményben és az alkalmazhatóságban viszont sokkal kevésbé érdekelt), míg az érdekképviséletek mindenekelőtt az alkalmazás folyamatára koncentrálnak, a döntések hatásosságát szorgalmazzák, a közpolitikai folyamat ezen fázisának normális esetben ők a főszereplői. Mindezek a kritériumok érvényesek az állam termelői (public sector) és egész közpolitikai szolgáltatói szerepére egyaránt, voltaképpen jelzik a legtágabb értelemben vett állam–társadalom kapcsolat mint szociális dialógus működésének mértékét.¹⁵

A közpolitikai rendszer jó működésének alapfeltétele három szintjének szerves egysége, átmenetei és összekapcsolódásai. A szűkebb értelemben vett civil társadalom intézményrendszere szervezi közvetlenül az egyének mindennapi életét, de egyben a közép bázisul is szolgál az érdekek, a társadalmi követelések (social demands) megszervezésével és a nagyobb társadalmi érdekképviséletekbe való becsatornázásával. A közép vagy mezoszféra szintjén pedig „az érdekcsoportok meghatározó sajátossága, hogy artikulálják az igényeket és szükségleteket, s beviszik a politikai folyamatba. A legfejlettebb politikai rendszerekben a munkamegosztás az érdekcsoportok, a pártok és a kormányzat között a következő: az érdekcsoportok beviszik a »pragmatikusan sajátos« érdekeket a pártokba; a pártok összegzik

ezeket a követeléseket, integrálják őket általános programokba, amelyekhez támogatást mobilizálnak; a parlament és a bürokráciák viszont ágazati politikákká és törvényekké alakítják ezeket a követeléseket, s végrehajtják a politikákat és törvényeket(...) »A politikai párt középen áll az érdekcsoportok összegezetlen követelései és a parlamenti–hivatali központi döntéshozatal között.« Minél fejletlenebb egy politikai rendszer, annál kevésbé differenciáltak ezek a funkciók, tehát világos, hogy a politikai fejlődés ezen funkciók specializálódása irányába vezet” (Berger 1981: 9).

A politikai fejlődés jelenlegi fokán igen gazdagon differenciált zóna alakult ki a közép és nagypolitika határán. A kis-állami (egyesületek a kispolitikában) és közép-állami („magánkormányzat”) szervezetekre a fél-állami struktúrák széles sávja épül, amely a pártok mellett és rajtuk keresztül is közvetíti az egyes területek társadalmi követeléseit, már politikailag is artikulált és szakmailag is koherens formában. Mindenki tárgyal és egyeztet mindenkivel, az érdekeket közvetítik és összehangolják (interest mediation and concertation), így jön létre a tárgyalásos társadalom kommunikatív rendszeréből maga a tárgyalásos demokrácia. Már régen nem pusztán a kormányzat (government) intézkedéseiről, az állam- vagy akár a közigazgatásról (public administration) van szó, hanem sokkal inkább a sokszereplős és egyeztetéses kormányzás struktúrájáról (governance structure) mint a közpolitikai közösségek és hálózatok teljes rendszeréről.

Ez a kormányzási struktúra egyaránt támaszkodik a konszenzusos és korporatív demokrácia alappilléreire, vagyis a közpolitikai rendszerben való „szervezett részvétel” mindkét formájára, közvetítve „az állam és az érdekcsoportok kölcsönös egymásbahatolását”, s egészében véve „Ez a közpolitikai megoldás kompenzál a nemzeti kormányok akciói tipikus végrehajtási és ellenőrzési zavaraiért és hiányosságaiért az egyre komplexebbé váló társadalomban” (Lane–Ersson 1987: 245, 248). A szervezett érdekcsoportok nemcsak a hatalomgyakorlásban, az érdekérvényesítésben és a döntések végrehajtásában érdekeltek, hanem fontos szerepük van a politikai kommunikációban, a szakmai és politikai információk áramlásában is, s ez ugyancsak igen lényeges mozzanata a mind komplexebbé váló társadalmakban a komplexitás kezelésének.

Az államhoz való viszonyukban a szervezett érdekcsoportok kétféleképpen lehetnek: egyfelől piaci résztvevők, konkrét gazdasági szereppel és érdekekkel, másfelől közpolitikából élők, vagyis csak a politikai piacon megjelenő közérdekű érdekcsoportok (public interest groups), amelyek az egész társadalom érdekeit kívánják képviselni egy-egy vonatkozásban (környezet- vagy fogyasztóvédelem, egészségügy stb.). A területi önkormányzatok és a kisebbségi szervezetek voltaképpen közbülső, harmadik csoportot alkotnak, mert meghatározott lakossági kör érdekeit képviselik, de nem annyira gazdasági–funkcionális vonatkozásban, hanem inkább sajátos közérdekként. Ez egyben meg-

adja a mezoszféra társadalmi szereplőinek tipológiáját, amely magába foglalja eltérő politechnikáikat is.

A politikai közép szerepét és ezzel az egész közpolitikai rendszer jellegét Nyugat-Európában a szervezett érdekcsoportok alábbi jegyei határozzák meg:

1. Erőforrásaik – saját szervezetüktől vagy az államtól (dotációk, adókönyvitések), illetve politikai erőforrásaik az állami kapcsolat és a média-kapcsolat intenzitásától, a nyilvánosság és saját tagjaik mozgósításának mértékétől függően.

2. Államilag meghatározott képviseleti mandátumuk, feljogosítottáguk köre, azaz működési mezejük nagysága és eszközrendszere.

3. Szervezeti struktúrájuk, belső felépítettségük, tagságuk nagysága, szervezethez kötődése, a szervezett érdekcsoport belső demokratizmus.

4. Az érdekcsoport formális-jogi helye a döntéshozatali struktúrában, főleg a törvényelőkészítés folyamatában, ami egyszersmind meghatározza viszonyát a közpolitika többi szereplőjéhez is.

Az állam és (civil) társadalom közötti határok lebontása és az irányítási rendszer egymásbahatolása nyomán a közpolitika európai normarendszerét az alábbi főbb mozzanatok jellemzik:

1. A kisebbségek szervezett érdekképviselete konszenzusteremtő politechnikákkal (főleg a nyelvi-kulturális, vallási és etnikai kisebbségek tekintetében).

2. A funkcionális demokrácia vagy a gazdasági-foglalkoztatottsági tagoltság mentén szervezett érdekcsoportok rendszerre szervezése és érdekeik egyeztetése.

3. A közpolitikából élők emancipálása a túl erős szervezett érdekcsoportok nyomása alól és támogatottságuk a nagypolitika részéről (szociokulturális javak és szolgáltatások).

4. Az „új politika” és az új társadalmi mozgalmak nyomán az egész politikai rendszer alulról való kinyitása és dinamizálása, posztmaterialista értékrendjének intézményesített elfogadtatása.¹⁶

A közpolitikai rendszer kialakulása és fejlődése Nyugat-Európa két nagy politikai dilemmáját oldja meg: a komplexitás növekedésével beleviszi a szakmai elemet a politikai rendszerbe, s ezzel együtt a szervezett részvétellel áthidalja a nagypolitika és kispolitika közötti szakadékot. A politikai intézményrendszer szakszerűsége és reprezentativitása pedig legitimációjának, széles körű elfogadottságának kettős alapfeltétele. A modern demokráciákban ugyanis rendszerint két nagyobb probléma vetődik fel, a „deficit” és a „túlterheltség” kérdése. A demokrácia deficitje (democracy deficit) azt jelenti, hogy a döntéshozatal valamelyik szintje túl sok hatáskört vonz magához (rendszerint a központi hatalom, a kormányok, vagy az EK csúcsszervei), ami nemcsak reprezentativitását veszélyezteti a döntéshozal kizsorítottak körében, hanem politikai-adminisztratív túlterheltséghez (government overload) is vezet. A közpolitikai rendszer megfelelő szabályozottsága

és működése oldja fel állandóan ezeket a feszültségeket és képes biztosítani a dinamikus, még kiegyensúlyozott politikai fejlődést.

JEGYZETEK

- ¹ Ez a tanulmányom az amerikai közpolitikáról írott anyag folytatása és az európai politikai rendszereket csak a közpolitika vonatkozásában vizsgálja, összehasonlítva főbb nyugat-európai típusaikat.
- ² Különösen érdekesek az olyan feldolgozások, amelyek az európai politikai rendszereket nem nemzeti bontásban, hanem az európai politikai rendszer egésze felől elemzik, azaz közös fejezetben a parlamenteket, pártrendszereket stb., mint például Yves Mény (1990) és Jürg Steiner (1986) munkái. Bár az egyes országokat külön-külön vizsgálja, mégis jó összképet ad Frank L. Wilson (1990) könyve is. A fenti jegyekből az élitek megkülönböztetése a legbonyolultabb. Az Egyesült Államokban, mint már tudjuk, mindvégig elkerülték a professzionális (politikai és adminisztratív) elit éles elkülönülését, de a nyugat-európai professzionális elit modell nagyon különbözik a már Közép-Európában is jelentkező hagyományos politikai osztálytól, amely nem a professzionalizmusból és a demokratikus választásból, hanem a szerves történelmi folytonosságból meríti a legitimitás igényét.
- ³ A három szint kialakulását és kapcsolatrendszerét Európában részletesen elemeztem *Az önszabályozó társadalom* című könyvemben (Ágh 1989).
- ⁴ A két demokráciafelfogás különbségével itt nem foglalkozom, de arra szeretnék utalni, hogy az állampolgárság széles értelmezését klasszikusan T. H. Marshall fejtette ki, például a *Social Policy* című művében.
- ⁵ A konzociációs és korporatív rendszerek bemutatására Steiner munkáját használtam fel (1986: 201–229).
- ⁶ Vö. a Martin Harrop által írott *United Kingdom* című fejezetet az általa szerkesztett kötetben Marrop 1992. Ezt a kötetet az alábbiakban más országtanulmányok esetében is felhasználom.
- ⁷ Lásd Harrop 1992: 86. A közpolitikai közösségeket Angliában David Judge *The Parliamentary State* című könyve *The Challenge of Interest Representation* című fejezete alapján mutattam be. Az angol érdekszervezetek EU-kapcsolataira lásd Graham K. Wilson munkáját (1990: 91–92).
- ⁸ F. L. Wilson ugyancsak a tradicionalizmus szerepét hangsúlyozza a brit közpolitikában. Az érdekcsoportok politikai profilja sokkal világosabb, mint az Egyesült Államokban, de itt sem igazán áll össze versengésükből a kormányzati szinten valamiféle nemzeti fejlesztési politikává (F. L. Wilson 1990: 62). Az érdekcsoportok, s egyáltalán az egész brit közpolitikai, politikacsinalási-döntéshozatali rendszer legbővebb, legrészletesebb leírását Philip Norton adja a *The British Polity* című könyvében.
- ⁹ Az összefoglalóhoz alapvetően Ella Ritchie Franciaországról írott fejezetét használtam fel a Harrop által szerkesztett kötetből (Harrop 1992). A francia modell egyúttal jelzi a közpolitikának a latin országokban kialakult típusát is: beavatkozó politikai állam és erős adminisztratív állam, túlversengő és fragmentált szakszervezetek, viszonylag centralizált és befolyásos munkáltatói szervezetek.
- ¹⁰ A közpolitikai rendszer két oldalát, az érdekszervezeteket és az adminisztratív rendszert közelebbről elemzi William Safran *The French Polity* c. munkájának (1991) az 5., illetve 8. fejezete, továbbá a szerzőnek a Hancock szerkesztette kötetben (1993) Franciaországról megjelent tanulmánya.

- ¹¹ A magyar szakirodalomban a téma összefoglalását lásd Bihari–Pokol 1992: XIV. fejezet.
- ¹² David P. Conradt, *The German Polity* című könyvét (1989) a német rendszer bemutatásában széleskörűen felhasználtam, valamint a Németországról általa írt fejezetet a Hancock által szerkesztett munkában.
- ¹³ Lásd F. L. Wilson 1990: 259–263. Wilson könyvét tekintettem koncepcionális alapul az egész német helyzet leírásához.
- ¹⁴ A kis országok közpolitikai rendszereit illetően lásd Szilágyi 1992; Kurtán 1992.
- ¹⁵ Mindezekről a kérdésekről átfogó elemzést ad Jan-Erik Lane *The Public Sector* című munkája, amely A. Etzioni nyomán az alábbi definíciókat kínálja: „Egy sajátos szervezet valóságos eredményességét az mutatja, hogy mennyire képes céljai elérésére. A szervezet hatékonyságát a ráfordított erőforrások és a létrehozott egységnyi termék viszonyában mérjük” (Lane–Ersson 1987: 191).
- ¹⁶ A közép tipizálásához Claus Offe írásait vettem kiindulópontul, vö. például Offe 1987.

HIVATKOZÁSOK

- Ágh Attila (Ed.) 1984. *The Emergence of East Central European Parliaments: The First Steps*. Budapest: Hungarian Centre for Democracy Studies
- 1989. *Az önszabályozó társadalom*. Budapest: Kossuth
- 1994. *Az amerikai közpolitika. Politikatudományi Szemle*, 1.
- Almond, Gabriel A.–G. Bingham Powell (Eds.) 1992. *Comparative Politics Today: A World View* New York: HarperCollins
- Berger, Suzanne D. (Ed.) 1981. *Organizing Interests in Western Europe, Pluralism, Corporatism and the Transformation of Politics*. Cambridge U.P.
- Bihari Mihály–Pokol Béla 1992. *Politológia*. Budapest: Tankönyvkiadó
- Conradt, David P. 1989. *The German Polity*. New York and London: Longman
- Glaessner, Gert-Joachim 1994. *Parties and Problems of Governance: The Impact of East-German Transition on the German Party System*. In: Ágh (Ed.) 1994.
- Hancock, Donald M. (Ed.) 1993. *Politics in Western Europe*. London: Macmillan
- Harrop, Martin (Ed.) 1992. *Power and Public Policy in Liberal Democracies*. Cambridge: Cambridge University Press
- Judge, David 1993. *The Parliamentary State*. London: Sage
- Kurtán Sándor 1992. Neokorporatizmus Ausztriában. *Budapest Papers on Democratic Transition*, magyar sorozat, 17. füzet.
- Lane, Jan-Erik 1993. *The Public Sector*. London: Sage
- Lane, Jan-Erik–Svante O. Ersson 1987. *Politics and Society in Western Europe*. London: Sage
- Lijphart, Arend 1977. *Democracy in Plural Societies*.
- Maier, Charles S. (Ed.) 1987. *Changing Boundaries of the Political*. Chambridge U.P.
- Marshall, T. H. 1965. *Social Policy*. London: Hutchinson
- Mény, Yves 1990. *Government and Politics in Western Europe*. Oxford U.P.
- Norton, Philip 1991. *The British Polity*. New York: Longman
- Offe, Claus 1987. *Challenging the Boundaries of Institutional Politics*. In: Maier (Ed.) 1987.
- Safran, William 1991. *The French Polity*. New York: Longman
- Steiner, Jürg 1986. *European Democracies*. New York: Longman

-
- Szilágyi István 1992. Európaizálódás, érdekvédelem és neokorporatizmus.
Budapest Papers on Democratic Transition, magyar sorozat, 16. füzet.
- Wilson, Frank L. 1990. *European Politics Today. The Democratic Experience*,
Englewood Cliffs, N. J.: Prentice Hall
- Wilson, Graham K. 1990. *Interest Groups*. Oxford: Blackwell

---

KÖNYVEKRŐL

Pártok a modern közpolitikában

Körösényi András *Pártok és pártrendszerek* című kötete 1993-ban jelent meg a Századvég kiadó gondozásában. A kötet kéziratát a szerző kandidátusi értekezésként védte meg. Az értekezés nyilvános védésén elhangzott opponensi véleményeknek, illetve a szerző válaszána közlésével szeretnék elősegíteni az azóta több intézményben, illetve kurzuson is egyetemi tankönyvként használt munka kritikai értékelését. Nem közöljük a hozzászólásoknak a kandidátusi eljáráshoz kapcsolódó részeit, csupán a művel foglalkozó tartalmi megállapításokat.

JOHANCSIK JÁNOS

Körösényi András munkája jelentős hozzájárulás a magyar politikatudományi irodalomhoz. Tárgyát a modern politikai rendszerekben alapvető szerepet játszó pártok alkotják. A modern képviseleti rendszerekben a pártok a politikacsinálás lényeges szereplőivé léptek elő, akár közvetlen részvételükkel a döntéshozói folyamatban, akár azáltal, hogy a politikai döntéshozók általuk kerülnek a döntéshozás helyzetébe. Ily módon a pártok, illetve a velük kapcsolatos jelenségek tudományos vizsgálata nélkülözhetetlen a modern hatalmi viszonyok, mechanizmusok, a politikai rendszerek létének és működésének megértése, s áttetelese a politikae!mélet kidolgozása szempontjából. Körösényi témaválasztásával a politikatudomány területén nagyon fontos és hasznos útra tért, amikor az európai pluralista rendszerekben működő pártok viláának tudományos vizsgálatát tűzte céljául.

A magyar tudománynak a nyolcvanas évek elejétől szélesedő irodalmában, a politikai-filozófiai, hatalomelméleti fejtegetésekben, a politikai rendszereket elemző elméleti munkákban, politikai-szocioló-

giai értekezésekben, s a legutóbb napvilágot látott politológiai kézikönyvben (Bihari M., Pokol B.) az intézmények elemzésekor természetesen nem maradhatott említés nélkül a pártok és szerepük értelmezése. Ezek azonban csak röviden, legáltalánosabb összefüggésekben tértek ki a pártokra. A nyugati demokráciák politikai rendszereiről megjelent monográfiák többnyire csak e rendszerek egyoldalú kritikai irodalmára építettek és mellőzték az immanens elméleteket, vagy pedig csak egyes pártok, irányzatok arculatának és politikájának jellemzésére, illetve egyes országok politikai és pártrendszerének feldolgozására szorítkoztak. Ez természetes is, hiszen az állampárti rendszerben a tabuk körébe mindenekelőtt azok a nézetek, elméletek, elemzések tartoztak, amelyek a legcsekélyebb mértékben is megkérdőjelezheték a párt hatalmi monopóliumát, s még az utolsó, engedékenyebb korszakában is ez volt az a végső határ, amelyet a kádári rendszer nem tudott átlépni, így a pártokkal kapcsolatban a politikatudományok nem marxista eredményei a szakértők szűk, beavatott körein kívül nem juthattak nyilvánossághoz a magyar szellemi életben. A politikai rendszerváltás a politikai tudományok művelése terén is új lehetőségeket teremtett: eltávolította a kutatás szabadságának korlátait, emellett a többpárti rendszer kialakulásával a pártok problémaköre a magyar társadalom valóságává vált, gyakorlati igényként jelent meg a pártok tudományos vizsgálata, és ennek előfeltételeként a pártokra vonatkozó korszerű, a nemzetközi tudományos tevékenységekben felhalmozódott ismeretek feltérképezése. Mindazonáltal sajnálatosnak tartom, hogy a disszertáció szerzője nem értékelte a magyar tudományban létrejött előzményeket, amelyeket jelen munkájával meg kívánt haladni.

Körösényi dolgozatának középpontjában a párt témája áll, igyekszik ezt a lehető legteljesebb módon, minden oldalról bemutatni, feltárni a politikai rendszerrel való legfontosabb összefüggéseit, felvázolni a politikai pártok anatómiáját és működési mechanizmusait. A feladat megoldásához mozgósította az utóbbi évtizedek nyugati politológiai és pártirodalmának legtekintélyesebb szerzőit, a pártok és pártrendszer-ek értelmezése terén leginkább újat adó teoretikusait – Maurice Duvergettől Otto Kircheimeren, Klaus von Beymén, Gordon Smith-en át Giovanni Sartoriig és A. Lijphartig. A magyar nyelvű politikatudományi irodalomban meglévő nagy hiányt – amelyet csak részben pótolhattak szórványos publikációk vagy Domenico Fisichella *A politikatudomány alapvonalai* című kézikönyvének 1991-es magyar kiadása – Körösényi a pártelmélet és pártszociológia vonatkozásában a lehető legátfogóbban, szinte teljességre törekedve igyekszik kitölteni. A téma feldolgozása enciklopédikus törekvést mutat, imponáló ismeretanyag összegyűjtésével, rendezésével.

A disszertáció tartalma és formája arra enged következtetni, hogy szerzője nemcsak tudományos monográfiát, hanem mindenekelőtt tankönyvet kívánt készíteni, amelynek jelentős része leíró és magyarázó jellegű. Természetesen sokszor előfordul, hogy fontos tudomá-

nyos monográfiák tankönyvként kerülnek felhasználásra, de a két műfajnak eltérő funkciói vannak: a tankönyveknek a tudomány korszerű ismereteit kell rendszerezve, a befogadók számára emészthetővé téve, azaz didaktikai szempontokat érvényesítve közvetítenie, a tudományos értekezésnek ezzel szemben új ismeretek feltárása, összefüggések megvilágítása, új értelmezések vagy elméletek megalkotása a feladata. Az előbbi erénye az egyértelműség, világosság, hiszen bizonytalanságokra nem lehet tudást alapozni, az utóbbi meditatív jellegű, itt a problémafelvetés, a kételyek, a kritikai szellem, a szellemi nonkonformizmus az új eredményekhez vezető dinamizmus forrásai. Nyilvánvalóan nem lehet a kettő között merev határokat húzni.

A magam részéről a pártokra vonatkozó korszerű ismeretek és elméletek összegzését, rendszerezését, a pártjelenség szisztematikus, átfogó felvázolását tekintem a munka legfőbb eredményének. Forrásanyagát, amely a nemzetközi politikatudományi irodalom legjelentősebb monográfiáira és kézikönyveire terjed ki, nagy szakmai hozzáértéssel kezeli a szerző, a bennük rejlő álláspontokat korrekten, lényegre törően, színvonalasan interpretálja, törekedve arra, hogy az eltérő nézetek és felfogások helyet kapjanak a téma tárgyalásában. A feszes tárgyalási mód azonban nemigen hagy teret a nézetkülönbségek részletesebb elméleti elemzésére, és arra, hogy a szerző a maga álláspontját is érvelően minden esetben megfogalmazza. Így például a politikai tagoltság tárgyalásakor felteszi ugyan azt az érdekes kérdést, Nyugat-Európában is releváns jelenség-e a nacionalizmus, vagy csak nyelvi-etnikai konfliktusokról lehet beszélni, végeredményben nem válaszolja meg.

A pártokra vonatkozó gazdag ismereteket a disszertáció tematikusan, szoros logikai rendben, világos szerkezetben és a pontos megfogalmazásokra gondosan ügyelve adja elő. Mindezt el kell ismernie az opponensnek, jóllehet ízlésétől idegen az értekezést számtalan pontra és alpontra tagoló, már-már a jogszabályi szövegekre emlékeztető tárgyalási mód, ami az elemzés menetét indokolatlanul széttöredezi.

A téma feldolgozása az általános és a konkrét egyedi közötti szintjén történik, azzal az igénnyel, hogy az egyedi jelenségekre még alkalmazható legyen, ám az egyedi esetek részleteibe nem bocsátkozik a szerző. Ez ugyan szélesebb rálátást enged a sokféle sajátosságot hordozó egyedi jelenségek együttesére, de egyúttal megköveteli a legkisebb közös nevezők megtalálásának nehéz feladatát, illetve az eltérések folyamatos számbavételét. Ilyen szintű elemzéshez az empirikus vizsgálatokra épülő és az egyedi eseteket összehasonlító irodalom feldolgozása nyújt lehetőséget. A másodlagos források felhasználása azzal a hátránnyal jár, hogy az adatok, megfigyelések és az ezekre épülő következtetések legalább egy-másfél évtizeddel elmaradnak az aktuális helyzettől. Az ebből adódó hibák a disszertációban is megjelennek. Az értekezés szerzőjének azonban erénye az, hogy a történetiség elvének érvényesítésével szűkíteni tudja ezeket. A pártjelenség különböző oldalainak elemzésekor nem statikus képet rajzol, hanem

történeti folyamatában törekszik elhelyezni a vizsgált jelenségeket, kitérve történeti változataikra.

Az értekezés alapszemléletét és logikai felépítését az határozza meg, hogy szerzője a politikát és benne a párt intézményét közgazdasági analógiára piacként fogja fel – eszerint egy párt nem más, mint „közhivatalra pályázó politikusok szervezete”. Bár A. Downs hatvanas években megfogalmazott politikai piac szemlélete korszerű értelmezést ad a pártjelenségre, a szerző elemzésének későbbi részei – például a pártok és politikusok ideáltípusainak meghatározása, vagy a pártszerepek sokféleségéről leírtak – ellentmondanak a fenti leszűkített értelmezésnek. A valóságban működő pártok csak egy részére érvényes a fenti meghatározás, hiszen, főleg a sokpárti szisztémákban, nem minden párt vesz részt a közhatalmi döntésekben (egyébként a politika önmagában sem szűkíthető le erre), s nem kínál lehetőséget közhivatalok megszerzésére. Ha indokoltnak tűnik is a küldetéstudatos és a karrierre törekvő politikusok megkülönböztetése, ez kevésbé típusalkotó a pártok esetében, mivel magatartásuk inkább attól függ és aszerint változik, hogy milyen közel kerülnek a hatalomhoz, illetve mennyire távolodnak tőle. Hasonlóképpen kérdésesnek tartom azt, hogy a képviselőjelöltek állítása tekinthető-e egyedüli kritériumnak a pártok definiálására, tekintettel az egyéni képviselet elvére épülő rendszerekre és arra, hogy a pártok tevékenysége nem merül ki a jelöltállításban.

Az értekezés a pártok mibenlétének általános meghatározását kiegészíti olyan általános tényezőkkel, mint a politikai kultúra, a politikai mező, a jobb-bal megoszlás számbavétele. Meglepő azonban, hogy miközben a homogén társadalom egyik feltételeként említi az illető ország egynyelvű és etnikailag egységes jellegét, ugyanakkor az Egyesült Államokat hozza fel példaként Nagy-Britannia mellett.

A tények alátámasztják a szerző álláspontját a jobb- és baloldal közötti tagoltság tartósságára vonatkozóan, főként az európai országokban, annak ellenére, hogy az utóbbi évtizedekben csökken az ideológiai szakadékok szerepe. Nehéz azonban pontos jellemzést adni a konkrét történelmi szituációkon kívül a jobb- és baloldali pozíciókról, hiszen tartalmuk, különösen az utóbbi egy-két évtizedben lényegesen változott, és 1989 óta újra átalakulóban van. Például ha a baloldalt a racionalista világgéppel jellemezzük, nem tudunk mit kezdeni a baloldali politikai álláspontokat képviselő katolikus mozgalmakkal, szervezetekkel, sem azzal, hogy az utóbbi időben nő a katolikus szellemiségű politikusok szerepe a szociáldemokrata pártokban (pl. Franciaországban Jacques Delors). A bal és jobb versenyében a korábban markáns klerikális–antiklerikális szembenállás ma már alig tapasztalható, az iskolavita is inkább a magán–állami dimenzióba helyeződött át. Hasonlóképpen jelentőségét veszítette a (hatvanas évek végéhez kötődő) diákmozgalmakhoz, vagy az egykori Szovjetunióhoz való viszony kérdése a külpolitikában, vagy a katonai védelem kérdéseiben a „héják” és „galambok” megkülönböztetése – ezek a jelensé-

gek a mára felbomlott kétpólusú világhoz kapcsolódtak. De még abban az időben is például az Egyesült Államokhoz való viszonyban a francia jobboldali gaulle-isták és az olasz szocialista Craxi kormányának magatartása éppen ellentétben volt a szerző által jelzett sémával.

Mielőtt a pártokat mint szervezeteket bemutatná, a disszertáció felvázolja a pártokat meghatározó politikai törésvonalakat és bemutatja a politikai családokat Európában. A politikai családok jellemzésénél is adódnak elnagyolt, pontatlan megállapítások, amelyek részletezése helyett itt csak néhány példát említek. Az 1945 utáni korszakban nem lehet a kommunista pártokat egyöntetűen szélsőbaloldalinak tekinteni, különösen ha a szociáldemokratizálódás útjára lépett eurokommunista pártokra gondolunk. A Komintern *válságpártként* a demokratikus centralizmusra építve működött, központja Moszkvában volt; a „Moszkvához való hűség” mást jelentett 1924 előtt és után, s a kommunista pártok viszonya az SZKP-hoz az 1970-es évektől ismét erősen differenciálódott. Azt a megállapítást, hogy az eurokommunizmus korántsem olvadt fel a szociáldemokrata konszenzusban, az olasz eset cáfolni látszik. A francia kommunista pártra viszont semmiképp sem illik, hogy „elsősorban a baloldali értelmiség pártja” lenne, egyrészt a még ma is az egyik legnagyobb szakszervezeti szövetséghez, a CGT-hez fűződő szoros kapcsolatai miatt, másrészt mert hanyatlása során az értelmiség jelentős része elhagyta.

A szociáldemokrata pártok a néppárttá válás során nem mondtak le sem az ideológiáról, sem a szocializmusról, bár azt gyökeresen átértelmezték, ami magába foglalta a piacgazdasághoz való viszonyuk megváltozását (lásd az SPD bad-godesbergi programját). Csak a hetvenes évek elejéig jellemző az északi és dél-európai pártok markáns különbsége, azóta a dél-európai pártok jó része is megindult a szociáldemokratizálódás útján. Franciaországban és Olaszországban a szocialista pártok középosztályi bázisa nem abból adódott, hogy az értelmiség körében hagyományos volt a baloldali gondolkodás, hanem abból, hogy az erős kommunista pártok mellett elsősorban a közalkalmazotti rétegekre tudtak befolyást gyakorolni, majd e társadalmak átrétegződése során létrejött munkavállalói rétegek körében terjesztették ki befolyásukat.

Az újbaloldal és a zöldek két eltérő történelmi időszak jelenségei, bár vannak személyi, mozgalmi kapcsolódások köztük. Az újbaloldal bírálta ugyan a fogyasztói társadalom értékeit, prioritásait, de sommás az a megállapítás, hogy magántulajdon-ellenes, főként hogy „a gazdaság állami szabályozásának híve” lett volna. Ellenkezőleg, a tradicionális baloldal tulajdonra összpontosító kollektívizmusát az újbaloldal a döntéshozatali folyamat kollektívizálásával váltotta fel az öngazgatási szocializmus koncepciójában.

Ha a szélsőjobboldal programjának az 1980–1990-es évekre vonatkozó jegyeit kívánjuk alkalmazni a francia Front Nationalra – amely az arányos választási rendszer előnyeit kihasználva 1986-ban 35 képviselővel jelent meg a parlamentben és az Európa Parlamentbe is

bekerült – látnunk kell, hogy korántsem marginális súlyú szervezet, az anti-etatizmus legfeljebb gazdaságpolitikai nézeteire érvényes, miközben a belpolitikában, a közrend fenntartásában nagyon is az erős állam híve, s mindemellett markáns antiszemitizmus jellemzi. A szélsőjobb bázisáról keveset mond az, hogy „az alsó középosztály, a kispolgárság” adja híveit, itt éppen az a kérdés, hogy e társadalmi csoportok, amelyek más népi pártok társadalmi bázisául is szolgálnak, mely részeiből kerül ki a szélsőjobb bázisa.

A második világháború után a liberális pártok felsorakozása a jóléti társadalom programja mögé korántsem volt sima folyamat, hiszen tudomásul kellett venniük a keynesianizmust, amely eltért a klasszikus liberális közgazdasági felfogásoktól. Nehezen értelmezhető a „szociálliberalizmus” fogalma, miután az eredetileg egy koalíció, a szociáldemokraták és liberális pártok koalícióját jelölte. Végül a politikai családok társadalmi elfogadottságának ábrázolásával kapcsolatban meg kell jegyezmem, hogy a választási eredmények évtizedes átlagának legfeljebb olyan országokban lehet jelentésértéke, ahol választásról választásra stabil eredmények születnek, és nagyon csekélyek az eltérések, de a többi országban, főként ha ezeket az átlagokat 15 országra vonatkozóan össze is vonjuk, a variációk nagy száma és ingadozása miatt nem sokat mondanak.

A pártok mint szervezetek sokoldalú bemutatása jól tükrözi, hogy a pártjelenség mennyire összetett, bonyolult. Megjegyzem, bármilyen tekintélyes munkákat használunk is forrásul, minden olyan adat, amely a pártok taglétszámával kapcsolatos, bizonytalan, hiszen – legalábbis a francia pártok esetében – maguk a pártok által bejelentett adatokról van szó, amelyek messze felülmúlják a szakértők becsléseit.

Az értekezés részletesen ismerteti a választási rendszereket, amelyek a pártok egyik fő funkciójának mozgásterét határozzák meg, s egyben vázolja azt is, miként befolyásolja a pártrendszer szerkezetét a választási rendszer adott változata.

Az értekezés harmadik része a pártrendszerek típusait és a koalícióalkotás változatait taglalja, majd egy történeti felvezetés után a nyugat-európai pártrendszerek működésének fő összefüggéseit tárgyalja. E pártrendszereket a politikai kultúra és a kormányzati rendszerek függvényében tipizálja. Végül a pártokat a politikai piac területén elemzi, ahol magatartásukat a pártidentitások és a verseny kettőssége determinálja. Mindez logikusan a demokráciák természetéhez vezet el. Ennek a résznek a fejtegetéseit megalapozottnak, következtetéseit meggyőzőnek tartom.

HÜLVELY ISTVÁN

Körösényi András kandidátusi disszertációjában a modern pártok, a modern pártokat uraló elitek, illetve a demokratikus politikai rendsze-

rek eltérő intézményes és szervezeti megoldásai kerültek a vizsgálódás középpontjába. Vállalkozásának enciklopédikus karaktere van: a pártok és pártrendszerek mellett a működési feltételek szinte teljes áttekintését is magára vállalja: a társadalmi törésvonalaktól a politikai kultúrán és választási rendszereken keresztül a politikai piacig minden olyan tényező leírására és jellemzésére sor kerül, amely alapján valóban konzisztens és tartalmas jellemzés adható politikai pártokról és elitekről.

Egyetérthetek a szerzővel, hogy az ilyesfajta vállalkozásnak a magyar politológiában hiánypótló szerepe lehet. És nemcsak azért, mert a politikai pártok és pártrendszerek működésének szisztematikus elméleti tárgyalása hiányzik ez ideig a magyar politológiai irodalomból. Ez ebben a megfogalmazásban talán nem is pontos egészen. Az viszont feltétlenül a szerző vállalkozása mellett szól, hogy a demokratikus pártok és a demokratikus rendszerek működésének az a típusú leírása, amelyet művében prezentál, valóban újszerűnek számít a magyar politológiai irodalomban. Körösényi ezzel a sok szempontból kézikönyvnek is tekinthető munkájával ugyanis a magyar politikatudomány professzionalizálódásához járul hozzá. Kihhasznál egy lehetőséget, nevezetesen, hogy mintegy a vizsgált szemlélet saját módszerét használva, deskriptív-analitikus módon közvetítsen egy paradigmát, amely paradigma ma a politikatudomány fő irányának, ha ugyan nem magának a politikatudománynak mint olyannak számít. Körösényi a modern demokráciákról és a pártokról mondottak formalizált és összefoglaló áttekintésével új szinten tudatosítja ezt a paradigmát, és lehetővé teszi számunkra, hogy erejüket és korlátait az eddigieknél jobban felmérhessük. És teszi ezt olyan színvonalon, hogy szinte biztosra vehető: ezt még egyszer ebben az enciklopédikus leíró formában – legalábbis kandidátusi értekezésként – nem lehet elkövetni.

A célkitűzés – a modern demokrácia pártcentrikus folyamatainak deskriptív-analitikus jellegű elemzése – teljesítését magas fokú módszertani tudatosság jellemzi. Körösényi András disszertációja első részében előre tisztázza a konkrét kérdések tárgyalását tartalmilag és formailag meghatározó fogalmi és elméleti keretet. Ez a keret messzemenően formalizált. Ebben a keretben a politikai pártok mindenekelőtt a közhivatalra pályázó politikusok szervezetei, akik – ideáltípusosan – vagy karrier- vagy pedig politika-orientáltak, cselekvési típusukat tekintve pedig instrumentálisak vagy expresszíviek, azaz gyűjtő- vagy rétegpártok. De ugyanezt a formalizált tipológiát alkalmazza a szerző a politikai rendszer egyéb összetevőire is. Így a politikai konfliktusok természetük szerint vagy pragmatikusak vagy ideologikusak, a politikai kultúra természete szerint vagy homogén vagy fragmentált – és folytathatnám a sort. Ezek a fogalmak és tipológiák természetesen a létező demokráciák elemzéséből és összehasonlításából leszűrt általánosítások elemei, és tudományos jelentőségüket a konkrét elemzéseknél mutatkozó konzisztenciájuk biztosítja.

Ez utóbbi révén válnak ugyanis alkalmassá arra, hogy egy-egy demokratikus rendszer önmagában vett, vagy még inkább összehasonlító leírását, illetve jellemzését nyújtsák.

Minden empiriából származó formalizált fogalmi hálónak természetesen van magától értetődősége, sőt egyfajta tautológiája, ha egyszer ugyanarra a jelenségre alkalmazzuk, amelyből megalkottuk. A demokratikus politikai rendszerek működését vizsgáló összehasonlító elemzés azonban nem egyszerűen önmaga előfeltevéseit akarja visszahallani, hanem – előfeltevéseinek ismételt empirikus tesztelésén túl – mindenekelőtt típusainak történeti, strukturális és kulturális feltételeit kívánja feltárni. Hipotézisei ezért a különböző jellegű politikai rendszerbeli tagozódásnak és cselekvési formáknak meghatározott történelmi és társadalmi feltételekhez kötésére vonatkoznak – természetesen azon a határon belül, amelyen belül az empirikus-analitikus tudományfelfogás ezt lehetővé teszi.

Körösényi nemcsak az említett hipotéziseket jellemzi hozzáértően, hanem jelzi azt a tudományon belüli tanulási folyamatot is, amely a demokráciák különböző típusainak hasonló szempontú vizsgálatából adódott, s amely során kiderült, hogy a demokráciák egyes típusai funkcionálásuknak és működőképességük tekintetében nem szolgálhatnak minden további nélkül normatív előírásként mások számára. Itt mindenekelőtt a politikai rendszer angolszász és kontinentális európai modelljének a dolgozaton belüli szembesítésére és az ebből levont tanulságokra, illetve következtetésekre kell utalnom. A szerző világosan látja, hogy az európai kisországok konszenzusos demokráciáinak kutatása rácsfolt az angolszász politológia burkolt normativitására, legalábbis az utóbbinak a rendszerstabilitásra vonatkozó korábbi elképzeléseit illetően. Ennek alapján kérdőjelezi meg annak a hipotézisnek az érvényességét is, miszerint az érdekkonfliktusok pragmatikus természete mellett a kompromisszumos megoldásoknak nagyobb lenne az esélye, mint az érdekkonfliktusként kezelt ideológikus konfliktusoknál. A demokratikus eljárások különböző típusainak és formáinak nincs igazában önmagukban vett prioritásuk egymással szemben. Kvalifikációjukhoz ismételten igénylik a térbeli és időbeli konkretizációt. A politikatudomány – a fentiekből következőleg – sohasem lehet lezárt, ellenkezőleg: nyitottnak kell maradnia elméleti-módszertani értelemben is az újabb és újabb demokratikus kísérletekkel szemben.

Egy pillanatig sem lehet kétséges, hogy ezeknek a hol explicite megfogalmazott, hol pedig kimondatlan következtetéseknek rendkívüli aktualitása van egy olyan országban, ahol a demokratikus kísérlet sajátos, történelmileg soha nem létezett körülmények között van kibontakozóban, s ahol éppen ezért az alkalmazott és kívánatos demokratikus formák és eljárások „igazán demokráikus”, és „nem igazán demokratikus” formákra és eljárásokra osztása meglehetősen nagy kísértés, mindazokkal a csapdákkal egyetemben, amelyekkel ez a fajta wishful thinking együtt jár. A demokráciák működését vizsgáló

összehasonlító elemzések nyomon követése azonban másfajta tanulságokkal is szolgál számunkra. Mindez, ha jól értem, egyúttal egyfajta leértékelődése is a kiindulópontként megfogalmazott fogalmi keretnek vagy legalábbis egy részének. A behaviorizmus hatását tükröző karrier- vagy politikaorientált politikusok szembeállítására éppúgy veszít funkcionális jelentőségéből, mint ahogy az instrumentális és expresszív megkülönböztetés is, vagy ezeknek a párttípusokra vonatkoztatott megfeleelője. Tagadhatatlan ugyanis, hogy ezeknek a tipológiáknak a születésénél normatív szempontok is közreműködtek, sőt, talán döntő szerepük volt fontos következtetések levonásában. A leértékelődésnek azonban van még egy fontos, a dolgozat vonalvezetésében is érzékeltetett következménye. Nevezetesen, hogy a tipológiákban jelentkező normativitás tudományon belüli megkérdőjelezésével ennek a paradigmának a szempontjából is felértékelődnek a politikai rendszeren mint tudományos kategórián kívüli inputok és növekszik jelentőségük. Mindez nagy szerepet játszott annak megakadályozásában, hogy a hagyományosabbnak tekintett demokratikus elméletekkel szemben az institucionalizmus vagy az elitista elméletek egyoldalú hegemoniára jussanak. A függő és független változók egyértelmű lehatárolhatóságának nehézségeit mutatja, hogy ugyanarra a problémakörre legalábbis egyenrangúnak tekinthető hipotézisek adhatók különböző jellegű megközelítésekkel. Hogy a dolgozatban fontos szerepet játszó két szerzőre, Lijphartra és Daalder utaljak: nehéz eldönteni – ha egyáltalán kell vagy lehet valaha is eldönteni –, hogy az előbbinek vagy az utóbbinak van-e igaza, amikor a politikai elit kiemelt szerepével, illetve egy, az elit számára is kötelező történelmi tradícióval próbálják magyarázni az európai konszenzus-orientálta demokrácia sikerét. Az interpretációk a determinizmus és voluntarizmus ellentétességének a jegyében fogalmazódnak meg, amikor is vagy a politikai rendszer környezetére, vagy pedig belső ágenseire esik a hangsúly. A választás azonban korántsem kényszerű: mivel a már kidolgozott típusokban a politikai rendszer a társadalmi környezet rendszere, a társadalmi környezet pedig a politikai rendszer környezete (s minden bizonnyal ez a dialektikus viszony mindenfajta sikeres funkcionalista és strukturalista elemzésnek feltétele), egy ponton túl csak megközelítés kérdése, annak a kérdése ugyanis, hogy melyik oldalról indulva magyarázom az eseményeket. Ebben az összefüggésben minden további nélkül elfogadható, hogy Körösi Sándor a pártokat elsődlegesen közhivatalra pályázó politikusok szervezeteként definiálja. Természetesen más a helyzet akkor, ha genetikusan, avagy a perspektíva szempontjából közelíték a dolgokhoz. Akkor már az ok és okozat, a függő és független változók viszonya sokkal kevésbé relativizálható. Magában a dolgozatban ennek a definíciónak a hangsúlyozása számomra akkor válik továbbgondolandóvá, amikor a korábbi, látens normatív angolszász szemlélet felől közelítve a konszenzus-orientált demokráciák stabilitása magyarázatra szorul.

Úgy gondolom, hogy a fenti vonatkozásban van egy módszertani feszültség vagy egyszerűen csak formális, nem tartalmazított viszony az előre bocsátott fogalmi keret és a tényleges tárgyi elmezések között. Körösenyi olyan jó dolgozatot írt, hogy olvasás közben több résznél is hajlottam arra, hogy mindezt a kompozíció részének tulajdonítsam. Annál is inkább, mert a szerző maga is feloldja ezt, amikor ismételten visszatér a normativitás már említett problémájára, s amikor végső összegzésként fontosnak tartja arról beszélni, hogy nincsenek tökéletes politikai rendszerek, s hogy „a politikai rendszer különbözőképpen épülhet fel és működhet – egyaránt demokratikus eljárásokat alkalmazva”, s végül, hogy egymástól „eltérő, de egyaránt demokratikus ideák és eljárások léteznek”. Én azonban úgy látom, hogy ennél tovább is lehetne menni, s magára a demokratikus rendszerek működését vizsgáló tudományos paradigmára vonatkozóan is vonhatók le következtetések. Különösen, ha meggondoljuk, hogy a normativitás kiküszöbölésével ennek a paradigmának számos tipológiája és ábrája veszít elvi jelentőségéből, s nem egy esetben nem több formális, szemléltető vagy éppen didaktikus leírásnál. Nehezen képzelhető el ugyanis, hogy az angolszász modell primátusának megkérdőjeleződése után a használt fogalmi keret ugyanolyan jelentőségű maradjon, mint amilyen korábban volt.

Az utóbbival azonban – feltéve, hogy némileg egyetért okfejtésemmel – minden bizonnyal Körösenyi András is tisztában van. Egyébként is, olyan probléma ez, amely messze túlvezet a dolgozat vállalt keretein. S nem is lehet más célom vele, minthogy a szerzőt ebben a vonatkozásban is továbbgondolásra ösztönözsem.

A továbbiakban le kell mondanom arról, hogy a dolgozat információ szempontjából is rendkívül gazdag részfejezeteibe és részelemzéseibe belemenjek. A dolgozat ebben a vonatkozásban fontos kézikönyvvé válhat a politológia oktatásában, elég itt a politikai családok, a választási rendszerek, a koalícióképzés tárgyalására, a politikai piac leírására, illetve elemzésére utalni. Amire vállalkozhatom, az inkább csak két megjegyzés – további elmélkedés céljából. Kezdjük mindjárt a baloldal és a jobboldal problémájával, illetve ennek jellemzésével. Egyetérték a szerzővel abban, hogy a baloldal–jobboldal ellentéte határozza meg a problémák értelmezésének ideologikus mezőjét, s azzal is, hogy ez az ellentét az európai politikai tradíciók szülötte. Úgy gondolom azonban, hogy a baloldal–jobboldal ellentétnek mint csoportkonfliktusnak egyértelműen az ideologikus mezőhöz kötése ma már egyre kevésbé állja meg a helyét, már csak abból következőleg is, mert a modernizációs folyamat éppen a demokratikus politikai gyakorlat vonatkozásában mosta el messzemenően a pragmatikus és ideologikus ideáltípusok megkülönböztetésének, illetve azok korábbi jellemzőinek a jelentőségét. Ettől természetesen a baloldal–jobboldal ellentéte nem veszíti el jelentőségét, csak hát sokkal konkrétabb értelemben válik annak – a modern társadalmak számára alapvető – ellentmondásnak a hordozójává, vagy ha tetszik: kódjává, amelyet a

modern társadalom két „regulatív eszméjének”, a szabadságnak és az egyenlőségnek az ellentéte jelent. A baloldal–jobboldal-féle artikuláció a politikai rendszer tagolódása szempontjából éppen azért bizonyulhatott jelentősnek, mert konstitutívnek bizonyult ennek a minden bizonnyal alapvető ellentmondásnak a kihordásában.

Másik megjegyzésem a politikai törésvonalakra vonatkozik. Nagyon jónak tartom a politikai törésvonalakról mondottakat, annak hangsúlyozását, hogy a politikai törésvonal és ezzel együtt a politikai tagoltság nem keverhető össze a politika előtti társadalmi tagoltsággal, mert az előbbi három – társadalomszerkezeti, normatív-kulturális és politikai-szervezeti szint együttese. A kérdés tárgyalásánál azonban talán érdemes lett volna a különböző törésvonalak történelmi szerepe és a modernizáció révén megváltozott szerepe között hangsúlyozottabb különbséget tenni. Ha jól értem ugyanis, a különböző törésvonalak közötti kölcsönhatásból – éppen a demokrácia stabilitása szempontjából – két fontos sajátosság igényel kiemelését. Az egyik, hogy a különböző törésvonalak egymás közti viszonyában léteznek egyirányú meghatározottságok; a másik, hogy az előbbiből következőleg a stabilitás fontos feltétele, hogy a normatív-kulturális szint, valamint a politikai-szervezeti szint a társadalomszerkezeti problémák kihordásának közegévé váljon. Kétségtelen, hogy egy sikeres demokratikus rendszer leírása esetén ez az összefüggés nagyrészt látns marad, ám például a magyar demokratikus pártrendszer elemzése szempontjából nagyon is fontos lehet.

KÖRÖSÉNYI ANDRÁS VÁLASZA

Válaszom Hülvely István és Johancsik János bírálataira a következő. A bírálatokban foglaltaknak – úgy vélem – három szintje van. Az első szint munkám egészével – a témaválasztással, az alkalmazott megközelítéssel, forráshasználattal, a hazai politikatudományban való elhelyezkedésével, műfaji sajátosságaival, valamint a munkámban alkalmazott elméleti kerettel – kapcsolatos megjegyzéseik. A második a disszertáció konkrét téziseivel kapcsolatos megjegyzéseik, bírálatuk. A harmadik szint pedig munkám leíró részéhez, egyes kisebb, empirikus, konkrét ténybeli korrektségéhez fűzött megjegyzések, amelyek pontatlanságot rónak fel néhány helyen.

Ebben a sorrendben fogok válaszolni a bírálatokra.

I.

Az első kérdés a témaválasztás, amelyet a magyar politikatudományi irodalomban meglevő néhány hiány önmagában is indokol, mint erre opponenseim is rámutatnak. Úgy érzem, ez a helyzet, a korábban született szórványos munkáknak a téma egészéhez képest meglevő töredezettsége elegendő magyarázat arra a kérdésre – amit Johancsik János vetett fel –, hogy disszertációm miért nem foglalkozik külön a

magyar tudományban létrejött előzmények értékelésével. Ha a hazai szakirodalomból egyetlen munkát kellene kiemelni, akkor ez – az általam ismert munkák közül – Rathmanné Thúry Mária az osztrák pártrendszeréről írott monográfiája. Johancsik János egy másik megjegyzése műfaji kérdést vet fel. Nevezetesen: a téma feldolgozásának enciklopédikus törekvései, a tankönyvként való hasznosításra való törekvés hogyan egyeztethetők össze az új tudományos eredmények megalkotásával.

Erre a kérdésre többféle válasz adható.

1. Először is azzal kezdeném, hogy mindkét cél motivált. Olyan munkát tűztem ki célul, amelynek a politikatudományban járatosak számára is van mondanivalója, de a járatlanabbak számára is befogadható. Magam úgy vélem, hogy így lehet a leginkább hozzájárulni a hazai politikatudomány professzionalizálódásához, s ezen törekvésemet egyik bíráló sem tekintette sikertelennek. A tudomány, mint minden szakma, ugyanis építkező jellegű. A téglákat csak alulról felfelé lehet rakni, különben az építmény a levegőben lebeg, vagy összedől. Munkám ezért nem nélkülözhetette a leíró-enciklopédikus fejezeteket, amelyek nélkül az önálló szempontú megközelítésre nagyobb lehetőséget adó elméleti-analitikus fejezet nagyobb teret adtak.

2. Marad a kérdés, hogy a kétféle szempont összeegyeztetése miként valósítható, illetve valósult meg. Úgy vélem, a disszertáció szerkezete ebben elég világos helyzetet teremt. A három rész közül a II. rész tartalmazza a pusztán leíró-enciklopédikus fejezeteket, míg az I. és a III. rész alkotja az elméleti-analitikus keretet.

3. Elfogadom Johancsik János azon kritikáját, hogy a disszertációm tézisei nem adnak választ arra, hogy magam mit tartok munkám új tudományos eredményének. Ezt én bírálóm feladatának tekintetem. Ha viszont most mégis válaszolnom kell, azzal kezdeném, hogy az új eredmény elérése természetesen mindig egyben mérce és kontextus kérdése is. A politikatudomány hazai kontextusában, ahova munkám elsődlegesen tartozik – hiszen magyar nyelven írtam magyar olvasóknak és a Magyar Tudományos Akadémia Tudományos Minősítő Bizottságához nyújtottam be –, az eddigiek, valamint bírálóm véleménye talán kielégítő válaszul szolgál. Az első átfogó munka a pártok-pártrendszerek témakörében, opponenseim maguk hangsúlyozták munkám hiányt pótló szerepét.

A politikatudomány nemzetközi kontextusában új eredménynek magam azt tartom – s itt hivatkozhatok másik bírálóm véleményére is –, hogy egy egységes, formalizált elméleti keretben szintetizálja a modern képviselői rendszer működését. E modell egyes elemei nem jelentenek újdonságot – Almond, Duverger, Lijphart, Laver-Schoefield, Bartolini és Mair munkáira utalnék. Ezek a munkák azonban egyrészt csak részlegesen voltak tematikai szempontból, másrészt az 1980-as évek közepéig – s ez a legátfogóbbnak tekinthető Lijphart-modellre is igaz – normatív jellegű előfeltevésekhez kapcsolódtak. Disszertációm-ban ez utóbbitól – szándékom szerint – tartózkodtam. Tematikailag

pedig a kiinduló elemzési-keretet a pártelvű képviselőt egészére próbáltam meg érvényesíteni egy formalizált modellben, a cselekvés-elmélettől a politikai piacig.

Hülvely István bírálatában felveti, hogy a fogalmi keret és a tényleges tárgyi elemzés között módszertani feszültség van, valamint, hogy a normativitás kiküszöbölésével a demokratikus rendszer működését vizsgáló tudományos paradigma számos tipológiája és ábrája veszít jelentőségéből. Bírálóim ezen véleményét magam nem osztom. A normatív demokrácia-elméletek, az analitikus keret és az empirikus vizsgálódások közötti viszonyt eltérően látom, illetve munkámban – legalábbis szándékom szerint – másképpen próbáltam meg érvényesíteni. A normatív demokráciafelfogások fogalmaiból némelyik használható egy leíró-analitikus megközelítés és egy formalizált elmélet kereteinek megalkotására. Ugyanakkor, a formalizált elméleti keret alkalmazása a képviselőt különböző intézményi szintjeire különböző „trade-off”-okat, „helyettesítési-hatást” mutat ki a képviselői demokrácia egyes jellegzetességei között. E „trade-off”-ok kimutatását, illetve az adott kontextusban való újrafogalmazását, szintén fontos eredménynek tartom, mivel ezek ha csak egy szerény körben is, de kihúzzák a talajt a hazai politikatudományban hemzseggő normatív tézisek alól, amelyek egymást kizáró – vagy leglábbis egymás ellen ható – jegyeket kérnek számon a képviselői demokrácia ténylegesen működő intézményrendszerein.¹ Ezek alapján bírálóimtól eltérően nem látok módszertani feszültséget a disszertációban. A végső következtetéseket, s a disszertáció elején, a normatív felfogások áttekintésekor feltett kérdéseket a kötet 13. és 14. fejezete válaszolja meg.

II.

Bírálóimnak munkám egészét ért megjegyzései után rátérnek a disszertáció egyes konkrét részeit, téziseit vagy fogalmait ért bírálatokra. Válaszomban két olyan kérdéssel szeretnék foglalkozni, amelyet mindkét bírálat érintett, s amelyek a disszertáció egésze szempontjából is kulcskérdések. Az első a politikai párt definiálásának problémája, a második a bal–jobb skála.

Johancsik János bírálata szerint a politikai pártnak a választás útján betöltendő közhivatalokra pályázó politikusok szervezeteiként való definiálása² túlságosan szűk definíció, amelynek már a disszertáció későbbi részei – így a pártok és politikusok ideáltípusainak meghatározása – számára is elégtelen, s aminél a pártok tevékenysége is jóval szélesebb. Magam ezzel szemben úgy vélem, hogy az adott pártdefiniáció elégséges a politikai párt mint szervezet egyértelmű meghatározására, s kimeríti a definiálás feltételeit: azaz a minden pártra jellemző közös jegyeket fogalmazza meg, de egyben elhatárolja más – nem párt jellegű – szervezetektől. A választás útján betöltendő tisztségekre történő jelöltállítás az a kritérium, amely egyrészt minden pártra jellemző, másrészt a szervezetek közül csak a pártokat jellemzi. A pártok tevékenysége természetesen a jelöltállításnál jóval szélesebb, s

jellegetességei is gazdagabbak – a pártok jellemzése, tevékenységük, szerepkörük leírása, funkcióik leírása azonban túlmegegy a definíálás, a meghatározás feladatán. Ugyanígy, a fenti definíció a pártok különböző típusai – rétegpárt, gyűjtőpárt – esetén is elégséges, függetlenül attól, hogy politikai- vagy pozíció-orientált politikusok pártjairól van-e szó, azaz hogy a pozíciószerzés öncél vagy eszköz politikai célok megvalósítására.

A másik kérdés a baloldal–jobboldal meghatározásának és érvényességi körének kérdése. „Nehéz pontos jellemzést adni a konkrét történelmi szituációkon kívül a jobb- és baloldali pozíciókról – írja Johancsik János bírálataiban –, hiszen azok tartalma, különösen az elmúlt egy-két évtizedben jelentősen változott, de még 1989 óta is átalakulóban van.” Ezzel magam is egyetértek.

Úgy vélem, hogy a baloldal–jobboldal dichotómiának kétféle megközelítési-értelmezési lehetősége van. Az egyik a kormány–ellenzék ellentétéhez, vagy a pártok parlamenti ülésrendjéhez, azaz egy adott politikai konstellációhoz kötni jelentésüket. A másik a tartalmi meghatározás. Úgy gondolom, hogy lehetséges bal- és jobboldali fogalmainak tartalmi meghatározását adni. Ez esetben azonban meg kell különböztetnünk egyrészt a bal- és jobboldal politikai pozíció mögött húzódó általános szemléletet, világképet, másrészt a politikai ideológiák szintjét, valamint az egyes, napi politikai szituációkban felmerülő konkrét politikai kérdésekben (azaz „issue”-szinten) kialakult bal-, illetve jobboldali politikai pozíciókat. A három szint között nincsen olyan egyértelmű megfeleltetés. Már a baloldal–jobboldal és a politikai ideológiák szintjén is létezik, létezhet „inkonzisztencia”, aminek tipikus eseteit a disszertációban magam is elemeztem. Az „issue”-szinten azaz a napi/konkrét politikai kérdések szintjén talán még kevésbé tiszták a képletek, itt a napi érdekeknek, de a nemzeti tradícióknak is nagy szerep jut. A politikai véleménykutatások statisztikai átlagai azonban mégis visszaigazoltak bizonyos összetartozó „vélemény-nyalábok” létezését az adott korszak fő politikai vitakérdéseiben, amelyek időben értelemszerűen változnak. A világpolitikai változások így például a kétpólusú világrend felbomlása azonban „visszamenőleg” nem érvényteleníti az azzal kapcsolatos akkori politikai kérdésekben kialakult egykori politikai álláspontok és a baloldali–jobboldali pozíciók közti összefüggéseket.

III.

Harmadszor válaszolnom kell bírálóimnak munkám leíró részéhez érkezett, empirikus, konkrét megjegyzéseire, amelyek elnagyoltságot, pontatlanságot rónak fel, illetve más értelmezést adnak néhány konkrét kérdésben. Némelyikkel egyetértek, például Johancsik Jánosnak a kommunista pártok és Moszkva viszonyával kapcsolatos megjegyzésére, azaz hogy a két világháború közötti Komintern „világpártként” működött, vagy például azzal, hogy sommás az újbaloldal a „gazdaság állami szabályozásának híveként” való említése. Ezen megjegyzések

többsége a disszertáció II., empirikus-leíró részéhez kapcsolódnak, s itt az igen nagy témakört áttekintő összefoglaló jelleg miatt kétségtelenül – és bizonyos mértékben elkerülhetetlenül – előfordulhatnak elnagyolt, pontatlan állítások.

A bírálatokban említett ilyen esetek közül azonban kettőre szeretnék kitérni. Az egyik az 1945 utáni nyugat-európai kommunista pártok szélsőbaloldaliként való megjelölése, ami Johancsik János szerint megkérdőjelezhető. Véleményem szerint háromféle értelemben beszélhetünk szélsőséges pozícióról, illetve pártokról:

1. rendszerellenes pártok, amelyek nem egyszerűen a kormány, hanem a rendszer (a fennálló alkotmányos jogrend, illetve társadalmi rendszer) ellenzékei;

2. a marginális helyzetbe szoruló, szalonképtelen pártok, amelyeket a többi szereplő szélsőséges pártnak tart;

3. az alkotmányos rend megváltoztatására erőszakos és törvénytelen eszközöket használó pártok.

A disszertációban az első és a második értelemben van szó szélsőséges pártokról, s ebben az értelemben kerülnek a szélsőbaloldali kategóriájába a kommunista s a szélsőjobboldali kategóriába az újfasiszták, mint ahogy az összehasonlító politikatudományi munkákban szokásos.

A másik a szociálliberalizmus fogalma, ami természetesen egy „laza” fogalom, de amit én nem koalíciós, hanem tartalmi értelemben használtam: a baloldali vagy másképpen jóléti liberalizmust jelöli, ami nem egyszerűen csak egy lehetséges pártkoalíció liberális és szociáldemokrata pártok között, hanem a liberális pártok egy részénél a 20. század során végbement ideológiai-politikai átalakulásra utal.

JEGYZET

¹ Itt csak zárójelben megjegyeztem utalnék arra, hogy ezen normatív előfeltevésektől a kortárs nemzetközi politikatudomány sem mentes – s itt hadd utaljak például a *Journal of Democracy* című folyóirat Elnöki vagy parlamentáris rendszert? című vitájának vitaindító cikkére, amely a *Politikatudományi Szemlében* is olvasható volt.

² „A párt olyan szervezet, amely jelölteket állít és juttat be a választott közhivatali és törvényhozói pozíciók betöltésére.”

ABSTRACTS

SCHMIDT, PÉTER

ON THE CURRENT ISSUES OF THE DIVISION
OF THE BRANCHES OF POWER

The author tries to face the scientific challenges of the present age directed against the classical principle of the division of the branches of state power with special regard to the fact, that nowadays the question of the backwardness of the division of the branches of state power is discussed in the Hungarian literature on political science and also in the entire scientific world in a broader sense with increasing frequency.

Referring to István Bibó, the author attempts to prove with the help of many-sided argumentation that the theory and the practical validity of the division of power, which was historically born together with the set-up of the bourgeois state, could not be overcome as yet.

As contrasted to the major argument against it, according to which the division of the branches of state power was relevant in a given historical period only, and not any more, the author expounds that these principles of the structure of the state organisation could be explained by certain causes at the time of its historical evolution, but later on it has become such a basic structural principle, which continues to be one of the indispensable and basic elements of the constitutional and democratic functioning of the state.

SZIGETI, PÉTER

FOUR YEARS OF THE RULINGS OF OUR CONSTITUTIONAL
COURT: 1990-1993.

The paper consists of four parts. In the first part the author processes his experiences which have accumulated during the four years of the work of the Constitutional Court. He analyses the work load of the Constitutional Court by statistical methods in the process of systemic change. The second part studies the political content of the work of the Constitutional Court. The author analyses the problems of the relationship between law and politics by comparing solutions of case

law and solutions characteristic of the family of continental law in the mirror of international literature so that afterwards he may be able to draw relevant conclusions about the Hungarian practice. The third part surveys issues related to the location of the rulings of the Constitutional Court in the system of the division of power and argues against different standpoints. According to the author's view, the Hungarian Constitutional Court is an autonomous factor in the division of power which exercises control of constitutionality above all the other branches of power within the limitations of its competency and rules of procedure. In the fourth part of the paper the author, analysing the stand of the Constitutional Court occupied in different issues from the angle of basic juridical practice, considers it an ultimate measure of legal propriety if the rulings enhance the degree of the consistency of the legal order in their tendency.

According to the author constitutionality is a problem which is necessarily reproduced and the Constitutional Court has a monopoly of interpretation in the interest of its solution within the framework of the given legal order.

SILVIA MIHALIKOVA

DEMOCRATIC POLITICAL CULTURE - DREAM OR REALITY?
(THE CASE OF SLOVAKIA AFTER 1989)

Some observers are now differentiating post-communist European states on the basis of democratic development. Can that be done? How? Is it accurate/reasonable to do so?

One of the crucial pre-conditions for such a division is the quality of democracy already achieved in every country or group of countries.

What does it mean, "quality of democracy"?

Who can provide decisive judgements about the state of art and assign one or other country to be at the top or at the bottom of new hierarchy.

Included the apriori positive attitude toward Western democracy and uncertainty in transaction 2 is the often repeated conviction that East-Central Europe societies are standing before a choice between "reaching a real democracy or being imprisoned in some form of distorted half-democracy".³ The case of Slovakia is used on the one hand to show that it is possible to peacefully manage a complicated event like dividing a country and on the other hand as an example of negative factors and typically post-communist issues, like nationalism, xenophobia and renewal of authoritarianism. Are there indeed all these elements ingrained in our past and recent political culture? And if so, how do we understand contemporary developments in Slovakia?

Democracy and market economy, in their many variants, are the ultimate goals for a majority of the dominant political actors. The crisis and conflicts need not mean the fatal end of democracy, as it professed

by “democratic prophets of doom”. I convinced that developments in Slovakia will confirm these conclusions and that its citizens will not become mourning survivors, wailing over the grave of democracy.

FÁBIÁN, GYÖRGY-KOVÁCS, LÁSZLÓ

DIMENSIONS OF PROPORTIONATENESS. A COMPARATIVE ANALYSIS OF THE RESULTS OF THE HUNGARIAN PARLIAMENTARY ELECTIONS OF 1990 AND 1994.

The paper compares the experiences of the Hungarian parliamentary elections of 1990 and 1994. It is important because actions different in their character are involved: the ones of 1990 were founding elections, whereas those of 1994 were more of free elections. The expression “founding elections” was used by O’Donnell and Schmitter to indicate the specific nature of the first elections laying down the foundations of the democratic transformation of some Latin American and south European countries and creating the framework of the new political system. The concept was used for the first time by Bogdanor in respect of the Central European transition. Whereas free elections rather mean a choice between alternatives within the new set-up.

According to the method of calculation regarded to be the most realistic one by the authors, in 1990 the representation of the five parliamentary parties may be considered proportionate if the over-representation of the Hungarian Democratic Forum (MDF) is disregarded. Thus the victor got into a strongly over-represented position to the detriment of parties which could not get into Parliament. In 1994 the indices of the parties of the middle, such as the SZDSZ and the MDF, remained below those of the smaller ones. The latter ones are just as proportionately represented as they were in 1990. Consequently it appears that the mechanisms of compensation inside the system were able to secure the near-proportionate representation of the parties at the second to the sixth places in 1990, but they were unable to do so in 1994.

The conclusion can be risked that a decisive role was played in the growth of disproportionateness by changes in the structure of supporters of the parties, including the growth of the proportion of votes for the victorious party of 1994 (MSZP) and the given territorial distribution of its supporters.

CONTENTS

PAPERS

<i>Schmidt, Péter</i> : On the Current Issues of the Division of the Branches of Power	5
<i>Szigeti, Péter</i> : Four Years of the Rulings of Our Constitutional Court: 1990–1993	19
<i>Silvia Mihalikova</i> : Democratic Political Culture – Dream or Reality?	43
<i>Fábián, György–Kovács, László</i> : New Dimensions of Proportionateness A Comparative Analysis of the Results of the Hungarian Parliamentary Elections of 1990 and 1994	67

DISCUSSION

I. ETHNO-POLITICS

<i>A. Gergely, András</i> : "Megalo-politics", Micro-politics and Virtual Minority	87
<i>Szildgyi, Ákos</i> : "A Thousand Nation-States Should Flourish!"	102

II. LIBERALISM IN HUNGARY

<i>Tőkéczi, László</i> : Hungarian Liberalism. An Outline of the History of Ideas	111
<i>Lánczi, András</i> : The Authentic and the Radical	131

ORIENTATION

<i>Ágh, Attila</i> : European Public Politics	139
---	-----

BOOKS

Parties in Modern Politics	163
Selected Bibliography of Hungarian Political Science	178

NEWS	181
----------------	-----

ABSTRACTS	195
---------------------	-----

Készült az ETO-Print Nyomdaipari Kft-ben
Felelős vezető: *Balogh Mihály*